

Проф. Ангелов.

ВОЕННА БИБЛИОТЕКА

Професоръ ГЕЗА ФЕХЕРЪ

ВОЕННОТО ДЪЛО НА ПРАБЪЛГАРИТЪ

1938

МАРТЪ

98

Издадени досега книги отъ
ВОЕННА БИБЛИОТЕКА

1. Поуки за артилерията отъ войната 1915—1918 г. отъ *Славчевъ Ст.*, генерал-майоръ о. з. . . . . 10 лв.
2. 1. Пехотна софийска дивизия на македонския фронтъ презъ втората половина на месецъ септември 1918 г. отъ *Хр. Недѣлковъ* . . . . . 6 „
3. Обучение на войника въ щурмовото дѣло отъ *Филиповъ В.*, поручикъ . . . . . 8 „
- *4. Защо не победихме — 1915—1918 г. отъ *Ст. Нойковъ*, полковникъ . . . . . 65 „
- *5. Трета армия въ Балканската война — 1912 год. отъ *Радко Димитриевъ*, генералъ отъ пехотата . . . . . 80 „
6. Поляска фортификация. Опытъ за изследване възъ основа даннитѣ отъ Общо-европейската война и психологичнитѣ закони на войната и боя отъ *В. Чоколевъ*, капитанъ . . . . . 30 „
- *7. Действията на 4. пех. Преславска дивизия въ Освободителната война 1912—1913 г., часть II отъ първото примирие, презъ ноември, до Лондонския миръ отъ полк. *А. Христовъ* . . . . . 30 „
- *8. Ръководство по възбуждане на углавни дѣла по Военното ведомство, производство на дознание и предварително дирене (съ образци и форми) отъ зап. полк. *К. Радиновъ*. . . . . 30 „
- *9. Пехотно отдѣление, неговата подготовка съ примѣри, основани на бойния опытъ отъ фонъ Лилиенщернъ, преводъ отъ подполковникъ *Поповъ Цв.* . . . . . 15 „
- *10. Правилникъ за обучение и действие на пех., часть II . . . . . 40 „
11. Временна инструкция за тактическата употреба на голѣми единици, преводъ отъ френски отъ подполк. *Цв. Поповъ* . . . . . 24 „
- *12. Мисли върху възпитанието въ казармата отъ *К. Соларовъ*, полковникъ отъ ген. штабъ . . . . . 12 „
13. Организация и водене на нощния бой отъ *Георгиевъ Т.*, полковникъ отъ ген. штабъ . . . . . 18 „
- *14. Осма пех. Тунджанска дивизия въ войната срещу турцитѣ 1912—1913 отъ *И. А. Русевъ*, генералъ о. з. . . . . 100 „
- *15. Прехраната въ войската отъ *Ив. Боневъ*, подполковникъ . . . . . 30 „
- *16. Балканската война 1912—13 — Действията на II Армия—обсада и атака на Одринската крепость отъ *Н. Ивановъ*, генералъ о. з. . . . . 51 „
- 17-а. Поляска служба, часть I (герм. уставъ Führung und Gefecht). Превелъ *Поповъ Цв.*, полков. отъ генералния штабъ . . . . . 21 „
- 17-б. Поляска служба (германския уставъ Führung und Gefecht) часть II, превелъ *Цв. Поповъ*, полковникъ отъ г. штабъ . . . . . 30 „
- 17-в. Объяснителната записка на германския правилникъ за поляска служба, превелъ *Цв. Поповъ*, полков. отъ г. ш. . . . . 12 „
- 18-а. Бойна подготовка на пехотата въ упражнения, ч. I. Отдѣленieto и взвода отъ подполков. *Щолбергеръ* — превелъ *Р. Димитровъ*, подполковникъ . . . . . 24 „
- 18-б. Бойна подготовка на пехотата въ упражнения, ч. II. рота отъ подполк. *Щолбергеръ*, превелъ *Р. Димитровъ*, подполк. . . . . 21 „
- *19. Боятъ при в. Дубъ отъ 14. до 25. септември 1918 г. отъ *Георгиевъ Т.*, полковникъ отъ ген. штабъ . . . . . 15 „
20. Нападения въ позиционната война. Щурмови команди при позицион. война. Патрулни нападения, извършени отъ 18. пех. Егърски полкъ презъ 1917—1918 год. на южния фронтъ . . . . . 12 „
- *21. Чатаалджа. Спомени и впечатления отъ *Хр. Недѣлковъ* . . . . . 12 „
22. Артилерийскиятъ огънь отъ *Хр. Луковъ*, подполковникъ . . . . . 12 „
- *23. Подробни таблици за паралакса отъ *Богдановъ Н.* . . . . 20 „
24. Боеветѣ южно отъ с. Хума отъ *М. Друмевъ*, генералъ о. з. . . . . 30 „

Забелѣжка: Означнитѣ съ звездичка книги сж изчерпани, а останалитѣ се доставятъ отъ администрацията на фонда, ул. Оборищъ 2.

ВОЕННА БИБЛИОТЕКА

Професоръ ГЕЗА ФЕХЕРЪ

ВОЕННОТО ДѢЛО НА ПРАВЪЗАГАРИТѢ

1938

МАРТЪ

98

Война и мир

ВОЙНОТО ДЪЛО
И
ПРАВДАТА

88

1944

88

УВОДЪ

Жителитѣ на източната и сръдната часть на Балканския полуостровъ живѣятъ презъ VII в. разпрѣснати въ племена. Тѣ не могатъ да създадатъ една държавна организация. И не само, че не могатъ да развиятъ тукъ заваренитѣ остатъци отъ старата цивилизация, но не могатъ и да ги използватъ. Всичко става жертва на варваризма и неорганизираността. Славяно-антскитѣ завоеватели на тѣзи области оставатъ въ първобитната си степенъ.

За да трѣгнатъ тѣзи славяни по пѣтя на цивилизацията, имало е нужда отъ една сила, която да ги сплотява и организира, за да могатъ да се запазятъ отъ империалистическия стремежи на Византия и отъ опасността на стихийнитѣ идващи отъ северъ и изтокъ — т. е. да спратъ прѣселението на народитѣ.

Такава сила, такъвъ народъ сж били прабългаритѣ.

И така, не може да се гледа на прабългаритѣ като на врагове на балканскитѣ славяни, а като на единствения народъ, който е билъ способенъ да ги спаси отъ изчезване. Тѣ организиратъ за пръвъ пѣтъ славянитѣ въ държава. Тѣ създаватъ за пръвъ пѣтъ тукъ държавна организация, която групира мѣстното население въ една единица и прави отъ него синове на една нация съ установено национално чувство. Въ течение на нѣколко столѣтия и самитѣ тѣ възприематъ езика на българскитѣ славяни, държавата имъ, обаче, която сплоти многочисленото славянство въ една прабългарска държавна формация съ силна организация и съ добро стопанско устройство се запазва. Въ тази държава и славянинътъ е могълъ да подеме съ сигурность работата си, той взема участие въ държавния животъ и съ гордость нарича себе си съ националното вече име „българинъ“. Така той различава себе си отъ всѣки другъ народъ и отъ другитѣ славяни, съ които нѣма вече нищо общо, нѣма общи интереси, тъй като единствениятъ му интересъ е станалъ този на нацията му. Отъ прабългаритѣ, прочее, славянитѣ научаватъ за пръвъ пѣтъ, какво нѣщо е отечество и държава. Отъ тѣхъ научаватъ за пръвъ пѣтъ, че никакви връзки нито езикови, нито расови не сж толкова важни, колкото нацио-

налната принадлежност. Тази сила действува и до днес, и обяснява като естествен стремежът на всички българи да се обединят под един скиптър.

Прабългаритѣ организирват славяно-антскитѣ племена — тази маса без тежест — въ една държава, въ която прабългарскитѣ духъ и култура остават подкваса за вѣчни времена.

Прабългаритѣ иматъ за сегашнитѣ българи и това значение, че тѣхната епоха е най-блѣскавата въ историческото минало на българщината и за това тя съ своитѣ планове, постижения, престижъ и територия ще бѣде винаги идеалъ за всѣки българинъ.

* * *

Новитѣ изучавания опровергаватъ твърденията, че прабългаритѣ сж били дива орда, тѣй като, ако тѣ сж били некултурна номадска орда, тѣ не биха могли да създадатъ и задържатъ подобна държава. Идеята за номадството на прабългаритѣ произлиза отъ незнанието на понятието „номадъ“. Тѣзи, които говорятъ за „номадска орда“, не знаятъ, че една толкова многобройна „номадска орда“, каквато сж били прабългаритѣ, ако има истински номадски стопански строй, трѣбва да се скита въ територия колкото цѣла Сръдна Европа, представляваща необятна степ, иначе тѣ биха загинали или биха избѣгали.

И действително всичкитѣ данни за прабългаритѣ ясно показватъ, че тѣ сж могли да създадатъ българската държава, понеже сж притежавали висока духовна и материална култура, култура която ги е подготвила да възприематъ и нови културни елементи и така да се задържатъ при нови условия и времена.

* * *

Следъ 15 годишна работа въ България искамъ да дамъ една синтеза на изучаванията си, въ която синтеза да представя всестранно образа и дейността на основателитѣ на българската държава.

Но презъ тази си работа разбрахъ, че колкото и да се виждатъ ясно много черти, други, и то, много важни, сж останали толкова бледи, че за тѣхното изясняване трѣбва да бждатъ подложени на подробенъ анализъ.

Между тѣхъ едни отъ най-важнитѣ сж военнитѣ качества на българина. Именно, колкото и да е вѣрно, че прабългаритѣ, за да могатъ да създадатъ българската държава, е трѣбвало да притежаватъ голѣми ценности по-отношение на духовна и материална култура, толкова е сигурно, че една отъ най-важнитѣ прояви отъ културата на единъ народъ е военното му дѣло и едни отъ най-ценнитѣ качества на прабългарина сж били военнитѣ му качества.

Но, за да дамъ кратка характеристика на прабългарина, като войникъ, необходимо бѣ да напиша единъ трудъ, въ който да събера и обработя материала.

Естествено, моята задача е по-скоро само да събера материала и да се стремя да обясня, какъ трѣбва да се разбира правилно този материалъ. Вѣрвамъ, обаче, че това ще послужи като основа за военнитѣ, които искатъ да изучатъ военното дѣло на претрупанитѣ си съ победи прадѣди, за да извлѣкатъ отъ военно гледище поуки, отъ тукъ даденитѣ изучавания.

* * *

Когато искаме да възстановиме облика на военното дѣло у прабългаритѣ, първата ни задача ще бѣде да установиме, кои сж наличнитѣ извори и каква е стойността имъ. Това е особено важно за нашия предметъ, тѣй като въ излѣзитѣ до сега студии царува пълненъ хаосъ въ това отношение. Нѣкои данни, които нѣматъ нищо общо съ прабългаритѣ, се използватъ като сведения за военното имъ дѣло, а други, и то много важни, не сж разгледани съ нужното внимание. Ние се стараемъ да съберемъ въ тази книга сведенията, да опредѣлимъ стойността имъ, значението на съответнитѣ извори и специално на пасажитѣ, които се отнасятъ до прабългаритѣ.

Но не по-малко важно е за нашата задача да сравнимъ даннитѣ за военното дѣло на прабългаритѣ съ онѣзи на сроднитѣ имъ народи и чрезъ това да проверимъ, дали могатъ да се приематъ известни пасажи за достовѣрни. Трѣбва да установиме, отговарятъ ли отдѣлнитѣ съобщения на оная обща картина, която ние можемъ да обрисуваме по отношение на тѣхното военно дѣло, както и това на сроднитѣ народи.

I

Произходъ и култура
на прабългаритѣ и извори
за военното имъ дѣло.

Произходът и културата на прабългаритѣ

Въ началото на нашата задача ще трѣбва да опредѣлимъ, къмъ кои народи трѣбва да бждатъ причислени прабългаритѣ по произходъ, обща култура и битѣ. Именно военното дѣло, представявайки една сжществена частъ отъ общата култура на единъ народъ, се свързва съ културата, а особено съ военното изкуство и на другитѣ народи, принадлежащи къмъ сжщия културенъ кръгъ. А като имаме предвидъ, че всичкитѣ народи се стараятъ свърхъ силитѣ си да направятъ войскитѣ си най-ефикасни и модерни за времето си, естествено е, че въ военното дѣло ярко ще се отразява величината на пълния културенъ образъ на единъ народъ.

Когато поставяме въпроса, къмъ кои народи трѣбва да бждатъ причислени прабългаритѣ по произходъ, обща култура и битѣ, това го правимъ, не защото днесъ още може да се говори по този въпросъ, като за нѣщо неустановено. Ние го правимъ само, защото и неотдавна се появиха книги, които смѣтатъ тази проблема до толкова за неразрешена, че когато искатъ да говорятъ за произхода на прабългаритѣ, изреждатъ най-различни мнения, стари и по-нови, сериозни и повърхностни, безъ всѣкаква научна стойностъ, като че ли се касае до единъ въпросъ, по който и днесъ може да има различни мнения.

Фактически, обаче, само едно научно мнение има и то доказано съ положителностъ, решено безъ да има каквото и да е съмнение.

Ние трѣбва да дадемъ тукъ накратко крайнитѣ резултати за произхода на прабългаритѣ и, заради това, защото въ връзка съ него ще можемъ да дадемъ и общата характеристика на културата на прабългаритѣ, нѣщо, което е твърде важно за насъ, когато искаме да вникнемъ въ военната имъ култура.

По този въпросъ трѣбва да знаемъ накратко следното:

Най-старитѣ тюркски заемки въ маджарския езикъ показватъ такъвъ звуковъ характеръ, какъвто измежду всичкитѣ тюркски диалекти се намира само въ чувашкия езикъ.

Сжщиятъ звуковъ характеръ показватъ и думитѣ, които сж намѣрени въ надгробнитѣ надписи, произхождащи отъ територията на нѣкогашната Волжка България.

Отъ това пѣкъ става ясно, че маджаритѣ сж заели своитѣ най-стари тюркски думи отъ прабългаритѣ и че езикътъ на чувашитѣ е модерната форма на прабългарския езикъ.

И действително, останали сж за насъ въ надписитѣ на прабългарскитѣ ханове, както и въ други извори, думи отъ дунавскитѣ прабългари, които показватъ сжщия звуковъ характеръ, какъвто въ маджарскитѣ заемки и забелязваме въ думитѣ, останали въ волжско-българскитѣ надписи, както и въ чувашкитѣ форми.

Езиковнанието е установило, че маджаритѣ били заели, въ най-големата имъ частъ, тѣзи думи отъ прабългаритѣ въ кавказката имъ родина, ок. IV—VI в., но има заемки и отъ много по-раншно време, отъ времето на едно по-северно отечество на прабългаритѣ и маджаритѣ.

Отъ това следва съвсемъ сигурно, че езикътъ на прабългаритѣ е билъ единъ тюркски езикъ, който спрямо другитѣ тюркски езици е ималъ особенъ характеръ.

Прабългарскиятъ езикъ, прочее, ни е известенъ отъ разни извори:

1. Заемкитѣ на маджарския езикъ — тѣ показватъ най-старата му форма.

2. Втората епоха се представлява отъ езиковитѣ остатъци на дунавскитѣ прабългари.

3. Третата епоха — думитѣ останали въ волжскитѣ надписи и прабългарскитѣ заемки намиращи се въ езика на нѣкои финоугорски народи.

4. Чувашкиятъ езикъ представлява развита форма отъ езика на прабългаритѣ.

За нагледностъ достатъчно ще бжде да дамъ нѣколко примѣра:

Въ прабългарския езикъ „чифтъ“ значи *икеръ* (срв. мадж. *икеръ*), въ чувашки *йегеръ* — османски *икизъ*.

Въ прабългарския „жълтъ“ е *шаръ* (срв. мадж. *шаръ*), чувашки *шуръ*, осман. *саръ*.

Въ дунавско прабъл. „деветъ“ значи *твиръ* > *тохуръ* волжско български *тохуръ*, чув. *тыхъиръ* — осм. *докузъ*.

Прочее, езикътъ на прабългаритѣ билъ тюркски езикъ и така паралелитѣ за първоначалната имъ култура трѣбва да търсимъ при родствениитѣ тѣмъ народи, въ даннитѣ за хунитѣ, тюркитѣ, аваритѣ, хазаритѣ и пр.

Отъ езиковитѣ остатъци на прабългаритѣ може да научимъ, не само на какъвъ езикъ сж говорили тѣ, но можемъ да извадимъ положителни заключения и за културното имъ ниво. Сжщо и маджарскиятъ езикъ ни показва не само това,

че маджаритѣ възприели отъ прабългаритѣ много думи, но и че маджаритѣ при една много примитивна собствена култура, сж попаднали въ съседство съ прабългаритѣ и сж се организирани и напреднали подъ тѣхното културно влияние.

Така, прабългарскитѣ думи въ маджарския езикъ за скотовѣдството ни показватъ, че маджаритѣ, говорейки единъ финоугорски езикъ, когато попаднали въ съседство съ прабългаритѣ, познавали отъ домашнитѣ животни само овена (*ю*), коня (*ло*) и кучето (*ебѣ*). А чрезъ прабългаритѣ тѣ се запознали съ развитото скотовѣдство. Именно, прабългарски произходъ иматъ въ маджарския езикъ думитѣ за едрия добитѣкъ: за бикъ (*бика*), волъ (*юкьорѣ*), невпрѣганъ волъ (*тулокѣ*), юнецъ (*тино*), юница-млада крава (*юньо*), теле (*борю*).

Сжщо за овчарството и козарството: за кочъ (*кошѣ*), овенъ (*юрю*), едногодишенъ овенъ (*току*), вълна (*дяню*), коза (*кечке*), яре (*олло*).

За млѣкото и изработването му: за бутало (*къолю*), мѣтенаца (*уро*), кашкавалъ (*шайтѣ*), сирене (*туро*).

За свинята: свиня (*дисно*), скопена свиня (*артанѣ*), четина (*шерте*).

Прабългарски произходъ иматъ и думитѣ — за камила (*теве*), кокошка (*тюкѣ*), хрѣтка (*агарѣ*), копой (*копо*), и кученце (*къольокѣ*).

Скотовѣдски термини: за оборъ (*олѣ*), букаи (*беко*), юзда (*дйепльо*), вироглавъ (*чьокьоньошѣ*).

Тѣзи думи ясно показватъ, че скотовѣдството е достигнало твърде висока степенъ на развитието у предаващия ги народъ — прабългаритѣ още по времето, когато маджаритѣ дошли въ съседство съ тѣхъ. Още по-важно е, че цѣлата земеделска терминология въ маджарския езикъ има прабългарски произходъ. Така прабългарски сж думитѣ за нива (*тарло*), ечимикъ (*арпа*), жито (*буза*), плугъ (*еке*), косеръ (*шарло*), оре (*аратѣ*), кръстецъ (*кепе*), снопъ (*кеве*), купа (*богя*), харманъ (*серю*), сѣя (*сорѣ*), починки (*очу*), мели (*ворьоло*), булгуръ (*дара*).

Народътъ, отъ който маджаритѣ научили тѣзи думи, билъ сигурно земеделски народъ, понеже думи означаващи толкова и такива термини за земеделие, не може да притежава единъ народъ, който познава земеделието само отъ други народи.

Дори въ свѣтлината на езиковитѣ данни ще разберемъ и това, че прабългаритѣ не сж научили тази земеделска култура въ кавказката си родина, защото, ако тѣ бѣха научили земеделието тамъ, тѣ щѣха да заематъ терминитѣ за земеделието отъ кавказкитѣ си съседи. Земеделската терминология, обаче, на прабългаритѣ е тюркска, което показва, че тѣ сж донесли земеделието отъ далечното си азиатско оте-

чество, отъ една много плодородна и особено сгодна за земеделието областъ.

Отъ всичко това трѣбва да заключимъ, че прабългаритѣ били вече въ кавказкото си отечество уседналъ, занимаващъ се предимно съ развито скотовѣдство и земеделие народъ.

Но още повече трѣбва да бжде човѣкъ уседналъ, за да може да се занимава съ винарство, което изисква опитността на една стара земеделска култура. Прабългарски произходъ иматъ въ маджарския езикъ всички важни термини за винарство: за грозде (*сьолльо*), прецеждамъ (*сюрѣ*), гроздоберъ (*скретѣ*), вино (*борѣ*), второ вино (*цигерѣ*), тригия (*шьопрьо*).

Други заети думи за растенията сж: за хмелъ (*комло*), грахъ (*боршо*), за овощия: овощия (*дюмьолѣ*), ябълка (*алма*), круша (*къорте*).

Други маджарски думи показватъ, че маджаритѣ възприели отъ прабългаритѣ, освенъ скотовѣдството и земеделието, тѣквичитѣ растения и обработването имъ, но сжщо и покщнината и домашната индустрия, носията, държавното и социално устройство, писмото и пр.¹⁾

Въобщо отъ прабългарскитѣ заемки въ маджарския езикъ ние научаваме два извънредно важни за насъ факта:

1. Прабългаритѣ били най-културнитѣ отъ всички тюркски народи.

2. Маджаритѣ заели своята култура отъ прабългаритѣ, т. е. даннитѣ за единия отъ двата народа могатъ да се използватъ и за другия, поради сходството на културитѣ имъ.

За факта, че прабългаритѣ били най-културнитѣ отъ всички тюркски народи говори освенъ поменатото и следното: а) ние знаемъ, че тѣ сж образували много държави. Едно-временно тѣ сж имали една империя по срѣдна Волга, която отъ Италия чакъ до Китай е играла огромна роля въ свѣтовната търговия, но сжщо сж имали държава и на Балканитѣ, която се издигнала между Византия и франкското царство до степенъта на важенъ факторъ въ живота на Европа. б) Прабългаритѣ имали много голѣмо влияние върху съседнитѣ тѣмъ народи: както въ езика на маджаритѣ, така и въ езика на съседнитѣ съ Волжската империя народи намираме многобройни прабългарски думи, които показватъ, че последнитѣ възприемали отъ прабългаритѣ множество културни елементи. в) Тѣ оставили въ Волжската областъ както и на Балкана извънредно важни паметници, които ясно говорятъ за висотата на тѣхната култура.

Да! Високото ниво на прабългарската култура ясно показватъ, освенъ езиковитѣ данни и археологическитѣ находки.

Отъ прабългарската епоха сж ни останали много ценни паметници: окопи, окопни укрепления, каменни палати и крепости, скулптурни паметници и разни предмети, които ясно показватъ, че се касае за паметници на единъ културенъ народъ. Значението на тѣзи паметници е много голѣмо, понеже отъ тѣхъ може да се установи не само високата степенъ на културата на прабългаритѣ, но можемъ да извадимъ ценни указания и за културата на всичкитѣ народи съ тюркска култура, особено за маджаритѣ, които живѣли дълги столѣтия въ непосредствено съседство съ прабългаритѣ и се развили подъ тѣхното влияние. Така че разкопаването на прабългарскитѣ центрове и проучването на материалитѣ не само че ще ни опознае съ най-блѣскавата епоха на българския народъ, но тѣзи паметници като остатъци на една особена култура сж много важни и отъ гледище на общата история. Защото тѣ сж единствени монументални паметници отъ тюркскитѣ народи, отъ епохата на европейското преселение на народитѣ и, поради това, тѣ ще изсянятъ твърде бледния образъ на тази епоха за науката.

Въ подкрепа на втория фактъ — именно: че маджаритѣ заели своята култура отъ прабългаритѣ, което ще ни даде право да използваме даннитѣ за двата народа взаимно, освенъ езиковитѣ данни, говори и всичко, което имаме паралелно за тѣхъ: *културата на маджаритѣ е била прабългарска*. Археологическитѣ находки, етнографскитѣ сведения, даннитѣ за облѣклото, фризура, религията, церемониитѣ на двата народа, както установихъ на друго мѣсто, ни показватъ, че изваденото отъ езиковитѣ данни заключение напълно се потвърждава отъ археологическитѣ и етнографическитѣ сведения.

Така че, когато намираме материали за прабългарската култура и битъ, маджарскитѣ паралели ги потвърждаватъ и обясняватъ, а сжщо и това, което знаемъ отъ писменитѣ и етнографически данни за маджаритѣ, се обясняватъ подъ свѣтлината на прабългарскитѣ паметници.

Това значи, че по култура маджаритѣ стояли много близу до учителитѣ си — прабългаритѣ. Дори дотамъ, че когато маджаритѣ за пръвъ пжтъ се явяватъ на сцената на европейския свѣтъ, тѣ получаватъ името *онгуръ*, едно име, което се употребява и до сега за маджаритѣ отъ всички европейски народи: на старославянски жгръ, гръцки и латински — унгри, нѣмски — унгаръ, френски онгроа; отъ старославянската форма сж произлѣзли руската — угръ и полската — венгеръ, последната по-после била заета отъ руския езикъ и се получило новоруското — венгеръ и пр.. Това име не е друго, освенъ старото име на прабългаритѣ. *он - огуръ* (десетъ огуръ, огуръ значи българинъ), което означава това, че маджаритѣ по външностъ и по култура толкова си приличали съ оногуритѣ

т. е. българитѣ, че европейскитѣ народи смѣтали, че иматъ собствено работа съ българи.

Този фактъ е много важенъ при изследването на стария животъ — културата на прабългаритѣ и маджаритѣ. Многобройнитѣ български материали, както казахме, представляватъ изворъ за културата и бита на маджаритѣ, но сжщо можемъ да кажемъ, че всичко, което намираме за маджаритѣ, може да ни служи като изворъ и за прабългаритѣ. И така, даннитѣ за прабългаритѣ и маджаритѣ взаимно се допълватъ.

Извори за военно дѣло

Общностъ на прабългарското и маджарското военно дѣло

Като имаме предвидъ, че, изобщо, културата на двата, народа е била толкова близка, естествено е, че когато искаме да изследваме една извънредно важна проява на културата на прабългаритѣ — военното имъ дѣло, за паралелъ на първо мѣсто трѣбва да си послужимъ съ съответния материалъ отнасящъ се до маджаритѣ, особено, понеже сжществуватъ и прѣки сведения за тази общностъ — данни, които изрично казватъ, че военното изкуство на прабългаритѣ било еднакво съ онова на маджаритѣ.

Именно единъ византийски императоръ, императоръ Лъвъ VI, който е ималъ доста вземане — даване съ прабългарската и унгарска войска, изрично подчертава въ „Тактиката“ си и то на нѣколко пжти, че българското военно изкуство съ нищо или много малко се различава отъ маджарското. (Императоръ Лъвъ, както и следъ това много византийски автори, наричали маджаритѣ *тюрки*). И така ние имаме на лице едно съвременно свидетелство, възъ основа на което имаме право да използваме даннитѣ отнасящи се до унгарската войска за допълване на онѣзи сведения, съ които разполагаме за българитѣ.

Както казахме, по една щастлива случайностъ, единъ византийски императоръ, и то тъкмо такъвъ, които ималъ враждебна респ. приятелска връзка съ българската и маджарската войска, намѣрилъ за добре да опише тѣхното военно дѣло и то съ практически цели и намѣрения.

Императоръ Лъвъ VI (886—912), синъ на императоръ Василий I, голѣмъ почитателъ на науката, за което му е даденъ прѣкоръ „мждри“, написалъ много черковни и астрологически книги, стихотворения, юридическа сбирка и др. Книгата му за военното дѣло, т. н. „Тактика“ е най-голѣмата сбирка на военни знания въ византийската литература. Той самъ казва, че пише книгата си съ практически цели и то като взема отъ старитѣ военни и исторически съчинения

всичко онова, което смѣта за приемливо за времето си и което се употребява, или може да се употребѣи. Отъ самото това изявление е вече ясно, че той не се е старалъ да даде нѣщо самостоятелно, а да използва всичко отъ литературнитѣ извори, което може да бѣде още въ полза за практическата употребѣа. Той дава въ 20 глави всичко, което трѣбва да се знае за византийската войска: какъ трѣбва да бѣде разпредѣлена войската, какъ трѣбва да бѣде екипирана, упражненията ѝ, дисциплината, походнитѣ движения, лагеруването, военниятъ строй, тактиката, обсадата, морската битка.

Най-важна е за насъ XVIII глава, въ която авторътъ дава военната характеристика на маджаритѣ и българитѣ, франкитѣ и лонгобардитѣ, славянитѣ и сарацинитѣ.

Цельта му при тази глава е ясна: иска да опише тѣзи народи съ практическата целъ: неговитѣ пълководци да ги опознаятъ и, като познаватъ тактиката и стратегията имъ, да могатъ успѣшно да имъ се противопоставятъ.

Така бихме имали едно доста подробно описание за военното дѣло на маджаритѣ и — което, както ще видимъ, се отнася до — българитѣ отъ императоръ Лъвъ, значи отъ човѣкъ, който е ималъ възможността да се опознае отблизу съ темата, която разработва. Обаче, има едно важно обстоятелство, което ни принуждава да се занимаемъ тукъ малко по-обширно съ въпроса, дали заслужаватъ тѣзи пасажѣи на „Тактиката“ на императоръ Лъвъ VI пълното ни довърѣие.

Именно той е копиралятъ тази частъ почти дума по-дума отъ една стара „Стратегика“ писана въ началото на VII вѣкъ. Той разправя за маджаритѣ и българитѣ почти буквално същото, което е дадено въ старата тогава близу 300 години „Стратегика“ за тюркитѣ и аваритѣ. Може ли да има нѣкаква стойностъ подобна работа? — Трѣбва да се спремъ прочее, малко на този изворъ и за връзката му съ съчинението на Лъвъ VI.

Изворътъ му старата „Стратегика“, известна по името на Маврикий или Урбикий (по нататѣкъ ще го обозначаваме „Псевдо Маврикий“), дава въ 12 глави едно практическо описание на военното дѣло. Тази стратегика въ 11-та си глава ни запознава съ обичаитѣ и военното дѣло на чуждитѣ народи и дава наставления, какъ трѣбва да се воюва противъ тѣхъ. Въ нея става дума за перси, авари, тюрки, франки и лонгобарди, за славяни и анти.

Отъ даннитѣ, които намираме въ тази „Стратегика“, е установено съ положителностъ, че тя е писана преди 630-та година. За това говорятъ въ нея следнитѣ факти: тукъ се съветва пълководецътъ, че ако иска да се бори противъ славянитѣ, той трѣбва да мине презъ Дунава на северъ. А пъкъ византийски нападения противъ славянитѣ, живущи на северъ отъ Дунава, нѣма вече следъ смъртта на импера-

торъ Маврикий. Сжщо и за антиѣ вече не става дума следъ 602 година. Аваритѣ сж много опасни противници на Византия въ „Стратегиката“, а следъ 626 година аваритѣ вече не представятъ никаква опасностъ. Сжщо и персийцитѣ не били вече опасни за Византия следъ 628 година.

Отъ всичко това е ясно, че тази „Стратегика“ е писана преди 630-та година. Цѣлата картина обрисуваша положението на народитѣ говори за края на VI в. или началото на VII вѣкъ. Възъ основа на това трѣбва да приемемъ, че това е времето, въ което е писана „Стратегиката“. Споредъ унгарскиятъ ученъ Дарко, който най-обстойно се е занималъ съ този въпросъ, тя е писана въ 621/622 год. отъ самия императоръ Ираклий.

Въ поимнатата глава насъ ни интересува една частъ, въ която авторътъ говори, какъ трѣбва да се приспособи войската въ войната съ „скитскитѣ, т. е. авари и тюрки и други водещи подобенъ на тѣхния начинъ на живѣене хунски народи“. Описватъ се съ нѣколко думи, въобщо, аваритѣ и тюркитѣ и после военното имъ дѣло.

Съ какво може да се обясни фактътъ, че императоръ Лъвъ VI, когато иска да даде, въ първитѣ години на X в., на своитѣ пълководци съвети, и то практически, противъ маджаритѣ и българитѣ, просто преписва това, което чете въ една книга написана преди 300 години за аваритѣ и тюркитѣ? — Не значи ли това просто, че неговитѣ сведения нѣматъ никаква стойностъ?

За да можемъ да отговоримъ на този въпросъ, трѣбва да се запознаемъ съ въпроса: какъ използва изобщо императоръ Лъвъ изворитѣ въ книгата си, а после специално въ онѣзи пасажѣи, които ни интересуватъ. Отговарятъ ли неговитѣ данни въобщо на ония сведения, съ които разполагаме за българитѣ и маджаритѣ? — За тази целъ ние ще си послужимъ съ много ценнитѣ научни трудове, разглеждащи специално този важенъ въпросъ. Редица унгарски учени му се посветиха и следъ като изготвительтъ на критическото издание на „Тактиката“ на императоръ Лъвъ, Р. Вари даде своитѣ много важни бележки“), Дйомлаи посвети специаленъ трудъ по въпроса, Е. Дарко въ книгата си „Достоверността на Тактиката на Лъвъ Мждри“ разреши окончателно проблемата.

Самиятъ императоръ Лъвъ казва въ книгата си⁴⁾, че той я е писалъ възъ основа на стари и нови тактико-стратегически съчинения. Той твърди, че е извлѣкълъ и събралъ отъ това, което е билъ прочелъ, всичко, което му се виждало за употребимо на практика и за което научилъ отъ опитъ, че отговаря на условията на времето му. И така всичко, което въ практика може да се използва бързо и лесно, събралъ въ своята книга, за да служи като рѣчна динстреглама

(военен наржчикъ). Той пише, че иска да бжде всѣкжде ясенъ, лесно разбираемъ, да дава материалъ, който е изпитанъ отъ старитѣ и предаденъ за новото време.

Действително, имераторъ Лъвъ на всѣка страница отъ книгата си, иска да бжде практиченъ. Та и по-отношене на езика той иска да пише ясно, за да го разбератъ. Отъ изворитѣ изоставя работитѣ, които нѣматъ вече цена, за други споменува, че тѣ нѣматъ вече полза и заради това ги предава накратко. А пѣкъ известни части, за които той нѣмалъ ценни стари описания, той написалъ самостоятелно, въз основа на сведенията на пѣлководцитѣ му и разказитѣ на баща му, Василий I.

Отъ всички извори той най-много използва Стратегиката на Пс. Маврикия. Обаче, и тукъ се вижда навсѣкжде критическия му умъ; въпрѣки, че той преписва „Стратегиката“, никога не забравя да я нагоди съобразно за новитѣ условия.

Така той не споменава вукеларии и федерати, войсковии части, които въ негово време вече не сществували. Пс. Маврикий често споменава, че войникътъ трѣбвало да има единъ видъ качулка, а Лъвъ навсѣкжде я изоставя като нѣщо, което въ негово време не е вече въ употреба и т. н.

А съвсемъ ново е у него, че той препоръчва носенето на дълги ножове закачени на колана, сѣщо секира, тежка броня и пр..

Всичко това показва, че императоръ Лъвъ всѣкжде по-правя извора си, кждето намира нови нужди и условия.

Но щомъ е така, съ какво ще си обяснимъ факта, че той е възприелъ и преписалъ старата „Стратегика“ почти дума по-дума?

За обяснение може да служи това, че тази стара „Стратегика“ е писана тъкмо по това време, когато византийската войска е била коренно преобразувана, и то чрезъ реформи задържали се 300 години, така че военниятъ писателъ въ началото на X в., колкото и да е искалъ да даде отговарящи на тогавашнитѣ условия съвети, намѣрилъ монго малко какво да измѣня.

Съ това можемъ само да си обяснимъ факта, че за описване на византийското военно изкуство, авторътъ съ право възприелъ съ малки измѣнения даннитѣ на старата „Стратегия“. Но какъ може да се обясни фактътъ, че и за чуждитѣ народи, специално за маджаритѣ и бѣлгаритѣ използвалъ сѣщия изворъ?

За да дадемъ отговоръ на този въпросъ, преди всичко, трѣбва да се запитаме, какъ използва нашиятъ авторъ извора си въ тая частъ въобще.

Императоръ Лъвъ VI, макаръ че възприема даннитѣ на извора си по отношение на чуждитѣ народи, не забравя, че

той иска да даде съвременни практически упѣтвания. Така въ една доста голяма частъ, §§ 108—154*), той е съвсемъ самостоятеленъ. Тукъ именно той говори за сарацинитѣ, за които естествено по времето на Пс. Маврикия още не ставало нито дума, а по времето на нашия авторъ тѣ играели много важна роля. Той дава тукъ съвсемъ самостоятелно една частъ, за която се води по описанията на пѣлководцитѣ, воювали съ сарацинитѣ.

Сѣщо той не приема и дългото съобщение на извора си за славянитѣ, а го предава съвсемъ съкратено и то като нѣщо принадлежащо къмъ миналитѣ времена. Той самъ казва защо съкращава. Славянитѣ били живѣли едно време отататъкъ Дунава, но после се преселили, баща му Василий I ги покрѣстилъ, направилъ ги гърци и ги приелъ въ армията си. Като говори за тѣхъ въ минало време, добавя за настоящето само толкова, че старитѣ си обичаи и безмѣрното гостопримство сж запазили до неговото време, и че тѣ обичали да живѣятъ и да се укриватъ по горитѣ и въобще по мъчно достъпни мѣста. За миналото той добавя още, че тѣ били много скромни, че не сж обичали труда, който върви съ земедѣлието, че по-скоро обичали да живѣятъ свободно, безъ работа, отколкото да спечелятъ богатство и изобилие на храна и пари чрезъ много трудъ.

Императоръ Лъвъ прави сѣщо измѣнения и то много, и отговарящи на условията на тогавашното време, когато възприема отъ извора даннитѣ за франкитѣ и лонгобардитѣ.

Ясно е прочее, че въ тази глава императоръ Лъвъ особено се грижи да даде само онова, което отговаря за неговото време, т. е. може да има практическа полза за византийскитѣ пѣлководци. За сарацинитѣ дава една нова частъ, за перситѣ говори въ минало време, сѣщо и за славянитѣ, франкитѣ и лонгобардитѣ, като отбелязва измѣненията станали до неговото време*).

Така отъ самия начинъ, по който описва чуждитѣ народи, ние трѣбва да заключимъ, че и пасажитѣ за маджаритѣ и бѣлгаритѣ трѣбва да отговарятъ на истината. Ако прочее, преписва онова, което чете за аваритѣ и тюркитѣ, то това значи, че той намира разказаното въ извора да отговаря на действителността — военното изкуство на аваритѣ и тюркитѣ било еднакво съ онова на маджаритѣ и бѣлгаритѣ.

Тукъ не може да има грѣшка, не само, понеже той въ пасажитѣ си за другитѣ народи всѣкога сравнява даннитѣ на извора си съ фактическото състояние, но и, защото по отношение на бѣлгаритѣ и маджаритѣ той лично има реални познания. Именно, когато императоръ Лъвъ VI почва да

*) Цифритѣ на параграфитѣ давамъ по *Вару* М Н К.

говори за маджаритѣ (т. е. когато почва да преписва частта на Пс. Маврикия за аваритѣ и тюркитѣ), той заявява недвусмислено, че е запознатъ съ военното дѣло на маджаритѣ отъ своя опитъ. Прочее, съ други думи, той иска да каже, че онова, което пише за тѣхъ, отговаря на това, което той знае отъ опитъ.

§ 41. „Щомъ като споменахъ за маджаритѣ, смѣтаме за нужно, да освѣтимъ, по какъвъ начинъ тѣ воюватъ, и какъ трѣбва да се води война противъ тѣхъ, което научихме чрезъ скромни опити, когато се ползувахме съ тѣхъ, като съюзници, противъ нарушилитѣ мирното съглашение и нахлули въ Тракия българи. Нарушаването на дадената въ Христа—Бога, владетельтъ на свѣта клетва, бѣ последвано отъ присжда, която скоро имъ отдаде наказание. И понеже нашитѣ сили бѣха заети съ сарацинитѣ, Божието Провидение изпрати маджаритѣ да се борятъ вмѣсто ромеитѣ противъ българитѣ, като нашата императорска флота ги пренесе презъ Дунава и грозно въоръжилата се противъ християнитѣ войска на българитѣ въ три битки, съ нашия съюзъ бѣ свършено победена. Като че ли бѣха изпратени противъ тѣхъ палачи, за да не става нужда християнитѣ ромеи да се опетняватъ съ кръвта на християнитѣ българи.“

Тукъ императорътъ Лъвъ разправя случая, когато той е ималъ възможността да се запознае съ военното изкуство на маджаритѣ, т. е. е получилъ познание възъ основа на което може да даде описание на тѣхното военно дѣло.

Естествено, той тукъ не пише за края на войната, която, както ще видимъ на друго мѣсто, се свършила съ победата на Симеона. За насъ е интересно само, че императоръ Лъвъ билъ действително въ съюзъ съ маджаритѣ презъ 895 г., че маджарското военно изкуство, което иска да опише, му е известно, и следователно, отговаря на истината. Византийцитѣ пренесли маджаритѣ презъ Дунава и имали възможността да наблюдаватъ съюзницитѣ си. Прочее, той познава маджаритѣ по съобщенията, които получилъ отъ своитѣ хора, както и изобщо използва за книгата си съобщенията на пълководцитѣ си. И безъ това знаемъ, че пренасянето на маджаритѣ било предметъ на особено внимание въ самия византийски дворъ. Напримеръ Константинъ Порфирогенетъ запазилъ споменъ въ единъ свой трудъ, за това, че пълководецътъ Друнгарий и патрикий Евстатий далъ сведения на императоръ Лъвъ и той повишилъ онѣзи, които показали по този случай особена храбростъ (за това ще говоримъ по-долу).

Но ако пъкъ императорътъ познавалъ военното изкуство на маджаритѣ и е искалъ да даде въ това отношение практически съвети, какъ можемъ да си обяснимъ факта, че той разказва за маджаритѣ, следъ като го провѣрилъ отъ опитъ, сжщото, което четемъ за аваритѣ и тюркитѣ отъ преди 300

години? Това може да значи само едно, а именно, че маджарското военно изкуство е имало основна прилика съ онова на аваритѣ и тюркитѣ. Както въ началото на VII в. Пс. Маврикий установява, че отъ всичкитѣ сродни народи аваритѣ и тюркитѣ иматъ най-развито военно изкуство, така императоръ Лъвъ казва, че въ неговото време измежду т. н. скитски народи само българитѣ и маджаритѣ иматъ развита военна стратегия и тактика — и като сравнява това, което чете за аваритѣ и тюркитѣ съ своитѣ знания за българитѣ и маджаритѣ, не намира сжществена разлика.

Тази еднаквостъ произхожда естествено оттамъ, че тѣзи народи сж принадлежали на единъ и сжщъ културенъ кръгъ и както културата имъ, въобще, специално и военното имъ дѣло сж почивали върху еднакви основи.

Ние можемъ да проследимъ приликата на военното дѣло на тѣзи народи дори и презъ хилядолѣтия, и да установимъ, че това военно изкуство, което притежавали аваритѣ и тюркитѣ, респективно българитѣ и маджаритѣ, въ основитѣ си се намира у всички подобни тѣмъ по култура народи и представлява сжществената основа за развитието на военната стратегия и тактика и за всеобщото военно изкуство. Народи отдадени преди хилядолѣтия вече на войната, сътворили военно изкуство, съ помощта на което играли решителна роля въ Азия и Европа, чрезъ което сж могли да образуватъ на нѣколко пкти най-голѣмитѣ до сега империи въ свѣта. За успѣхитѣ си трѣбвало да благодарятъ на голѣмата култура въ военното си дѣло. Високата степенъ на това военно изкуство станала подтикъ за развитието на всеобщото военно изкуство. Разни велики империи, въ разни времена, били принудени да модернизиратъ военното си дѣло тъкмо възъ основа на онова на поменатитѣ народи.

За сега споменаваме само толкова, че византийската и западната войски следъ многото си неуспѣшни, съ родствениитѣ на прабългаритѣ народи, борби били преобразувани по тѣхния образецъ. Вмѣсто римската пехотна фаланга намираме у византийцитѣ следъ многократнитѣ поражения, претърпени отъ тюркскитѣ народи, едно ново военно устройство. Византийската войска била реорганизирана възъ основа на това, което е било научно предимно отъ тюркскитѣ народи, и на тѣзи реформи се дължатъ голѣмитѣ византийски успѣхи въ началото на VII вѣкъ. Вмѣсто пехотната фаланга намираме конница и то въоръжена и облѣчена по образецъ на аваритѣ, а на пехотата започва да се отдава само второстепенно значение. Последната е, сжщо предимно, въоръжена подобно на армитѣ на тюркскитѣ народи.

За всичко това ни дава ясни сведения книгата на Пс. Маврикий. Отъ нея научаваме, че не само въоръженията и облѣклото на византийската армия били преобразувани възъ

основа на аварската, но и тактиката и стратегията ѝ. Това изрично се казва отъ Пс. Маврийкий, докато императоръ Лъвъ винаги премълчава. Така ние у императоръ Лъвъ четемъ само, че войската не бива да бжде строена въ една единичка линия, а въ две или въ три.⁶⁾ Въ сжщото мѣсто изворътъ му ясно пише, че конницата не бива да бжде строена въ една линия, както е у ромеитѣ и перситѣ, а въ две или три линии, както е у аваритѣ и тюркитѣ.⁷⁾ Тукъ ясно се вижда, че византийцитѣ, които по-рано атакували въ една линия и залагали всичко на една карта, сж научили отъ тюркскитѣ народи да построяватъ бойния си редъ въ повече линии.

Фактътъ, че императоръ Лъвъ, въпрѣки че познавалъ маджарското военно дѣло, възприелъ съ чиста съвестъ писаното за аваритѣ и тюркитѣ отъ една книга, съчинена 300 години преди него, обяснява, че въпросътъ се касае за една военна култура, за която може да се установи, че въ основата си е останала еднаква презъ цѣло хилядолѣтие. Тази военна култура се е развила у аваритѣ и тюркитѣ до една висша степенъ, която е могла да служи за основа на преобразуването на византийската войска.

И така аваритѣ, които въ срѣдата на VI в. образували въ Европа една велика империя, както и тюркитѣ по сжщото време въ Азия и Източна Европа, показали такава форма на военното изкуство, съ каквато по-късно сж разполагали маджаритѣ и българитѣ. Не бива тукъ да забравимъ сжщо, че българитѣ представлявали значителна военна сила въ аварската войска, т. е. това, което пише византийскиятъ авторъ за аваритѣ, се отнася до една аваро-българска войска. За маджаритѣ пъкъ знаемъ, че сж се развили и станали организиранъ народъ подъ културното влияние на българитѣ, а маджарското военно изкуство, както това вече, изобщо, приематъ маджарскитѣ историци и военни писатели, произхожда отъ българското.

За факта, че императоръ Лъвъ съзнателно е възприелъ отъ извора си за маджаритѣ това, което е чель за аваритѣ и тюркитѣ, говори обстоятелството, че той самъ споменава, какво той има право да говори за маджаритѣ, понеже ги познава отъ опитъ. Но освенъ това, въпрѣки че намира толкова голѣмо сходство, щото преписва извора си, все пакъ употребява тукъ-таме известна критичность, т. е. поправя извора си, кждето намира, че се различава отъ това, което той знае за маджаритѣ. Разликата между Пс. Маврикия и императоръ Лъвъ е действително много малка, но все пакъ е достатъчна да разберемъ, че той, кждето е намиралъ различия е поправялъ. Напримѣръ:

При Пс. Маврикий четемъ, че войницитѣ на аваритѣ и тюркитѣ не сж управлявани съ обичъ, а съ страхъ, а императоръ Лъвъ прибавя нѣщо за маджаритѣ, което сигурно е

чулъ отъ хора, които сж имали досегъ съ тѣхъ; пълководцитѣ залагали върху тѣхъ строги и тежки наказания, заради нарушаването на дисциплината.

Сжщо когато говори за оржжията имъ, императоръ Лъвъ прибавя къмъ сведенията на извора си: „когато ги преследватъ, по-вече полза извличатъ отъ стреляне съ лжкъ“. Това пакъ е нѣщо, което прави впечатление на византийцитѣ, императорътъ е смѣталъ за нужно да го отбележи, тъй като едва ли нѣкой византийски конникъ може да се опита да стреля успѣшно назадъ отъ препускащия си конь.

Когато изворътъ казва, че маджарската войска е последвана отъ множество жребци и кобили за храна, императорътъ прибавя: „за пиене на млѣко“. Пакъ едно наблюдение на очевидци, което императорътъ смѣта за важно да прибави.

Другаде пъкъ, когато изворътъ споменува, че маджаритѣ се строятъ гжсто въ бригади, прибавя, че тѣ оставятъ малки разстояния между бригадитѣ.

Освенъ това той дава и други малки измѣнения.⁸⁾

Въз основа на всичко това, съ право може да приемемъ, че императоръ Лъвъ съ малки измѣнения възприема всичко по отношение на маджаритѣ, което чете въ извора си за аваритѣ и тюркитѣ. Но следъ това трѣбва да си зададемъ въпроса:—Какво общо иматъ съ това българитѣ? Може ли да приемемъ, че и българитѣ сж запазили военното изкуство отъ старитѣ времена чакъ до времето на Симеона Велики въ сжщия видъ, както сж го били предали нѣкога на маджаритѣ?

На този въпросъ ние получаваме отъ императоръ Лъвъ недвумисленъ отговоръ.

Императоръ Лъвъ VI, следъ като, ни увѣрява, че той познава военнитѣ обичаи на маджаритѣ, говори тъкмо за войната съ българитѣ. Както ни е известно, той е ималъ военни отношения съ българитѣ и несъмнено е, че както византийцитѣ, изобщо, сж познавали българитѣ, императоръ Лъвъ особено много е знаелъ за военното имъ изкуство. Византийцитѣ въобще следѣли съ внимание военното дѣло на народитѣ, съ които влизали въ военни отношения, а особено това на българитѣ, които сж имъ били най-опаснитѣ съседи.

Следъ споменуването на българо-маджарската война, императорътъ почва съ една много важна констатация:

§ 42. „Скитскитѣ народи, прочее, може да се каже, иматъ еднакъвъ начинъ на живѣене и устройство, тѣ сж подчинени на много начальници, не сж работни и живѣятъ въобще по номадски. Единствено българитѣ и маджаритѣ иматъ такъвъ воененъ редъ, който е по-здравъ отъ онзи на другитѣ скитски народи и е сходенъ помежду си; тѣ воюватъ

въ установенъ боенъ редъ и сж подчинени на единъ владетель.“

Тукъ четемъ вече, че въ негово време измежду скитскитѣ народи въ военно отношение най-развити сж били българитѣ и маджаритѣ — както преди 300 години сж били аваритѣ и тюркитѣ. Той изрично ни казва, че българитѣ и маджаритѣ иматъ по-здравъ и помежду си сходенъ воененъ строй. И по-нататъкъ намира за нужно да спомене, че военното изкуство на българитѣ е подобно на онова на маджаритѣ.

Така, когато собствено почва описанието на маджаритѣ, той пише:

§ 44. „Ще говоримъ за политическата и военната организация на маджаритѣ, която въ малко или въ нищо не се различава отъ тая на българитѣ.“

Т. е. който иска да се осведоми за българитѣ, трѣбва да чете онова, което е писано за маджаритѣ. Сжщото повтаря и въ:

§ 60 „Това сж, прочее, обичаитѣ на маджаритѣ, които се различаватъ отъ онѣзи на българитѣ само дотолкова, че последнитѣ сж станали християни“ и пр.

Сжщото казва и въ § 74: „Прочее, този воененъ и обичаенъ битъ се различава отъ она на българитѣ въ нѣкои дребни работи, а въ останалото е еднакъвъ“.

Отъ самия Лъвъ ще разберемъ и това, защо той говори само за маджаритѣ, и все пакъ смѣта за нужно навсѣкжде да припомнимъ, че сжщото може да се каже и за българитѣ. Това е интересно за насъ, понеже фактически за Византия, за византийскитѣ пълководци е много по-важно да знаятъ за българитѣ — силнитѣ имъ и опасни съседи, отколкото за маджаритѣ, които не сж били толкова опасни за тѣхъ.

Той почва цѣлата частъ за маджаритѣ съ това, че споменува българо-маджарската война, когато „Божие провидение“ изпратило маджаритѣ, за да не трѣбва християнитѣ-ромей да проливатъ българска християнска кръвъ. Той пише „Тактиката“ си въ такова време, когато има между България и Византия миръ — (отъ 896 год. до смъртта на императоръ Лъвъ, т. е. до 912 год.) и желае този миръ да бжде траенъ въ интереса на Византия. Знаемъ сжщо, че Византия чрезъ християнството искала да направи България безопасна. Така, възъ основа на общата религия той иска, ужъ да се откаже и отъ мисълта, че може да има война съ българитѣ и че трѣбва да дава съвети противъ тѣхъ. Та като казва, че само българитѣ и маджаритѣ иматъ по-силенъ и то подобенъ воененъ строй, побързва веднага да прибави:

§ 43. „Обаче тъй като българитѣ обичатъ мира въ Христа и въ вѣрата въ Него сж общи съ ромейтѣ, следъ онзи опитъ чрезъ нарушението на клетвата, ние не мислимъ да воюваме противъ тѣхъ, като вече повѣрряваме военнитѣ действия противъ тѣхъ на Божието решение. Затова ние не

желаемъ да опишемъ нито тѣхния воененъ редъ противъ насъ, нито нашия противъ тѣхъ, тъй като тѣ сж възъ основа на сжщата вѣра наши братя и ни заявиха, че тѣ се подчиняватъ на нашитѣ решения“.

Отъ това е ясно, че императорътъ не желае съ описанието си за поука на пълководцитѣ да дразни българитѣ. Последнитѣ могатъ да узнаватъ това, и той се страхува отъ тѣхъ. Но все пакъ той иска пълководцитѣ му да опознаятъ военното дѣло на българитѣ и затова, навсѣкжде намира за добре да спомене, когато говори за маджаритѣ, че българитѣ иматъ сжщо такова военно изкуство, т. е. за тѣхъ трѣбва да знаятъ сжщото и противъ тѣхъ могатъ да воюватъ по сжщия начинъ, както противъ маджаритѣ. Значи основната му идея е да не се бори противъ християнски народъ. Той запазва всѣкога тази форма, като никога не дава съвети направо противъ българитѣ, но не забравя да даде такива посредствено, като на нѣколко пжти казва, че това което пише за маджаритѣ, може да се приеме и за българитѣ. Интересно е, че българитѣ били приети и по-късно въ византийския дворъ съ особено внимание, което се вижда отъ нѣкои пасажи на церемониитѣ на византийския дворъ.“

Отъ всичко това следва, че императоръ Лъвъ, който пише книгата си, за да даде практически съвети, като все повтаря, че военното изкуство на българитѣ въ малко или въ нищо не се различава отъ онова, което дава за маджаритѣ, иска собствено да научи своитѣ пълководци, какъ трѣбва да воюватъ противъ българитѣ. Така че пасажитѣ му, написани за маджаритѣ, могатъ да се използватъ по отношение и на българитѣ.

Следъ всичко това ще разгледаме военното дѣло на прабългаритѣ съобразно следнитѣ основни начала:

1. Пасажитѣ на императоръ Лъвъ ще вземемъ като основа на военното изкуство на маджаритѣ и българитѣ.

2. Всѣка частъ ще провѣрряваме чрезъ даннитѣ, съ които разполагаме отъ други извори за българитѣ.

3. За паралели съ българския материалъ ще употребимъ достигаитѣ до насъ данни за маджаритѣ, стояли най-близо до българитѣ.

4. После ще употребимъ и даннитѣ за другитѣ сродни народи.

Тукъ трѣбва да отбележимъ, че военното изкуство на българитѣ е било въ употреба, естествено и следъ българската епоха — дори то останало като двигателна сила и тогава когато времената изисквали българитѣ да преобразуватъ вече военното си дѣло.

II

Българскиятъ воинъ.
Храбростъ, дисциплина
и снаряжение

Както видяхме, императоръ Лъвъ въ частта си за българитѣ и маджаритѣ разправя, че отъ всички скитски народи само тѣ иматъ опредѣленъ и то силенъ воененъ редъ и прибавя, че политическата и военна организация на маджаритѣ и българитѣ „въ малко или въ нищо“ не се различаватъ.

Следъ това той започва да говори само за маджаритѣ, повтаряйки нѣколко пѣти, че всичко казано за тѣхъ може да приемемъ съ много малка разлика и за българитѣ.

Като начало той дава една обща характеристика, която и следъ хиляда години остава обща черта за двата народа.

§44 „Ние ще говоримъ за политическата и военна организация на маджаритѣ, която въ малко или въ нищо не се различава отъ тая на българитѣ, че многолюденъ и свободенъ е този народъ, който вмѣсто да мисли за нѣкакви луксозности и наситенъ живодъ, единственото му старание е само да се държи храбро срещу противника си“.¹⁰⁾

За това, което ни съобщава имп. Лъвъ, че храбростта е най-висшия идеалъ за маджаритѣ и българитѣ и че за тѣхъ нищо друго не е важно, освенъ да се държатъ храбро срещу противника, ние имаме много сведения и отъ други източници.

Въ това отношение най-интересното за тѣзи народи е онова, което родственитѣ имъ хуни сами разправятъ за себе си — една хубава характеристика, запазена въ единъ китайски изворъ. „Хунскиятъ народъ смѣта за нѣщо много ценно храбростта и силата, а най-долно нѣщо въ неговитѣ очи е подчинението и слугуването. На коне, въ войни и борби, този народъ е построилъ империята си и спечелилъ мощъ и авторитетъ надъ стотици варварски народи“.¹¹⁾

За образа на маджарския воинъ получаваме интересни сведения отъ западнитѣ извори. Лиудпрандъ пише за тѣхъ: „Не може да видишъ жаденъ да дърпа къмъ себе си студеното питие по-стрѣвно, отколкото този жестокъ народъ да чака съ горещо желание деня на битката. Този народъ не намира радостъ въ нищо друго, освенъ въ война“.¹²⁾

Още на друго мѣсто: „Свикналъ да побеждава, храбъръ по духъ и опитенъ въ война народъ, тѣ се хвалятъ, че всѣки трепери предъ тѣхъ, заради многобройността и храбростта имъ“.¹³⁾

Действително и Гардизи смѣта за нужно да отбележи за маджаритѣ, че сж храбри.¹⁴⁾

За храбростта на българитѣ достатъчно е да отбележимъ, че и първитѣ писатели, които ги споменуватъ казватъ за тѣхъ, че разтрепервали свѣта (Еннодий)¹⁵⁾, че сж „страшни за цѣлия свѣтъ“ (Кассиодортъ)¹⁶⁾ и че „зарадъ нашитѣ грѣ-

хове“ станали всеизвестни съ грознитѣ си действия (Йорданъ)¹⁷⁾ и пр.

За храбростта на българитѣ ние можемъ да си съставимъ понятие и отъ войнитѣ имъ. Така Симеонъ и Крумъ сж били безстрашни хора и сж упражнявали влияние върху войскитѣ си чрезъ лична храбростъ. И като знаемъ, че въобще българитѣ сж имали презъ всичкитѣ си войни значително по-малко войскя отъ византицитѣ, може да си съставимъ понятие за храбростта имъ. Една много по-малка армия, вървѣла каквото и да е стратегическо надмощие, може да вземе победата надъ по-многобройната само ако войницитѣ сж по-храбри и по-дисциплинирани,

Българитѣ и маджаритѣ сж били калени въ борби. Споредъ нашия авторъ:

§ 45 „Умората и изпитанията понесатъ мъжествено. Тѣ издържливо изтърпяватъ жегата, студа и други изпитания въ необходимитѣ работи — като номади“

Това била собствено силата на българина и унгареца срещу византийцитѣ и другитѣ народи. Това била собствено основата на голѣмитѣ военни успѣхи, постигнати отъ тѣхъ и отъ сроднитѣ имъ народи. Чрезъ тази издържливостъ и каленостъ може само да се разбере какъ е могло напр. Чингисхановата армия и тази на наследницитѣ му да воюва успѣшно въ далечния северъ, както и въ Индия, въ Източна Азия, както и въ Западна Европа.

И само тази издържливостъ и каленостъ могатъ да ни обяснятъ голѣмитѣ военни подвизи, извършени отъ тѣзи народи и то съ лжкъ и на коне. Лжкътъ е страшно оржие въ ржцетѣ на много силенъ човѣкъ, но той изисква освенъ запазени сили и постоянно упражнение, особено стреляне отъ бѣгачъ конь. Императоръ Лъвъ отбелязва въ специаленъ параграфъ (§ 50): „много грижи и упражнения полагатъ за стреляне съ лжкъ отъ конь“. Трѣбва да добавимъ още една бележка на сжщия авторъ, именно, че (§ 48): „когато ги преследватъ, най-много полза извличатъ отъ стрелянето съ лжкъ“.

Действително особена сила и постоянно упражнение изисква, да може войникътъ да стреля успѣшно отъ бѣгачия конь, обръщайки се назадъ.

За да бждатъ подготвени за такава работа, да бждатъ найсторски стрелци отъ конь, да бждатъ калени спрямо природнитѣ стихии, трѣбвало е да живѣятъ по особенъ начинъ и да се упражняватъ постоянно.

За това можемъ да извадимъ заключение отъ две бележки на императоръ Лъвъ:

§ 52 „Не се оградятъ въ лагеръ, като ромеитѣ, а до деня на войната разпръснати по родове и племена, пасатъ конетѣ си непрекъснато зиме и лѣте; а презъ време на война

вземат нужните коне и тургайки имъ букаи близу до шатритъ ги пазятъ до времето на строението имъ за бой".

Началото на този пасажъ не бива да се разбере така, че тѣ се строятъ по племена и родове, а то е дадено като сравнение съ византийската армия. Византийцитѣ дълго време се подготвели за войната и продължително държали войскитѣ си въ лагери, а маджаритѣ и българитѣ не били затваряни въ лагери, и живѣли свободно до самото започване на военнитѣ действия.

Това имало голѣмо преимущество. Хората не били затворени за дълго време въ лагери, а живѣли както обикновено, но всѣки си знаелъ кога и кжде трѣбва да се яви въ време на война. Това значи, че военнитѣ кадри били добре определени и бърже бивали запълвани. Бързината въобще е характерна за тѣхъ.

Въ друга бележка четемъ че:

§ 62 „По време на стълкновението най-много имъ вреди организирана пехота; такъва войска имъ е най-противна, понеже сж конници, които не слизатъ отъ коня и не сж силни пеша, тъй като сж възпитани на коне“.

Ние знаемъ, че българитѣ и маджаритѣ били изключително конници. Но, за да могатъ да воюватъ успѣшно на конь и, както ще видимъ, да воюватъ съ една тактика и стратегия, която изисква, както постоянно упражнение и каленостъ, така и стегнатостъ, и една невѣроятна съобразителностъ и лекота — за всичко това тѣ сж имали нужда отъ строга дисциплина, подходящи коне и удобно и практично оржие и облъкло.

Дисциплина

За дисциплината императоръ Лъвъ казва следното:

§ 45. „Началницитѣ имъ не ги управляватъ съ обичъ, а съ страхъ като налагатъ на провиненитѣ строги и тежки наказания“.

За отношението между пълководеца и войската у византийцитѣ четемъ въ Тактиката, че пълководецътъ трѣбва да се отнася къмъ войницитѣ си съ башинска обичъ, добродушно да ги учи, да поприказва, отъ време на време, съ тѣхъ и да се грижи за тѣхъ, иначе войницитѣ ще се разбунтуватъ.¹⁸⁾ И така, естествено, имъ прави впечатление строгостта у българитѣ и маджаритѣ, както и у аваритѣ и тюркитѣ, които не съ обичъ, а съ най-строга дисциплина държали редъ и не се страхували отъ опаснитѣ за византийцитѣ войнишки бунтове.

Действително за строга дисциплина у българитѣ и маджаритѣ ясно сочи у самия императоръ още единъ пасажъ, споредъ който, когато тѣ преследватъ противника, не почватъ да плякосватъ както византийцитѣ, а се отдаватъ изключително на преследването му. Ако гледаме пасажитѣ за фран-

нитѣ, ще разберемъ, че и тѣ се нахвърляли да плякосватъ, заради което противникътъ не веднажъ наново е сполучвалъ да се окопоти и да победи разпрѣснатитѣ си преследвачи. Действително необходима е много строга дисциплина победителитѣ да не плякосватъ, а да мислятъ само за крайната целъ.

Интересно е да цитираме тукъ, доколко е липсвала тази строга дисциплина не само у византийцитѣ, но и у франкитѣ, лангобардитѣ и славянитѣ. За франкитѣ четемъ, че тѣ не се подчиняватъ на началницитѣ си¹⁹⁾. А пъкъ за славянитѣ пише Пс. Маврикий, че тѣ живѣятъ въ анархия, мразятъ се взаимно и не познаватъ военния редъ. Тъй като има много ннения между тѣхъ, не могатъ да се споразумѣятъ и ако сполучатъ да взематъ общо решение, нарушаватъ го, понеже всѣки измисля нѣщо ново и никой не иска да се подчини на другия²⁰⁾.

Българитѣ и маджаритѣ само на тази безупрѣчна дисциплина дължатъ това, че тѣ могатъ да дочакатъ заповѣдитѣ и не атакуватъ по-рано. За битката при Версиникия (813 г. 22 юний) четемъ, че българитѣ както и византийцитѣ чакали 15 дена въ жегата, византийцитѣ се разбунтували, негодували и принудили императора да почне сражението. А българинътъ чакан като знае, че ще вземе победата, разчитайки на плана на пълководеца си.

За строгата дисциплина на прабългаритѣ, за наказания на провиненитѣ ние имаме ясни сведения. Псевдо Масауди ни разправя, че конетѣ на българитѣ, които яздатъ на война, пасятъ постоянно свободни въ пасбищата, и никой нѣма право въ мирно време да ги язди. Ако ли пъкъ нѣкой посмѣе да се качи въ мирно време на воененъ конь бива убитъ²¹⁾.

Но сжщо така строго наказватъ и онѣзи, които сж нарушавали въ друго нѣкое отношение дисциплината, както това ще разберемъ отъ отговоритѣ на папа Николай I дадени въ 866 г. на допитванията на българитѣ.

Въ XXV отговоръ четемъ:

„Вие заявявате, че е по обичая на отечеството ви всѣкога да бдятъ до границата между вашето отечество и това на другитѣ, и ако робъ или свободенъ избѣга по нѣкакъвъ начинъ презъ тая сжщата стража, то незабавно вмѣсто него избиватъ пазачитѣ“²²⁾.

Още по-интересенъ е XL отговоръ:

„Вие заявявате, че има обичай въ отечеството ви, щото преди да пристѣпите къмъ сражение, да се прати отъ вашия господарь единъ превѣренъ и преблагоураженъ мжжъ, който да прегледа всички оржжия, коне и вещи, които сж необходими за сражение и ония, на които се укажатъ немарливо приготвени, се наказватъ съ смъртъ“²³⁾.

За провърката, за която говори XL отговоръ на папа Николай I имаме единъ добъръ паралелъ. При азиатскитѣ хуни имало е въ третия месецъ на годината, сжщо и презъ есенята голѣмо събрание, когато преглеждали човѣшкия и коненъ материалъ²⁴).

XXII въпросъ :

„Относно ония, които ударятъ на бѣгъ, когато влѣзатъ въ сражение съ неприятелитѣ“ — папата иска да се смекчи суровостта на закона²⁵).

XXIII

„За ония на които е заповѣдано да отидатъ срещу неприятелитѣ, и се откажатъ да се подчинятъ на заповѣдта съветваме сжщото“²⁶).

Тѣзи пасажи ясно потвърждаватъ съобщението на императоръ Лъвъ, споредъ което началницитѣ налагатъ строги и тежки наказания за немарливостта на подчиненитѣ си, които тѣ управляватъ не съ обичъ, а съ заплашвания.

За подобно нѣщо имаме данни и за маджаритѣ.

Маджаритѣ превзематъ единъ манастиръ и гуляятъ. Изпратенитѣ разузнавачи разследватъ околността. Веднажъ разузнавачитѣ съ рогове и викове имъ съобщаватъ, че на близу има противникова войска и споредъ автора гулящитѣ „съ невѣроятна бързина, се построяватъ за бой“²⁷). Сжщо и за другъ случай имаме съобщение, че тѣ се построяватъ „за нѣколко минути“. Тѣ сж толкова дисциплинирани, че като имъ се даде заповѣдъ да пазятъ пълна тишина, маршируватъ безъ да се чува дума²⁸).

Началницитѣ имъ действително ги наказвали строго: на едно мѣсто тѣ били увлѣчени толкова въ боя, че пълководцитѣ съ бичъ ги били, за да престанатъ да се биятъ съ противника, защото това не отговаряло на плана имъ²⁹). Въ другъ случай пѣкъ началницитѣ имъ съ бичъ трѣбвало да ги подкарватъ, понеже се искало отъ тѣхъ нѣщо, което войницитѣ не желаели — обсаждане на крепостъ³⁰).

За дисциплинираността имъ и споредъ единъ, въобще предвзетъ противъ маджаритѣ авторъ Лютихъ, трѣбва да се признае следното: „за успѣха все пакъ трѣбвало да благодарятъ първо на това, че тѣ съ абсолютна точностъ сж последвали даденитѣ имъ отъ водачитѣ заповѣди. Тѣхното подчинение въ войнитѣ било почти робско“³¹).

Действително, както ще видимъ при тактиката и стратегията на българитѣ и маджаритѣ, победата се е взимала само съ безупрѣчна дисциплина,

Но като говоримъ за образа на българския воинъ, умѣстно е да погледнемъ и на по-веселата страна на войнишкия животъ. Той не само се е подчинявалъ на страшно строга дисциплина, но когато не се сражавалъ, умѣялъ да се въодушевява и да се весели.

Обичята и почитта на българския воинъ къмъ върховния му вождъ ще разберемъ отъ това, което четемъ за демонстрацията на ханъ Крума предъ стенитъ на Цариградъ :

„Крумъ направилъ жертвоприношение предъ Златната врата, намокрилъ краката си на морския брѣгъ, омилъ се и попрѣсналъ и войницитѣ си, и следъ това билъ поздравенъ отъ тѣхъ“³²).

На тази по-приятна страна принадлежи и това, което четемъ въ единъ Маламировъ надписъ, че „ханътъ често пжти давалъ на българитѣ ядене и пиене и на бойнитѣ и баганиитѣ давалъ голѣми подарѣци“, т. е. ханътъ давалъ на войницитѣ често пжти пиршества. Както ще видимъ на друго мѣсто, хановитѣ пиршества, по прабългарски *ешмедемета* — представлявали нѣщо тържествено. Може да си представимъ колко се смѣталъ единъ отличилъ се въ войната храбрецъ, почетенъ, когато той бивалъ поканенъ да яде и пие съ ханата си, и получавалъ храна отъ ржцетѣ на самия свой върховенъ вождъ.

Но сжщо и за маджарския воиникъ знаеме не само това, че билъ държанъ подъ строга дисциплина, а че въ подходящитѣ случаи му е била давана възможността да се весели — отъ което той, разбира се, не се е отказвалъ.

Така една маджарска войскава часть, въ 926 г., попаднала въ манастиря Санъ Галенъ. Игуменътъ и монаситѣ били избѣгали. Въ манастиря останалъ само единъ малоуменъ монахъ, който не искалъ да последва другитѣ. Маджаритѣ, когато забелязали лудия монахъ да се разхожда спокойно предъ манастиря, довели единъ свой пленникъ — свещеникъ, който имъ билъ преводачъ, за да се разбератъ съ него. Когато узнали, че е лудъ, оставили го свободенъ. Тѣ поискали отъ него само да имъ покаже съкровищницата на манастиря.

Когато той ги завелъ въ манастирската изба, кждето напѣрили две бѣчви съ вино, единъ отъ маджаритѣ поискалъ да разбие една отъ бѣчвитѣ съ секира, но малоумниятъ Херибалдъ му извикалъ : „Недей, приятелю, какво ще пиеме, когато си отидете“. Маджаринътъ, като разбралъ чрезъ преводача думатъ на монаха, се изсмѣлъ и се отказалъ отъ напѣрението си, а дори и помолилъ другаритѣ си „да не пиятъ бѣчвитѣ на неговия лудъ!“

Сетне, за да си починатъ, легнали на трѣвата и повикали свещеника-преводачъ и лудия да седнатъ при тѣхъ. Инало предостатѣлно за ядене и пиене. Налѣли вино въ ведрата и всѣки пиелъ до насита.

Месото, което било, споредъ Херибалдъ, полусурово или безъ ножове и шегувайки се, се замѣрвали съ кокалитѣ единъ другъ. Когато вече се напили, „почнали да викатъ къмъ боговетѣ си и принудили, и свещеника, и лудия да викатъ съ тѣхъ“. Свещеникътъ викалъ здравата, но после раз-

кайвайки се, започнал да пѣе една църковна пѣсень, която и малоумниятъ подхваналъ, при все че гласа му билъ дрезгавъ. Маджаритѣ, вслушвайки се въ необикновенитѣ звукове, се събрали и понеже били въ добро настроение, се нахванали да танцуватъ по гласа на църковната пѣсень. Другитѣ пъкъ започнали да се борятъ съ оръжие, за да покажатъ сръчността си.

Свещеникътъ поискалъ да използва този моментъ за да добие свободата си. Той колѣничелъ предъ началниците имъ и ги помолилъ да го освободятъ. Молбата му не имъ се харесала. Тѣ имали още нужда отъ него. Тѣ извикали съ „скащъ и рѣмжащъ гласъ“ — така звучалъ унгарскиятъ езикъ за лудия — нѣкой войници, които го заплашили съ голи ножове, за да пресѣчатъ намѣренията му. Въ този мигъ пристигнала една група разузнавачи, която съобщила на началниците мѣстоположението на убѣжището на игумена и монаситѣ и всички потеглили за тамъ.

Впоследствие лудиятъ Херибалдъ често си спомнялъ за „своитѣ маджари“ — тия безмѣрно весели и добри другари — които го удряли, наистина, но веднага му давали да пие вино за успокоение, когато братята монаси се задоволявали само съ първото.²⁰⁾

Както видѣхме, дисциплината била много строга: наказванъ билъ онзи, при когото оръжието не било въ редъ или който не се явявалъ овреме въ строя и др. Но сжщитѣ, които наказвали страшно за всѣкава немарливостъ, знаели и да награждаватъ онѣзи, които се били отличили въ войната. За това войнитѣ се стараели да добиятъ и ясно свидетелство за храбростта си.

Отъ разни сведения знаемъ, че българитѣ и сроднитѣ народи отрѣзвали главата на противника и я носили като знакъ на победа. За този обичай говори у тюркитѣ фактътъ, че при Орхонскитѣ надписи освенъ каменнитѣ баби, статуйтѣ на умрѣлитѣ, се намиратъ и статуи безъ глави. (Обр. 1) Какво означава това, ще разберемъ отъ две сведения:

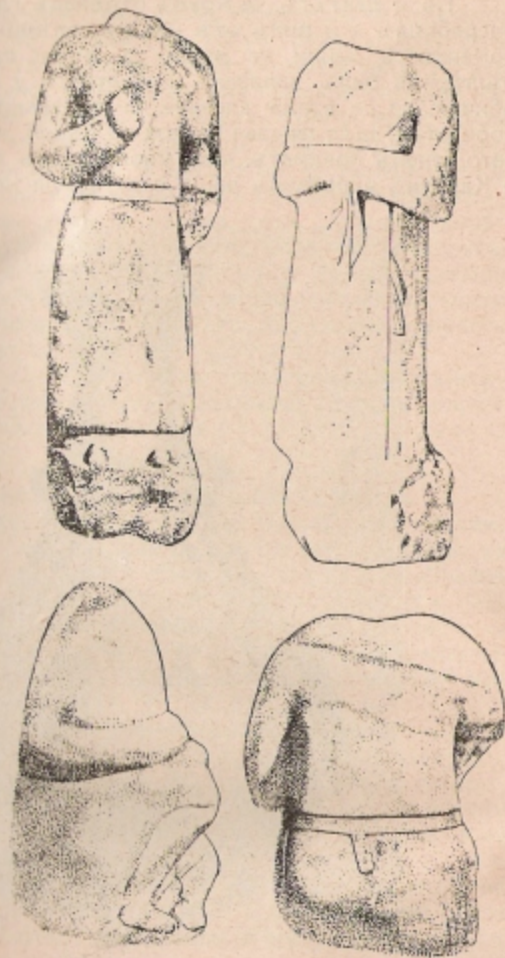
По разказа на маджарскитѣ хронисти, въ 955 год. нѣмците хванали въ пленъ маджарскитѣ пълководци и императорътъ ги запиталъ, какъвъ видъ смъртъ предпочитатъ. Маджаринътъ Леелъ отговорилъ: „Нека да донесатъ по-напредъ рога ми и следъ като посвирия, ще дамъ отговоръ.“ Донесли му рога, той приближилъ императора и като му рекълъ „върви напреде ми, за да ми бждешъ слуга на онзи свѣтъ“, толкова силно го ударилъ съ рога по челото, че императорътъ умрѣлъ отъ този ударъ. Следователно маджаритѣ смѣтали, че този, когото убиятъ, ще бжде на онзи свѣтъ тѣхенъ робъ. А пъкъ знаемъ отъ единъ китайски изворъ, че тюркитѣ, следъ като поставятъ надгробенъ паметникъ, нареждатъ при гроба толкова

капани, колко-то неприятели пообиниятъ е убилъ презъ живота си. И така намѣренитѣ при Орхонскитѣ каменни статуи безъ глави изобразяватъ убититѣ противници, смѣтани за слуги на онзи свѣтъ.

Сжщо така у хунитѣ като знакъ на победа била отрѣзвана главата на противника, срещу когото войникътъ получавалъ възнаграждение. Хунскиятъ войнгъ, ако водѣлъ плещи или носѣлъ главата на убитъ противникъ, получавалъ за награда една чаша вино и пленницитѣ си.²¹⁾

По този обичай билъ запазенъ и у маджаритѣ чакъ до XIII в. Маджаринътъ Акошъ Ерипе убилъ единъ нѣмецъ, отрѣзалъ му главата и по единъ войникъ я изпратилъ на краля Бела IV и на велможитѣ му, които гледали битката.

Сжщия обичай намираме и у българитѣ. Конникътъ на „Атлюовото съкровище“ влачи за косата единъ пленникъ, а на колана му е закаченъ черепътъ на убитъ противникъ. (Обр. 2)

Обр. 1.
Орхонскитѣ статуи безъ глави

Но и фактътъ, че Крумъ отрѣзалъ главата на Никифора, посребрилъ я и пилъ отъ нея съ голѣмцитѣ си, следъ горепоменатитѣ данни не може да значи друго, освенъ че у българитѣ билъ запазенъ познатиятъ у тюркскитѣ народи обичай, да се взема главата на противника, като знакъ на победата, и да се запазва черепа на нѣкой знатенъ противникъ като цененъ предметъ, като много скъпъ трофей. Сжщо така и Калоянъ направилъ чаша отъ черепа на Балдуина.

Обр. 2. Прабългарски воинъ отъ златното съкровище на Надъ-Сентъ-Миклошъ

Какъ е бивалъ награждаванъ единъ храбъръ войникъ у прабългаритѣ, ако представялъ черепи или показвалъ въобще храбростъ, нѣщо за това ще разберемъ отъ надгробнитѣ надписи на хановетѣ:

Хановетѣ поставяли на нѣкои свои хора каменни надгробни надписи. Между тѣхъ ние намираме и такива надписи, които сж поставени въ паметъ на хора, произхождащи отъ

видни родове, но получили тази честь, понеже сж се отличили на война. А пъкъ за всички, за които ханътъ издигалъ паметникъ, пише, че тѣ сж били негови „хранени лица“. Това не трѣбва да разбираме като че ли има нѣкакво символично значение, защото ние знаемъ, че ханътъ действително самъ предлагалъ яденето на своитѣ поканени добри хора. Именно за волжскитѣ българи знаемъ, че ханътъ въ дворцовия обѣдъ самъ отрѣзва и предлага на всѣки гостъ по единъ кжсъ месо. Прочее отъ факта, че ханътъ нарича свои „хранени лица“ отѣзи, на които издигалъ надгробни паметници, ще разберемъ, че отличилитѣ се войници или държавни мжже, взимали участие въ дворцовитѣ обѣди, които сж били наричани, както установихъ, въз основа на надписа на Мадарския конникъ — ешведене — пиене, ядене.

Едни отъ тѣзи хора се наричатъ „бахатуръ“, прабългарска дума — съ значение храбъръ. Това значи, че едни получавали като награда епитета „храбъръ.“

Оржие

Императоръ Лъвъ VI ни дава следнитѣ сведения:

§ 48. „Тѣ се въоржаватъ съ мечъ, броня, лжкъ и копие. Повечето отъ тѣхъ носятъ два вида оржие: закачено на раното копие, а въ ржцетѣ си държатъ лжкъ и съобразно нуждата си служатъ съ едното или другото. Като сж преследвани извличатъ по-голѣма полза отъ лжковетѣ си.“

§ 49. „Но не само тѣ сами се въоржаватъ, а и конетѣ на знатнитѣ сж облечени въ преднитѣ части съ желѣзо или плъстъ.“

За всичко това ние имаме интересни сведения.

Преди да говоримъ за разнитѣ оржия у българитѣ, трѣбва да споменемъ факта, че тѣ отдавали почить на оржията. За дунавскитѣ българи знаемъ отъ LXVII отговоръ на папа Николай I, че тѣ сж давали клетва върху мечъ, а за волжскитѣ българи четемъ у Ибнъ Фозланъ:

“Когато тѣ сж на пжтъ и нѣкой отъ тѣхъ се отбие на страна, и ако държи оржията върху себе си, когато отива понужда, отнематъ отъ него оржията му и всичко, което намиратъ у него. Но който тури въ такова време оржието си далечъ отъ себе си, не му правятъ нищо. Такъвъ обичай има у тѣхъ“⁽¹⁰⁾.

Сабя

За жалость цѣлъ мечъ или сабя още не е намѣренъ отъ наследството на българитѣ. Но това се обяснява съ обстоятелството, че досега не сж намѣрени още гробоветѣ на прабългаритѣ, а пъкъ подобни оржия сж намѣрени въ Унгария въ гробове.

Всѣ пакъ имаме за мечоветѣ на прабългаритѣ сведения.

Папа Никола I пише въ LXVII отговоръ по допитванията на българитѣ:

„Вие заявявате, че сте имали обичай, колчемъ сте се решавали да обвържете нѣкого съ клетва за нѣкаква работа, да изнесете публично единъ мечъ и въ него да става заклеването“³⁷⁾.

Следователно у прабългаритѣ е имало обичай да даватъ клетва върху мечъ. (Сжщиятъ обичай знаемъ че е сжществувалъ и у аваритѣ³⁸⁾.

Азъ публикувахъ отъ Мадара единъ бронзовъ край на ножница на мечъ (Обр. 3). Сжщо дадохъ и единъ паралелъ отъ пловдивския музей (Обр. 4)³⁹⁾.

Тѣзи предмети иматъ свои паралели въ Унгария (Обр. 5), както и въ Волжката (Обр. 6) и Днепърска области на Русия, сжщо и въ Източна Прусия, Полша и Летония. Нѣкои отъ тѣхъ сж запазени съ самия мечъ (Обр. 7). Запазенитѣ сж нормански мечове.

Обр. 3. Край на ножница на мечъ отъ Мадара

Обр. 4. Край на ножница на мечъ отъ Чирпанъ (Пловдивски музей)

Обр. 5. Край на ножница на мечъ отъ Унгария

Обр. 6. Край на ножница на мечъ отъ Волжката България

Обр. 7. Мечъ отъ Унгария

Нормански мечове сж намѣрени въ Унгария въ голѣмъ брой. Една частъ отъ тѣхъ е донесена отъ маджаритѣ откъмъ изтокъ, а другата частъ е внесена. Най-много отъ тѣхъ произхождатъ отъ норманитѣ, живѣли въ Русия.

Но маджаритѣ били лека конница и употрѣбавали първоначално сабята, следователно голѣмиятъ брой отъ нормански мечове произхождащи отъ маджаритѣ, показва, че норманитѣ имали голѣмо влияние върху тѣхъ.

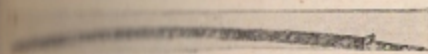
Интересно ще бжде да спомена тукъ едно сведение на рускитѣ летописи: Хазаритѣ поискали отъ Киевъ като данѣкъ саби, а получили мечове.⁴⁰⁾

Норманскитѣ мечове отъ Мадара и отъ Чирпанъ може да сж попаднали по търговски пѣтъ, но за всѣки случай показватъ, че норманитѣ имали и тукъ известно влияние презъ IX в. Но възможно е и това, че тѣзи нормански мечове сж просто остатъци отъ Светославовата руска войска.

Прочее, тукъ се касае само за изключение.

Прабългаритѣ носили сабя. За това говори фактътъ, че и маджаритѣ имали саби, а пѣкъ оржжията на двата народа били еднакви. Но, освенъ това, всичкитѣ сродни народи, дори и всички народи съ подобенъ видъ войска били въоржжени съ саби.

Маджарската сабя е известна отъ находкитѣ. Тя представлява по-развита степенъ на сабята отъ други тюркски народи. Най-характерното е въ нея, че докато дрѣжката на аварската сабя е права (Обр. 8), въ продължение на самия ножъ,

Обр. 8. Аварска сабя

тази на маджарската сабя се счупва въ жгълъ около 30° къмъ острието на ножа (Обр. 9). Подобни саби сж намѣрени въ голѣмъ брой и изъ Русия (Обр. 10). Тази изкривеностъ дава по голѣма сила на удара (Обр. 11).

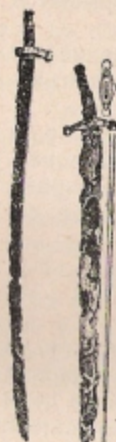
Последната трета на ножа у повечето маджарски саби е изострена и отъ дветѣ страни, т. е. тази сабя е удобна и за нушкане.

Цѣлата сабя е около 90—105 см. дълга и 5—5.5 см. широка. Тя е много малко изкривена. Острието е точено отъ дветѣ страни. Нѣкои отъ сабитѣ иматъ елманъ, т. е. разширение на гърба на ножа, който служи за запазване силата на удара.

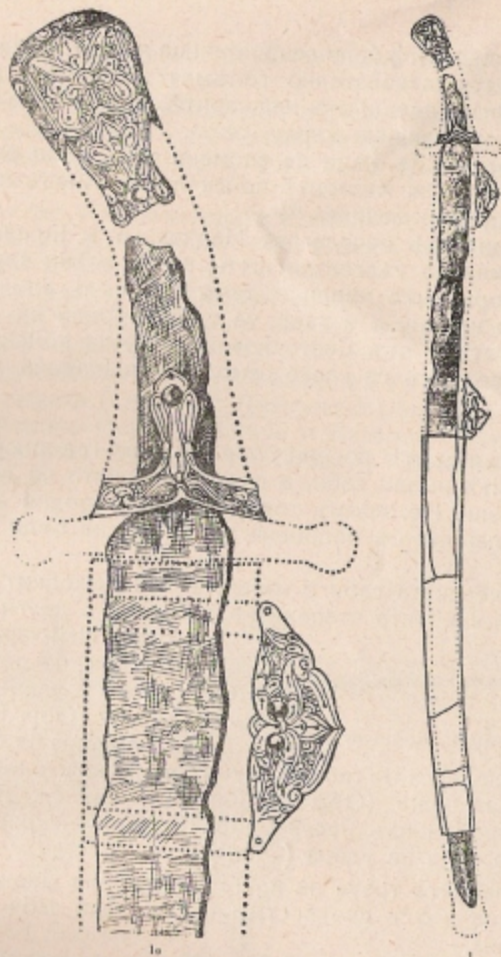
За ножницата и начина на закачването до колана дава ни идея сабята на Карла Велики, и сабитѣ на нѣкои кавански бляби,⁴¹⁾ (Обр. 12).

Най-хубавъ екземпляръ отъ маджарскитѣ саби се намира въ съкровището на Виенския дворъ, т. н. сабя на Карла Велики. Тя е несъмнено маджарска сабя, приготвена презъ IX в. — била е притежание на нѣкой князь и представлява най-хубавото творение на художествената индустрия на епохата. (Обр. 13).

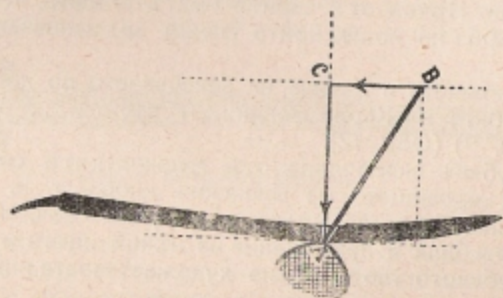
Обр. 9/а. Маджарски саби

Обр. 9/б. Маджарска сабя

Обр. 10 Саби
отъ Русия

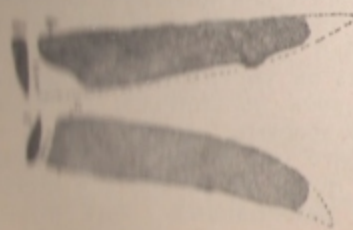
Обр. 11. Схема за действие на сабения ударъ

Обр. 12.
менна бр.
изъ Рус

Обр. 13. Маджарска сабя, т. н. сабя на Карлъ Велики

Обр. 14. Фрагменти на
сабя отъ Плиска

Имаме запазени отъ Плиска само две много малки части отъ саби (Обр. 14).

Всичко това показва ясно, че сабята на маджаритѣ и тази на прабългаритѣ е била едно усъвършенствувано оржие.

Лжкъ

Лжкътъ на българитѣ и маджаритѣ е билъ тѣхно най-важно оружје, и тѣ сж дължали до голѣма степенъ него победитѣ си надъ европейскитѣ войски. Тѣкмо за то е естествено да се предполага, че лжкътъ е стигналъ у тѣ народи едно много високо развите.

Трѣбва да приемемъ предварително още и това, че глвното имъ оружје — лжкътъ имъ е билъ сигурно по-съвършенъ отъ онзи на противницитѣ имъ. Именно византийската войска поради постояннитѣ ѝ борби съ народи въоръженъ съ лжкъ, възприема лжка като сжществено оружје много преди идването на българитѣ на Балканския полуостровъ. Но, ако българитѣ и маджаритѣ все пакъ сж могли да побеждаватъ много по-голѣми войски отъ тѣхнитѣ, то сигурно е, че освенъ другитѣ имъ преимущества, това тѣхно оружје е било по-съвършено отъ оноа на противницитѣ имъ. Да се взиматъ редъ победи, както сега така и въ старитѣ времена, *нуждно е* не само по-храбри и по-дисциплинирани войници, по-добра тактика и стратегия, но и по-съвършено оружје.

И действително, както ще видимъ по-долу, лжковетѣ на българитѣ и маджаритѣ имали тройно повече боева стойностъ, съпоставени съ онѣзи на противницитѣ имъ. *Българитѣ и маджаритѣ могли да пуснатъ три стрели съ същата сила, когато византийцитѣ — една.* Отъ това всѣкимъ става ясно, колко по-високо е стояла боевата стойностъ на българската войска спрѣмо византийската.

Въ писменитѣ сведения не намираме описания на лжкото на българитѣ и маджаритѣ. Но имаме едно сведение, което е достатъчно да ни предаде страшното впечатление, което правило това ужасно бойно срдство на европейскитѣ народи. Именно жителитѣ на гр. Модена при нахлуването на маджаритѣ въ 924 г. започнали така да отправятъ молитвитѣ си къмъ патрона на града: „Спаси ни, Св. Геминияне, отъ стрелитѣ на маджаритѣ“⁴²⁾.

Императорътъ Лъвъ Мждри намира за нужно специално да изтъкне, че българитѣ и маджаритѣ полагатъ много старания да се упражняватъ въ стреляне отъ гърба на коня и когато ги преследватъ „извличали голѣма полза отъ лжковетѣ си“. Това свидетелствува, че тѣ стрелятъ отъ гърба на коня, обръщайки се назадъ. Ако знаемъ, каква бързина, сръчностъ и сила е била нужна за употребата на такъвъ лжкъ, какъвто — както ще видимъ по-нататъкъ — имали българитѣ и маджаритѣ, ще разберемъ какъвъ ужасъ и трепетъ сж прѣскали онѣзи, които отъ гърба на бѣгащия конь, обръщайки се назадъ, сж могли да „извличатъ полза отъ лжковетѣ си.“ Знаемъ, че византийцитѣ следъ много

време и упражнения, ако искали да стрелятъ съ лжкъ, трѣбвало да обръщатъ на мѣсто конетѣ си.

Ние имаме нито писмени сведения, нито рисунки, които да ни запознаятъ съ лжковетѣ на българитѣ и маджаритѣ. За българитѣ имаме само една рисунка — стрелецътъ на Атинската съкровище. (Обр. 15). Тя, обаче, може да се смѣта като художествена заемка отъ сасанидскитѣ сждове.

Обр. 16. Прабългарски стрелецъ отъ златното съкровище на Надъ-Сентъ Миклошъ

Все пакъ ние сме въ щастливо положение, че познаваме лжка на българитѣ и маджаритѣ. Именно части отъ маджарски и аварски лжкове сж намѣрени въ редица гробове въ Унгария, възъ основа на които Проф. К. Ч. Шелденбергъ напълно разреши въпроса за тѣхния видъ⁴³⁾. Възъ основа на неговитѣ трудове може да кажемъ следното:

Лжкътъ е билъ употребяванъ естествено и отъ западнитѣ народи, но сжществувала огромна разлика между тѣхнитѣ лжкове и тѣзи на маджаритѣ. Онѣзи притежавали едно много примитивно оружје, „простия лжкъ“, една въ видъ на

джга изкривена пржчка, на чиито два края била свързана опната струна — тетивата. Срещу това оръжие ние имаме т. н. *съставенъ лжкъ*, който представлява едно оръжие, направено по единъ много сложенъ начинъ. Той има доста вариации, но между тяхъ най-съвършенъ е този, който се нарича тюркски, туркестански или рефлексенъ лжкъ. Такъвъ е билъ и лжкъта на българитѣ и маджаритѣ.

Такъвъ лжкъ е съставенъ отъ по-вече части и представлява едно оръжие, което се приготвява съ много трудъ и съ невѣроятна сръчностъ.

Срѣдната частъ е една тънка плоска дървена пржчка, приготвена отъ твърдо и еластично дърво. Срѣдната частъ на тази пржчка е по-дебела и не е еластична, за да може ржката по-добре да я хваща и да придържа при стрелбата стрелата.

Тази пржчка е увита съ дебелъ слой отъ ремъчка, приготвена отъ шийнитѣ и джоланнитѣ жили на говедо, силно пресована къмъ дървената частъ. Тѣзи грижливо пречистени, обезмаслени и омекчени жили, които се изсушавали, се втвърдявали въ една извънредно силна и еластична маса и се слепвали нераздѣлно съ дървото. Откъмъ вътрешната, падаща къмъ стрелеца страна на дървената пржчка, долепали съ рибенъ клей две дълги рогови пластинки. Повърхноститѣ ѝ кждето се допира дървената пржчка съ пластинкитѣ отъ рогъ на биволъ, говедо или дива коза сж нарѣзвали съ единъ специалечъ инструментъ, за да се долепятъ при залепването по-здраво.

Така съставения отъ три различни части лжкъ увивали съ тънка кожа или съ брѣстова кора.

Приготвянето на такъвъ лжкъ изисквало извънредно много търпение, знание и отлична сръчностъ и понѣкога сж работили върху единъ такъвъ лжкъ дори до 10 години.

Калифорнийскиятъ Музей, като изучавалъ силата и пробивността на всички видове лжкове, чрезъ дълги и точни опити дошелъ до заключение, че най-добриятъ лжкъ измеду всички, билъ единъ съста-

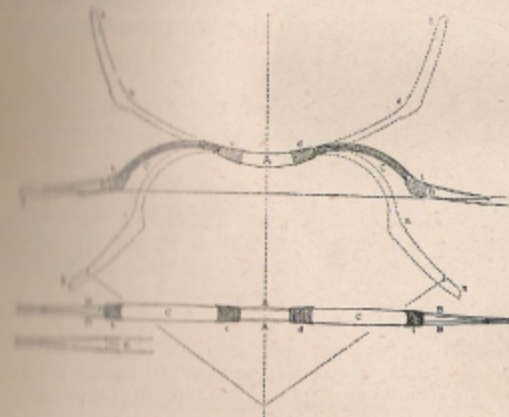

Обр. 16. Рогови части отъ лжкъ

вътъ тюркски лжкъ — значи такъвъ, какъвто имали българитѣ и маджаритѣ.

Отъ роговитѣ пластинки, намѣрени въ аварскитѣ и маджарскитѣ гробове (Обр. 16), е ясно, че дължината на лжка била 1'30—1'30 и. (Обр. 17).

Лжкъта, когато не е въ употреба, стои всѣкога въ неопнатото положение, иначе бърже би загубилъ еластичността и голямото напрежение на гъвкавостта си. Лжковетѣ на българитѣ и маджаритѣ, бидейки „рефлексни“, когато тетивата имъ бива откочвана, се извивала обратно, т. е. джгата въ почивно, неопнато състояние имало

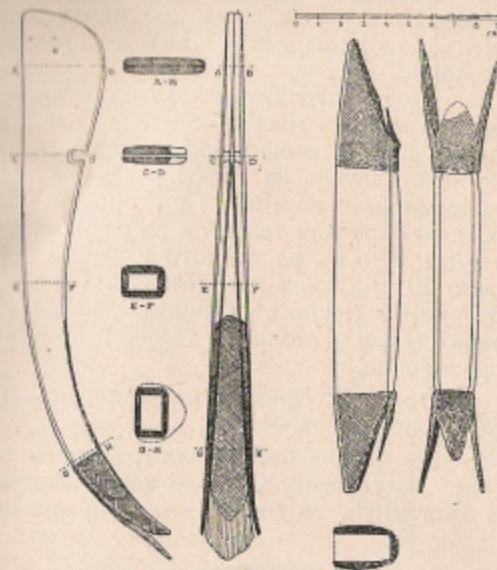

Обр. 18. Рефлексенъ лжкъ

точно обратната извивка, въ сравнение съ опнатото си състояние (Обр. 18).

Тетивата, която е била отъ кожа, или отъ животински черва, е била вързана за постоянно на единия край на лжка. На другия ѝ край е имало примка, чрезъ която могла да се закачва на вдлъбнатината, врѣзана въ роговата пластинка.

Така съ закачване сж опъвани лжковетѣ, които се виждатъ на образитѣ на сасанидскитѣ сждове (Обр. 19).

Обр. 17. Реконструкция

Опъването на лжка изисквало голѣма сила и сръчност, това на по-силен лжкъ изисквало дори трима души и можелъ да го направи човѣкъ въ стояще или колѣничесто положение.

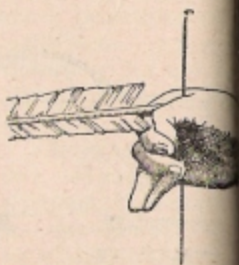
Но за изстрелването съ съставенъ — рефлексенъ лжкъ е била нужна много по-малка сила, отколкото за прости лжкъ. Дветѣ нееластични уши на такъв лжкъ служили за по-леко свиване на еластичнитѣ части и играели ролята на еднораменни лостове. При простия лжкъ нужна е била 60 кгр. сила или тежестъ за да измѣсти на 70 см. опнатата тетива, а пѣкъ за сжщото у съставния лжкъ е била нужна само 20 кгр. сила или тежестъ. Това значи, че маджаритѣ и българитѣ могли съ сжщата сила да пуснатъ три пжти повече стрели, отколкото тѣхнитѣ притежаващи прости лжкове противници.

Обаче, стрелбата съ подобенъ лжкъ е изисквала не обикновенна сръчностъ.

Въ цѣлия изтокъ употрѣбвявали т. н. „монголско обтѣгане“ на тетивата. Сигурно, така ще сж стреляли и маджаритѣ и българитѣ. За това е имало нужда не толкова отъ голѣма

Обр. 19. Стрелецъ отъ единъ сасанидски сждъ

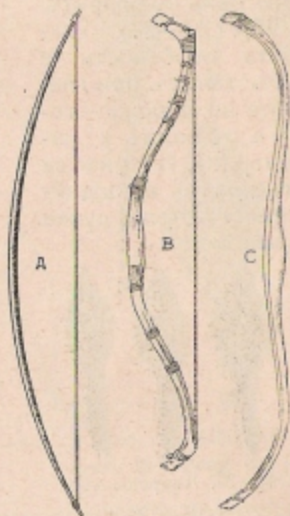
Обр. 20. Обтѣгане на тетивата

на показалеца и сръдния прѣстъ, допрѣни до нокъта на палеца, я теглятъ. Сжщо и края на турената на струната стрела държатъ съ показалеца и сръдния прѣстъ (Обр. 20).

За лжка — нѣма способъ за мѣрене, а трѣбвало е да се чувствува моментътъ, когато посоката на стрелата достигала жгѣла отговарящъ на отдалечението на целта и въ този моментъ, трѣбвало мигновено да бжде пусната стрелата.

Срещу такъв лжкъ, чието приготвяне се постигнало следъ многогодишна опитностъ — и което маджаритѣ заели отъ българитѣ — лжкътъ на противникитѣ имъ останалъ много примитивно оръжие — което, както видѣхме, имало тройно по-малка боева стойностъ (Обр. 21)

Приготвянето на подобни лжкове за европейскитѣ войски било невъзможно. Да се снабдятъ съ тѣхъ отъ чужбина било изключено, отъ една страна понеже масова фабрикация на е могла да става — тукъ имаме работа съ производство на майстори съ многовѣковна традиция — а отъ друга страна лжкътъ е едно оръжие, което много се различава — съобразно силата на притежателя. Лжкътъ е едно индивидуално оръжие, т. е. той трѣбва да бжде приготвенъ съобразно силата на употрѣбващия го и трѣбва да бжде много пжти изпробванъ. (Това казва напр. пс. Маврикий — че всѣки трѣбва да има лжкъ ненадмивающъ силитѣ му дори по-скоро по-лекъ.“)

Обр. 21. Простъ (А) и съставенъ (В, С) лжкъ

Стрела

Сжщото ще разберемъ, като отбележиме, че върховетѣ на стрелитѣ се различаватъ твърде чувствително по голѣмина и тежестъ.

Върховетѣ на стрелитѣ намѣрени въ мадарскитѣ гробове завършватъ долу въ основата си съ дебелъ кржгълъ пиронъ. Най-голѣмата ширина на листа обикновено е между 1.5 и 2.5 см, цѣлиятъ връхъ на стрелата — листата и пиронътъ заедно — 12 см. дългъ. Тежестъта му е — 20 — 30 гр., дебелина — 3 — 4 мм.

Листата на аварскитѣ стрели иматъ три острия (Обр. 22), а на маджарскитѣ две, но иматъ много вариации, както ние ще понажемъ въ приложената схема на Шебецъенъ (Обр. 23). Между тѣхъ има специални ловджийски върхове на стрели, но ние не танова, които долу се свършватъ въ тржбичка.

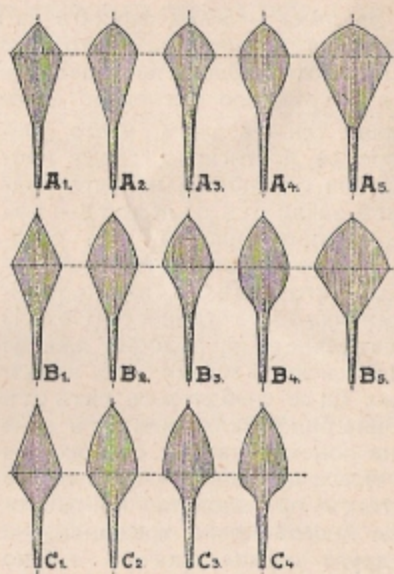
Пиронътъ на стрелитѣ вързвали съ лико и вдѣвали въ ванъшъ. И на изтокъ употрѣбвявали камъшъ за стрела. Дължината на цѣлата стрела била 60 — 70 см. На долния край на стрелата прилепвали пера.

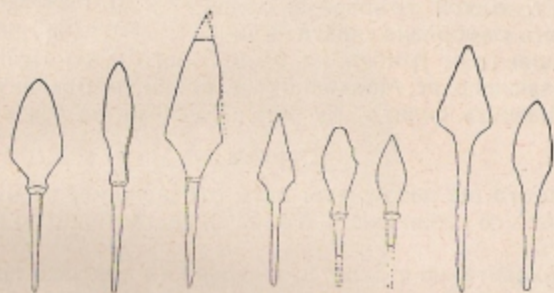
Върховетъ на стрели останали отъ българитѣ⁴⁰), напълно съответствуватъ на онѣзи на маджаритѣ. (Обр. 24—27). Тѣхната особеностъ е пръстенътъ при главата на пирона — това е рѣдкостъ у маджаритѣ. И тукъ се намиратъ ловджийски и съ долна дупка върхове.

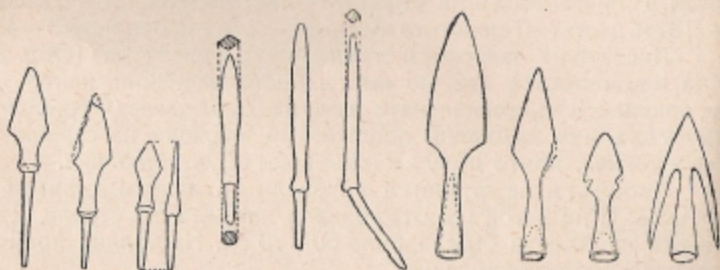
Обр. 22. Аварски върхове на стрели

Обр. 23. Маджарски върхове на стрели

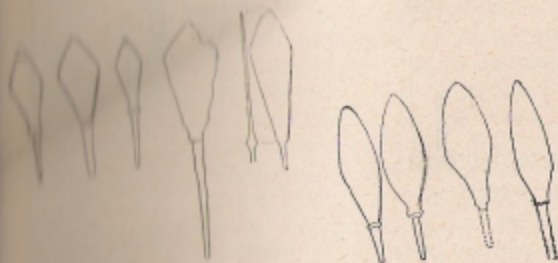

Обр. 24. Желѣзни върхове на стрели отъ мадарскитѣ разкопки

Обр. 25. Желѣзни върхове на стрели отъ мадарскитѣ разкопки

Различната голѣмина на стрелитѣ се обяснява съ това, че единъ и същъ човекъ не може да стрели ефикасно съ различна тежестъ на стрелитѣ. Това значи, че върховетъ на стрелитѣ сж били приготвяни индивидуално. Фактътъ че е било нужно индивидуално приготвяне, говори въ полза на то-

Обр. 26. Желѣзни върхове на стрели отъ мадарскитѣ разкопки

Обр. 27. Желѣзни върхове на стрели отъ Плиска

на, че върховетъ сж домашно производство. Сжщото разбираме и отъ съобщението на Лиупранда, споредъ което маджаритѣ, когато се готвѣли за войната противъ Италия, цѣлата зима приготвяли оржие, точели стрели и се упражнявали.⁴¹

(За волжкитѣ българи четемъ, че приготвяли стрели отъ брѣстъ за износъ).

Калѣфъ за лжкъ

Калѣфътъ за лжка е една кожена чантичка съ форма на самия лжкъ. По фигуритѣ на турфанскитѣ фрески този калѣфъ е отъ тигрова кожа, като косматата частъ е навънъ.

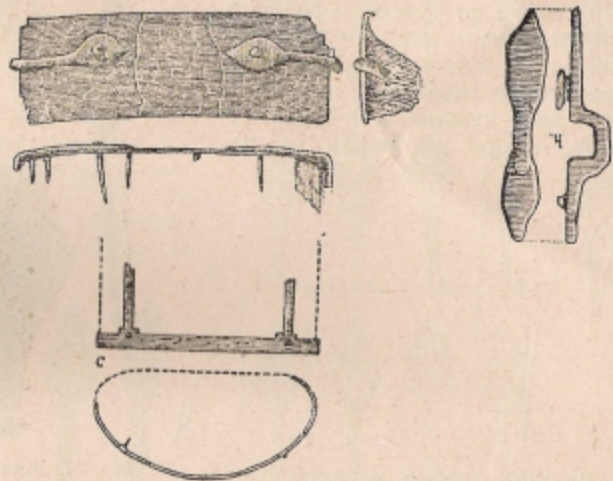
Колчанъ

Колчанътъ носили на дѣсната страна, закаченъ на колана съ два ремѣка. Стрелитѣ стояли въ него така, че върховетъ имъ били отгоре. Колчанътъ долу е по-широкъ, понеже стрелитѣ на края имали пера.

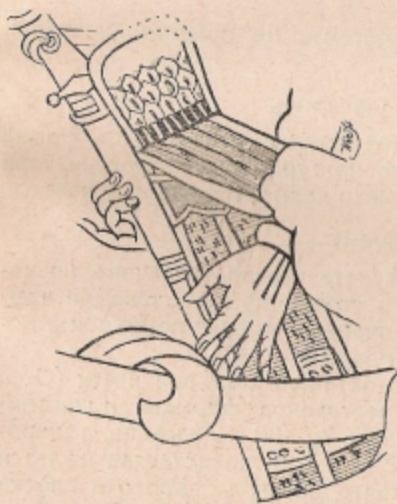
Въ маджарскитѣ гробове останали желѣзни части (Обр. 28), отъ които може да се реставрира формата и голѣмината на колчана. Колчанътъ билъ 70—80 см. дълъгъ, а широчината му обикновено е 9—12 см. Той представлява дълга и плоска чанта. Едната страна, която падала до тѣлото е плоска или малко вдлъбната, а другата изпъкнала. Долниятъ му елиптически край билъ заобиколенъ съ единъ желѣзенъ обржчъ,

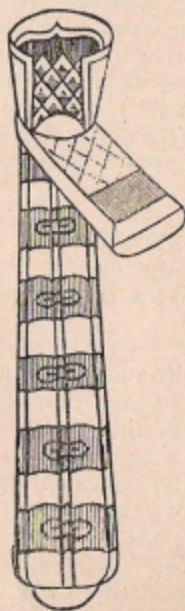
укрепенъ на дървено дъно; отъ този обржчъ излизатъ тънки желѣзни пржчици, които били укрепени до странитѣ на кол-

Обр. 28. Желѣзни части отъ колчанъ — отъ маджарски гробъ

Обр. 29. Колчанъ отъ Безекликъ

Обр. 30. Колчанъ на фреска отъ Кхочо

чанъ. Горниятъ край на колчана билъ както долния, също укрепенъ съ желѣзенъ обржчъ, но тази частъ била четириъгълна. Отъ него също излизали надолу желѣзни пржчици.⁴⁷⁾

Ако тѣзи данни сравнимъ съ рисункитѣ на колчани отъ територията, имдето туркестанскиятъ лжкъ билъ разпространенъ, може да се реставрира маджарскиятъ, респ. българскиятъ колчанъ. Най-важнитѣ сж две уйгурски рисунки (Обр. 29—30). Въз основа на тѣхъ Шебецьенъ дава една реставрация (Обр. 31).

Обр. 31. Маджарски колчанъ

Самиятъ колчанъ е билъ направенъ отъ кожа, а желѣзнитѣ му части служили за запазване на формата му и за украшение.

Ако нѣкой се съмнява, когато говоримъ за български колчани, че съ основание даваме просто даннитѣ, които имаме за маджарския колчанъ, нека само разгледа една миниатюра на единъ славянски ржкописъ отъ срѣдата на XIV в., рисувана отъ българинъ⁴⁸⁾. Тукъ намираме колчанъ запазенъ въ сжщия видъ, както описи на маджаритѣ. (Обр. 32).

Обр. 32. Колчанъ въ Манашиевата хроника

Копие

Лената конница, каквато е била българската и маджарската, щомъ е била въоржжена съ три вида оружие — сабя, лжкъ и копие, отъ които най-важно е лжкътъ, държанъ въ ржце, трѣбва да е била въоржжена не съ дълго, а съ кратко, метално копие. У тѣзи народи преобладаватъ оружия, действащи на разстояние. Тѣ стрелятъ отъ голѣма далечина съ лжковетѣ си, отъ по-близко хвърлятъ копията, а за двойно употребяватъ сабята. Отдалече съ стрелитѣ си се мислятъ да разстроятъ строя на противника, и когато строятъ се разколебае вече, приближаватъ го и хвърлятъ копията си. Поради това казватъ византийцитѣ, че българитѣ и маджаритѣ обичатъ да се биятъ само отдалечъ. Фактически, обаче и византийцитѣ възприели този начинъ на война, та дори военнитѣ имъ писатели го препоржчватъ като необходимъ за една напредна за времето си войска. Че действително българитѣ и маджаритѣ носили кжсо метално копие, заключаваме отъ следващитѣ данни.

И самата „Тактика“ на императоръ Львъ казва,⁴⁹⁾ че голѣмата частъ отъ тѣхъ носятъ два вида оружие: закачено на равното копие, а въ ржцетѣ си държатъ лжкъ и съобраз-

но случая си служатъ съ едното или другото. Това закачено на рамото копие може да бъде само кжсо метално копие.

Обр. 33. Копие закачено на рамото

облегнатото върху дѣсното му рамо кжсо копие.

Сжщо така кжсо копие е изобразено и въ паметника на Крума, Мадарския конникъ — релефъ. Върхътъ на изхвърленото кжсо копие е забитъ въ гърба на лъвъ, който от смъртния ударъ на копието се е простналъ на дѣсната си страна и се бори вече съ смъртта, а краятъ на копието е прикорема на коня. Но ние намираме тукъ и единъ другъ и то много характеренъ и важенъ предметъ въ форма на развѣтленти. Като наблюдаваме копието на конника отъ Надѣ-Сенгъ-Миклошъ, забелязваме ясно, че надъ острието и тукъ има единъ предметъ, а именно едно знаме. И така сигурно е, че превързаната плетеница надъ острието на копието на Мадарския конникъ представлява сжщо знаме (Обр. 34). Още повече, както виждаме, този предметъ е плетенъ както опашката на коня въ релефа, а пкътъ за знамето на българитѣ папа Николай I-ви изрично казва, че като военно знаме носятъ конска опашка²⁰).

Обр. 34. Знаменното копие на Мадарския конникъ

И така ясно е, че копието на Мадарския конникъ е характерното за тюркскитѣ народи знаменно, метателно копие, дори сигурно българско копие — съ знаме отъ конска опашка.

Че копието на тюркскитѣ народи, между тѣхъ, и това на прабългаритѣ и маджаритѣ е било действително кжсо метателно и то знаменно копие, за това имаме следнитѣ сведения:

За маджаритѣ имаме ясни сведения — копието имъ е наричано отъ Герхардъ „iaculum“. Дори последниятъ авторъ ясно казва, че епископътъ, чието житие той разказва, ходилъ надъ крепостнитѣ стени и не го засѣгали копията и камънитѣ хвърляни отъ маджаритѣ²¹). А Лиудгерандъ пкътъ разправя, че саксонскитѣ конници нападнали ун-

гаритѣ при Мерзебургъ, преди да сж могли втори пжтъ да извършатъ копията си²²).

Сжщо и аваритѣ имали метателно копие и то знаменно. Сжщо иржине, което византийската войска възприела отъ тѣхъ. Именно стратегиката на Пс. Маврикия като ни съобщава, какъ трѣбва да бъде въоръженъ византийскитѣ конникъ казва, че, между друго, той трѣбва да има „кавалерийски копие, снабдени съ ремъкъ въ срѣдата — по аварска манера съ знамена“²³). А императоръ Лъвъ прибавя: „малки кавалерийски копия“²⁴). Отъ това следва, че преобразуваната на образа на кавалерията на тюркскитѣ народи конница носи явни кавалерийски копия съ знамена. Византийцитѣ възприели отъ аваритѣ и това, че въ срѣдата на копието турнали ремъкъ, който могли да го закачатъ на рамото си.

Сжщо и за печенезитѣ знаемъ отъ Гардизи, че тѣ имали кжси метателни и то знаменни копия: „тѣ имать знаменни ловаджийски копия, които презъ време на война държатъ нагъра“²⁵).

Отъ тѣзи сведения ние може да разберемъ, какъ сж означили тѣзи народи копията си. Конникътъ на „Атиловото кривовице“ представя князь, който тържествено се връща отъ война. Копието е облегло на рамото му. Той нѣма лжкъ при себе си, както нѣма и Мадарскитѣ конникъ. Но въ война кавалеристътъ, който ималъ нужда, заради лжка си, отъ двѣтѣ си ржце, естествено не е могълъ да държи копието си така. За това тюркскитѣ народи измислили да слататъ ремъкъ въ срѣдата на копието и да го закачатъ на рамото си. Така копието е висѣло подобно на пушката на авишния пехотинецъ. Долния му край стариятъ войникъ сигурно е прикрепвалъ къмъ колана си²⁶). Дължината на копието не е била повече отъ 2 метра (споредъ „Тактиката“, в педи).

Знаменцата на копието служили за различаване частитѣ на войската — тѣ били разноцвѣтни, и частитѣ се разпознавали по цвѣта на знамената. Както и по-горе видѣхме, ние знаемъ отъ папа Николай I, че военното знаме у прабългаритѣ било конска опашка, което е известно като знаме и у нѣкои други сродни народи. При конската опашка била слатана и нѣкаква цвѣтна панделка, за да може войникътъ да познава къмъ коя частъ принадлежи.

Отъ Плиска имаме два много лошо запазени върха на копия (Обр. 35). Горната частъ на първия е по-дълга — въ висинното ѣ състояние — 13 см., а долната частъ 9 см. Втората точно обратно има по-кжса горна частъ 9 см., а долната 15.5 см.²⁷). Първиятъ видъ стои близу до унгарския

Обр. 35. Върхове на копия
отъ разкопките при Плиска

следа отъ тежка броня⁶⁹).

За сжщото говори и фактътъ, че въ гробоветъ на хунитъ, аваритъ и маджаритъ се намиратъ много малко следъ отъ желъзни брони, което показва, че само най-знатнитъ хора сж имали такива.

Интересно е, че Пс. Маврикий препоръчва кржгла броня за шия — по аварски образецъ, отвътре и отвънъ обшитъ съ лененъ платъ. Сжщо и по аварски начинъ тръбвало да покриватъ шиитъ на конетъ съ желъзо, или плъстъ, поне на офицерскитъ коне, и на онъзи войници, които презъ време на сражението сж въ първитъ редици⁶¹). Това значи, че шиитъ на конетъ на обикновенитъ войници сж били сигурно покрити съ плъстъ. А на друго мѣсто императоръ Лъвъ казва, че които нѣматъ желъзна плетена броня за шията, облѣчени отвътре съ вълненъ, а отвънъ съ лененъ платъ да носятъ

върхъ на копието отъ Надъ Халаскиято горна часть е 10.6 см., а долната 9.2 см.⁶⁸).

Броня

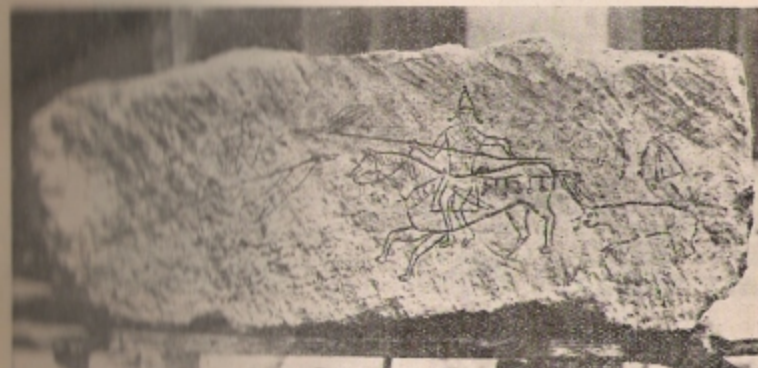
Императоръ Лъвъ ни съобщава, че българитъ и маджаритъ носятъ брони и че преднитъ части на конетъ на знатнитъ сж сжщо облѣчени съ желъзо или плъстъ. Сжщо отъ арабскитъ писатели узнаваме, че прабългаритъ (волжкитъ) и маджаритъ иматъ броня⁶⁹).

Но като знаемъ, че прабългаритъ и маджаритъ имали първоначално само лека конница, тръбва да смѣтаме, че бронята имъ е била отъ твърда кожа или плъстъ. За сроднитъ имъ народи, сжщо леки кавалеристи, тръбва да приемемъ сжщото. Именно за оржжията на хунитъ китайскитъ извори казватъ сжщото, което намираме у императоръ Лъвъ — за българитъ и маджаритъ: „силата на хунскитъ борци е сръжността въ работата съ лжкъ. . . тѣ всички сж бронирани конници. „Дългитъ (далекобойнитъ) имъ оржжия сж лжкътъ и стрелитъ, а къситъ — палеси и копия“. Но бронитъ на хунитъ може да бждатъ само отъ кожа, именно и въ релефитъ нѣм

парирания за гърдитъ отъ двойна плъстъ вмѣсто желъзна плъстъ⁷⁰).

Ние, обаче, тръбва да смѣтаме, че аваритъ имали една броня, която покривала само шията и гърдитъ. Това възприели византийцитъ. Офицеритъ имали броня отъ желъзо, а войшинитъ отъ двойна плъстъ.

Отъ горе-изложеното ще разберемъ косвено и това, че бронитъ на българитъ народи имали единъ видъ броня, която покривала само гърдитъ и шията и е била обикновено отъ двойна плъстъ. Тя действително не е била тежка и не е

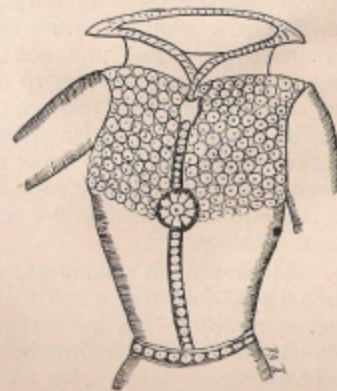

Обр. 36. Каменна рисунка отъ Преславъ

тръбила на стрелеца за свободата на движенията му. Но сжщо тамъ малка броня, покриваща само гърдитъ, само че отъ желъзо носѣли и знатнитъ. За това ни дава ясно свидетелство преславската каменна рисунка открита отъ Юрданъ Господиновъ (Обр. 36), чийто аваритъ покриващи гърдитъ на войшиня смѣтанъ за желъзни пластинки отъ броня (Обр. 37). За да приенамъ това, достатъчно е да поканемъ нѣкои паралелитъ сърѣдноазиатскитъ фре-

Обр. 37. Броня

Обр. 38. Фреска отъ Кызилъ

Обр. 39. Фреска отъ Шорчукъ

ски (Обр. 38—39) (Срв. още фигурата отъ Тумшукъ Обр. 40).
Прочее, ние трѣбва да предполагаме, че прабългаритѣ

Обр. 40. Фигура отъ Тумшукъ

маджаритѣ покривали шията и гърдитѣ на войницитѣ конетѣ си съ плѣстъ, а тѣзи на знатнитѣ съ желѣзо.

Но сигурно е, че прабългарската войска поради постоянитѣ войни съ народитѣ, които притежавали и тежка конница, още презъ IX в., почнали да приематъ вече отчасти въоръжението на тежката конница. Сжщото забелязваме покъсно и у маджаритѣ. За факта, че едната частъ на българската армия е била вече въ XI в. облѣчена съ желѣзни брони навѣрно съ малки такива за каквито горорихме по-горе, свидетелствуватъ два надписа отъ прабългарско време, въ които научаваме за количеството на бронитѣ и шлемоветѣ, съ които сж разполагали поменатитѣ офицери за частитѣ си⁶³). Невѣзможно е тукъ да става дума за другъ видъ броня, освенъ за желѣзна, тъй като тази отъ плѣстъ сигурно ще да е представлявана частна собственостъ. Освенъ това и споменаването на шлемове показва, че се касае за полу-тежка въоръженъ конникъ.

Имаме едно сведение, по което Крумъ презъ 813 г. изпраща 30,000 армия „цѣла въ желѣзо“⁶⁴). Въ връзка съ това известие майоръ Недевъ смѣта, че тѣзи желѣзни ризници били плячкосвани отъ разбитата византийска войска въ 813 г.⁶⁵). Действително четемъ, че въ тази битка бѣгациитѣ византийци захвърлили оръжията и бронитѣ си и българитѣ ги събирали

Това пакъ, едва ли е възможно българитѣ заради плячката да представляватъ армията си до толкова, че да я превърнатъ цѣлата веднага въ тежка конница — 30,000 армия по това време, именно, представлявала една много голѣма частъ отъ българската войска. Така че, трѣбва да приемемъ това изказание на „Неизвестния авторъ“ за преувеличено. Действително знаемъ за този авторъ, че той не веднажъ преувеличава българскитѣ действия, като говори все съ умраза за императоръ Царь V като за иконоборецъ и хвали българитѣ за смѣтка на императора.⁶⁶)

Сигурно е обаче, че презъ Симеоновото време тежката конница ще е представлявала много важна частъ отъ българската войска. Така, напр., при срещата на царъ Симеонъ съ императоръ Романъ при стениитѣ на Цариградъ, голѣмата конница на царя била облѣчена въ желѣзна броня.

Шлемъ

Цитиранитѣ сведения на надписитѣ сж единички за шлемоветѣ у прабългаритѣ. Императоръ Лъвъ не знае нищо за това. Това може да се обясни само така, че шлемоветѣ на прабългаритѣ сж били дебели кожени калпаци, или калпаци отъ плѣстъ, обшити съ кожа. Действително въ гробоветѣ имахме няколко останки отъ шлемове.

Арканъ

За аркана, като оръжие, ние имаме данни за хунитѣ. Но имаме едно сведение и за прабългаритѣ, живущи между Донъ

Обр. 41. Каненна рисунка отъ Плиска

касаещи аркани върху тримата бѣгаци пълководци. Единитѣ отъ тѣхъ успѣлъ да разреже вжето съ меча си и

и Днѣпъръ. Въ 537 г. двама български пълководци нахлуватъ въ балканскитѣ провинции и ограбватъ Скития, Мизия и Тракия, но византийцитѣ ги разбиватъ. После последнитѣ се срѣщатъ съ друга група българи, които ги обръщатъ въ бѣгъ. Преследващитѣ българи двациитѣ българи

да се спаси, докато другитѣ двама били савалени отъ конетѣ и пленени⁶¹⁾.

За по-късно време нѣмаме писменни сведения, но за употрѣбата на аркана ние имаме у прабългаритѣ археологическо свидетелство: на единъ камъкъ отъ Плиска намирам една проста рисунка (обр. 41) представляваща конникъ съ остра шапка, който иска да улови еленъ съ арканъ⁶²⁾.

Арканъ до сега още употрѣбаватъ коняритѣ въ унгарската пуста.

Мехъ — преминаване на рѣки

За преминаването на рѣки всѣки войникъ е носелъ съ себе си мехъ. При Никита Хониятъ четемъ за печенезитѣ, че седѣли на кожени чували пълни съ джбова кора и се държали за опашкитѣ на конетѣ си, на които слагали седлото и военнитѣ инструменти. Така конетѣ употрѣбвали като платно, а кожениѣ чували като корабъ, та лесно преминавали Дунавъ⁶³⁾. Сжщо и маджаритѣ употрѣбвали кожени чували за преминаване на рѣки. Така сж преминали въ 898 г. рѣката Брента, а въ друга война и Дунавъ.

Колкото и да е било улеснено тѣхното преминаване съ този начинъ, ако е трѣбвало да преминаватъ бърже, все пакъ тѣ сж давали много жертви. Така поради бързото си преминаване на Брента много маджари се удавили въ рѣката. Може би така трѣбва да се обясни факта, че двама отъ българскитѣ храбреци, на които Омуртагъ е поставилъ надгробенъ камъкъ, се удавили въ рѣки — единиятъ се удавилъ въ р. Тиса, а другиятъ въ р. Днепъръ (ако не се касае тука за пожертвуване на пълководеца).

Имаме сведения и за това, какъ сж се защищавали прабългаритѣ отъ нападенията на византийцитѣ по вода. Като нѣмали кораби, които успѣшно биха могли да се противопоставятъ на византийската флота, обграждали съ окопи заливитѣ и рѣчнитѣ устия. Но че и Дунава искали да затворятъ, показва едно сведение на Константинъ Порфирогенетъ, който императоръ Лъвъ назначилъ за висшъ офицеръ на своя императорски корабъ

„Михалъ, по прѣкоръ Баркала, главенъ кормчия въ флотата на друнгарий и патрикий Евстатий, когато той прекарвалъ маджаритѣ и воювалъ срещу Симеона — владетеля на България. Именно този Симеонъ — владетелътъ на България, когато научилъ, че флотата пристигнала до рѣката (Дунавъ) и, че флотата иска да пренесе срещу него маджаритѣ, обтегналъ много усукани и здрави вжжета, за да не могатъ маджаритѣ да преминатъ. Поменатиятъ Михаилъ—Баркала съ други двама матрози, взимайки щита и меча си, се е хвърлилъ съ храбъръ и силенъ устремъ

къмъ кораба, прерѣзали вжжетата и отворили пътя на маджаритѣ. Като видѣли маджаритѣ този Баркала и очудвайки се на храбростта му, когато той самъ надпреварвайки конетѣ двама матрози, прѣвъ прерѣзалъ вжжето — очудвано казалъ: „този заслужава да се нарича патрикий и главнокомандиръ на флотата“. Императорътъ, като чулъ за храбростта на Баркала, го назначилъ за втори кормчия на императорския корабъ⁶⁴⁾.

Този пасажъ ясно показва, доколко маджаритѣ сж смѣтали храбростта за нѣщо най-достойно.

Коли

Когато Крумъ се е приготвялъ за обсадата на Цариградъ, държалъ 10,000 вола въ оборитѣ си, които щѣли да зараратъ орждия качени на 5,000 обковани съ желѣзо коли⁷¹⁾.

На нѣколко мѣста научаваме за колитѣ на маджаритѣ. Отъ тѣзи сведения разбираме, че тѣ ги употрѣбвали и за преминаване на лагера си, когато въ походъ трѣбвало да преминаватъ нощта на открито мѣсто. Така, напр., веднажъ изпитанитѣ нѣхъ разузнавачи били нападнати и онѣзи които сж спасили, сж дали съ рогове сигнали, за да предупредятъ войнитѣ за опасността. Тогава тѣ бързо излѣзли на равнината и се строили. Презъ нощта тѣ се заобикаляли съ колитѣ и обоза си и поставяли нощни стражи. А вжтре самитѣ конници, разпрѣснати на трѣвата, мълчаливо прекарвали нощта, като пиели вино или спѣли⁷²⁾.

Сигурно и българитѣ употрѣбвали коли за защита, но когато се решавало да дочакатъ битката, изкопавали и окопи. Така четенъ, напр., за Крумъ, че когато пристигналъ при Перениния се окопалъ⁷³⁾.

Сигнализация, знаме, палатки

При войски, които искали да взиматъ победата почти вѣчнога съ изненади — заобикаляли противника и атакували отъ повече страни, най-важно е било, атаката на разнитѣ страни да става наведнажъ. Това могли да постигнатъ само съ сигнализация.

Действително, знаемъ за маджаритѣ, че тѣ имали звукови и свѣтлинни сигнали, първитѣ били виковете и звукъ на рожъ, вторитѣ — димъ и огньове.

Така за маджаритѣ четемъ, че нападнатитѣ разузнавачи съ виковете и съ звука на роговетѣ съобщили на своитѣ за опасността. По другъ случай, въ 907 г. звукътъ на роговете дава сигналъ да нападнатъ отъ всички страни противника. Като и други данни имаме, споредъ които звукътъ на роговетѣ служи за разни действия на войскитѣ.⁷⁴⁾

Също така четемъ и за роговетъ на Крумовата войска когато нападнали Никифора.

За свѣтливи сигнали четемъ, че маджаритѣ, по тѣхния обичай, събиратъ прѣснатитѣ войскови части съ огньовъ и димъ.

Гардизи споменава за печенезитѣ, че и тѣ имали рогови съ които свирѣли въ време на война.⁷²⁾

Както видѣхме на друго мѣсто, военното знаме на прабългаритѣ е било конска опашка. Пс. Маврикий споменава за знамена на аваритѣ⁷³⁾, а Ибнъ Руста за такива у хазаритѣ⁷⁴⁾.

Аваритѣ имали толкова удобни палатки, че Пс. Маврикий препоръчва за византийската войска като много удобни и крепки.⁷⁵⁾ Същото трѣбва да приемемъ и за палаткитѣ на българитѣ и маджаритѣ, но за формата имъ нѣмаме сведения. Лиудпрандъ споменува, че шатритѣ на маджаритѣ били от плѣстъ.⁷⁶⁾

Обсада на крепости — обсадни машини

За прабългаритѣ и маджаритѣ знаемъ, че превземали крепости. И самиятъ императоръ Лъвъ казва, че българитѣ и маджаритѣ, когато преследваниятъ отъ тѣхъ противникъ успѣва да се скрие въ нѣкоя крепостъ, се стараели да узнаятъ отъ какво той има нужда, за да го лишатъ. Също сж прабѣгвали до предлагане на изгодни условия за предаване на крепости, които въ последствие не удържали. И на друго мѣсто имп. Лъвъ препоръчва: когато се воюва съ тѣхъ, да иматъ укрепено мѣсто за всѣка евентуалностъ, снабдено съ храна за нѣколко дена, а особено съ вода.

За този старъ видъ, за превземане на крепости чрезъ изчакване, ние имаме сведения у българитѣ и маджаритѣ.

Така намираме, че Крумъ, когато обсаждалъ Одринъ, дочакалъ докато жителитѣ предадатъ града поради гладъ. За маджаритѣ пъкъ четемъ у Лиудпранда, че като обсаждалъ въ 924 г. Павия, палаткитѣ имъ били поставени въ кръго около града и съвсемъ го затворили за всѣкакво съобщение.⁷⁷⁾

Имаме сведения и за това, че сж употребявали хитростъ напр. Крумъ превзелъ София съ „хитростъ и дадена дума“.

Но маджаритѣ, както и прабългаритѣ, употребявали още едно срдѣство при превземане на крепости: за маджаритѣ четемъ, че стреляли съ горящи стрели, т. е. върха на стрелитѣ обвивали съ горящъ материалъ⁸¹⁾.

Но тѣзи срдѣства не сж били ефикасни, защото византийцитѣ и западнитѣ народи скоро разбрали, че противъ българитѣ, респ. противъ маджаритѣ най-сигурно срдѣство да се търси защита въ крепостъ. Военното изкуство на тюр-

китѣ народи е почивало върху нападения—противникътъ да бъде унищоженъ въ бой. Силни крепости сж представлявали за тѣхъ нежелани прѣчки. Съ огледъ на това противникитѣ нѣкъ подновявали и усиляли старитѣ си крепости и построявали нови. Така българитѣ и маджаритѣ били принудени да прибѣгватъ до обсадни машини.

Действително заради българитѣ и маджаритѣ въ цѣла Европа се почва трескава дейностъ за построяване на крепости.

За Византия пише Лютихъ, че презъ срѣдата на X в., имала нужда отъ миръ, понеже „много градове на Тракия трѣбвало да бждатъ отъ основи наново построявани, нѣкои крепости подновени, понеже и тукъ това било смѣтано за най-добро срдѣство за защита противъ маджаритѣ и тѣхнитѣ маджарски роднини“⁸²⁾. А пъкъ кралъ Беренгаръ, следъ поражението си отъ страна на маджаритѣ, позволилъ на по-големитѣ занемладѣлци да строятъ крепости. Също построили крепости противъ „езичницитѣ“ въ Бавария. Хенрихъ, нѣмски кралъ, изработилъ цѣла система крепости противъ маджаритѣ.⁸³⁾

Крепоститѣ, прочее, представлявали резултатна прѣчка; превземането имъ чрезъ гладъ траело толкова дълго, че принудило българитѣ и маджаритѣ да се научатъ да си служатъ съ обсадни машини. И действително знаемъ, че и българитѣ и маджаритѣ превзели много крепости съ обсадни машини. За Крума четемъ, че той ималъ опитни майстори, механици. Така въ 809 г. между избѣгалитѣ при Крума византийски офицери се намиралъ и опитния механикъ Евматий⁸⁴⁾. Това по-важно е, че избѣгалъ при Крума единъ арабинъ и научилъ българитѣ да построяватъ обсадни машини, съ които Крумъ е превзелъ Месемврия⁸⁵⁾. Също и при Одринъ българитѣ сж употребили обсадни машини⁸⁶⁾. А когато Крумъ се готвилъ за обсадата на Цариградъ, той е пригответилъ разнообразни оръдия и огромни метателни машини, костенурки, високи стълби, шарове, лостове, мотики, тарини и щандове, каменохвъргащи и каменохвъргащи машини, скорпиони за хвърляне стрели, камъни и пращове. Тукъ имаме работа съ възприети отъ византийцитѣ обсадни машини⁸⁷⁾.

Също и за маджаритѣ знаемъ, че сж възприели употребата на обсадни машини и то отъ западнитѣ народи. Така въ 934 г. както и въ следващата, при обсадата на Аугсбургъ, били употребени разни каменохвъргащи машини.

Също и аваритѣ сж имали обсадни машини. Така при обсадата на Цариградъ въ 626 г. аваритѣ употребили разни обсадни машини. Също така и тюркитѣ превзели голѣми крепости, между тѣхъ и Босфоръ при Херсонесъ. Дори и за нутригуритѣ-българи знаемъ, че при обсадата на Цариградъ въ 896 г. — употребили вече обсадни машини.

Баня—Чистота

Интересни сведения имаме и за това, че българитѣ се грижели и за чистотата на войницитѣ. Не бива да забравимъ, че културата на миенето — кжпането е много по-стара въ Истока отколкото на Западъ.

Много характерно за това е едно сведение въ книгата за церемонитѣ на византийския дворъ — уредникътъ на лагерите е длъженъ да носи съ себе си за императора „маджарска, т. е. скитска баня — „черге“ съ кожено корито⁸⁸). Това значи, че маджаритѣ сж имали единъ видъ походна баня, която византийцитѣ намирали за толкова удобна, че я носили въ походъ за императора. Самото име „черге“ показва ясно, че и тази културна придобивка произхожда отъ прабългаритѣ. Тази дума гръцкиятъ авторъ е взелъ естествено отъ маджаритѣ като име на възприетия предметъ. „Черге“ е тюркска дума съ значение палатка, т. е. палатка за баня. А пъкъ ако има тюркска дума въ маджарския езикъ въ X в. като име на културна придобивка, то тя е съ прабългарски произходъ. Че това е действително така, показва фактътъ, че тази дума и сега сжествува и въ маджарския езикъ, и то въ форма „черге“ и съ значение — палатка. А за тази дума въ унгарския езикъ ние имаме сведение и отъ XIV в.⁸⁹), т. е. не може да е османлийска заемка.

И така, ясно е, че думата *черге* има прабългарски произходъ, както и самиятъ обичай да иматъ специална палатка за баня съ коженъ корито. Тази културна придобивка у маджаритѣ, заета отъ прабългаритѣ, възприели византийцитѣ, чрезъ маджарски наемници въ византийския дворъ, за каквито имаме ясни данни.

Действително много интересни данни сж останали върху това, че българитѣ смѣтали кжпането за много важно нѣщо. Така Ибнъ Фозланъ разправя за кжпането у волжкитѣ българитѣ⁹⁰), а за дунавскитѣ българитѣ имаме ясни сведения отъ папа Николай I въ отговоръ VI:

„По-нататъкъ казвате, гръцитѣ твърдятъ, че по никакъвъ начинъ не трѣбва да ходите на баня въ срѣда и петъкъ. За това като се допитвате⁹¹).

Значи българитѣ тъй често се кжпѣли, че за тѣхъ е било тежко, когато гръцкитѣ свещеници имъ забранявали да ходятъ въ срѣда и петъкъ на баня, и затова сж попитали папата, дали не могатъ да се освободятъ отъ тази забрана.

Миенето намираме и въ религията на прабългаритѣ — предъ Златнитѣ Врати, следъ като ханъ Крумъ принесълъ кървава жертва, намокрилъ краката си при морския брѣгъ, а после омилъ себе си и попръскалъ войницитѣ си, т. е. следъ като Крумъ принесълъ жертва, за да очисти себе си и войни-

цитѣ си, имало е нужда отъ вода, която да парализира и от-

чисти — чистотата,

Само така трѣбва да обяснимъ откритата при Мадара

разкопъ бассейнъ — баня (Обр. 42), която смѣтаме да е

Обр. 42. Прабългарски обряденъ бассейнъ отъ мадарскитѣ разкопки

използвана за обредна целъ. Тюркскитѣ народи, както подробно описанъ на друго мѣсто⁹²), отдавали на водата силата да чисти, да изолира. За това погребвали мъртавецитѣ си при извори, извори и поради тая сила на водата били принасяни кървавитѣ жертви пакъ при води, при извори. А щомъ знаемъ за прабългаритѣ, че когато ханътъ принасялъ кървава жертва, трѣбвало да потопи краката си, да се омие и да попръска народа, естествено е, че близу до откритото при Мадара прабългарско светилище, гдето принасяли жертва, трѣбвало да има и обряденъ бассейнъ, та ханътъ или другъ нѣкой жрецъ, следъ като принесе жертва, да извърши и церемонитѣ на омиане и попръскване.

Обозъ

Когато говоримъ за обоза на българитѣ⁹³), маджаритѣ и тролнитѣ тѣмъ народи, безъ да имаме прѣки сведения, трѣбва да ни бжде ясно, че и въ това отношение тѣ сж имали преимушества предъ европейскитѣ народи. Напр. дѣлото на Чингис-ханъ не би било възможно, т. е. една далекоизточна войска не би могла успѣшно да воюва чакъ до брѣговетѣ на Адриатическо море, ако не е имала такава организация, при

която никакви разстояния да не спиратъ изхранването на войската и снабдяването ѝ съ запаси.

Изобщо фактътъ, че българската и маджарската войска сж могли да воюватъ въ далечни територии, е доказателство, че обозътъ имъ е билъ първокласенъ и удобенъ за тѣхъ.

Споредъ императоръ Лъвъ, обозътъ имъ е стоялъ близу задъ строя, или на лѣво или на дѣсно отъ него, 1,000 или 2,000 крачки и се охранявалъ отъ една малка войскова часть. Лъвъ споменава сжщо, че сж ги следвали множество жребци и кобили за прехрана и млѣко. Значи тѣ сж имали постоянно съ себе си месо и млѣко.

Интересна въ това отношение е една бележка на Никитъ Хонятъ за печенезитѣ: „въ войнитѣ не имъ прѣчи липсата на храна, ако нѣматъ друга храна, пиятъ конско млѣко“.⁹⁴⁾

Въ това отношение тѣ били много по-добре отколкото византийската войска. За прехраната на последнята, трѣбвало да водятъ съ себе си волове въ огромно количество, бавността на които забавяла движението ѝ.

За прехрана на маджаритѣ и българитѣ сж служили конетѣ, които правили тѣхнитѣ войски извънредно подвижни.

Но и българитѣ, както и другитѣ имъ сродни народи сж употрѣбвали и *консерви*. Западнитѣ извори се опитватъ да употрѣбятъ и този фактъ, за да обрисуватъ съ още по-черни краски образа на тѣзи завоеватели, като казватъ, че тѣ ядатъ сурово месо, което омекчавали подъ седлото. Въ тѣкмо това е било такова сръдство, безъ което, въобщо, не може да сществува една модерна войска — консервитѣ. Тѣ сж употрѣбвали консервирано месо хиляда години по-рано отколкото западнитѣ войски. Тѣкмо това сръдство, съ което надминавали противницитѣ си, имъ е давало предимства предъ тѣхъ по отношение на бързината. Това презрено, презрително споменувано отъ западнитѣ писатели, сурово месо е едно голѣмо изобретение за войската, а именно месо въ малъкъ обемъ достатъчно за повече време. Цѣлиятъ изтокъ и досега употрѣбва пастърмата — сушено месо. Българитѣ сж го слагали въ торба, закачена за седлото. Употрѣбвали сж сигурно и сушено млѣко, както и тѣстени консерви. (Всичко това е било въ употрѣба и въ войската на Чингисъ ханъ⁹⁵⁾). Това преимущество, че постоянно сж имали храна за по-дълго време и то храна съ много малъкъ обемъ, правѣло тѣзи войски по-подвижни и по-бързи отъ византийскитѣ и западно-европейскитѣ.

Тази е била една отъ най-важнитѣ причини, че сж могли да се движатъ на по-голѣми разстояния и да се групиратъ набързо, съгласно нуждата. Това пъкъ е най-важното условие за победа.

Облѣклото на прабългарския воинъ

За да има конникътъ блѣскави резултати, за каквито мечатъ у българитѣ и маджаритѣ, трѣбвало да има практично облѣкло.

Такава такова облѣкло сж имали прабългаритѣ и сроднитѣ тѣхъ народи и така става естествено, че всѣкжде, където сж ваявали, противницитѣ имъ, между тѣхъ и най-культурнитѣ народи на Европа и Азия — възприемали отъ тѣхъ практичната и удобна носия на конника. Действително, въ това отношение, тѣ били създатели на една нова носия за культурния свѣтъ.

Така нѣ знаеме, че китайцитѣ сж възприели не само конната конница отъ хунскитѣ си противници, но сжщо така и тѣхнитѣ оръжията и облѣклото имъ, както сж сторили и византийцитѣ отъ дошлитѣ въ Европа тюркски народи. За императоръ Ву Лингъ-Чiao (325—298 г. пр. Р. Хр.) четемъ, че „той изобрѣчилъ морала, носилъ хунско облѣкло, упражнявалъ конница и стрелци“.⁹⁶⁾ Действително, имаме сведения отъ които е ясно, че китайцитѣ покрай леката конница възприели още и стрелницата имъ. Имаме сведения и за облѣклото. На релефнитѣ отъ I в. пр. Хр. се намиратъ изображения на китаянски и варварски войски и на варварски пратеници.⁹⁷⁾ Конницитѣ и отъ дветѣ страни сж еднакво облѣчени и екипирани. Кафтани дългъ до сръдата на бедрата и дълги панталони широки — панталони. Калпацитѣ имъ сж остри и малко извити напредъ; нѣкои отъ тѣхъ като че ли иматъ шпори.⁹⁸⁾

По други китайски сведения хунитѣ носили палто отъ овина на домашни животни, а върху това носили и друго по-тежко палто.⁹⁹⁾

Единъ китайски историкъ отъ I столѣтие сл. Р. Хр. споменува, че тѣ закопчаватъ палтата си на лѣво.¹⁰⁰⁾ Сжщото знаемъ и за тюркитѣ отъ VI в., дѣсната часть е намѣтната върху лѣвата.¹⁰¹⁾

Сжщо така и въ Европа тюркскитѣ народи имали голѣмо влияние въобщо върху мжжката мода, а особено за облѣклото на навалерията.

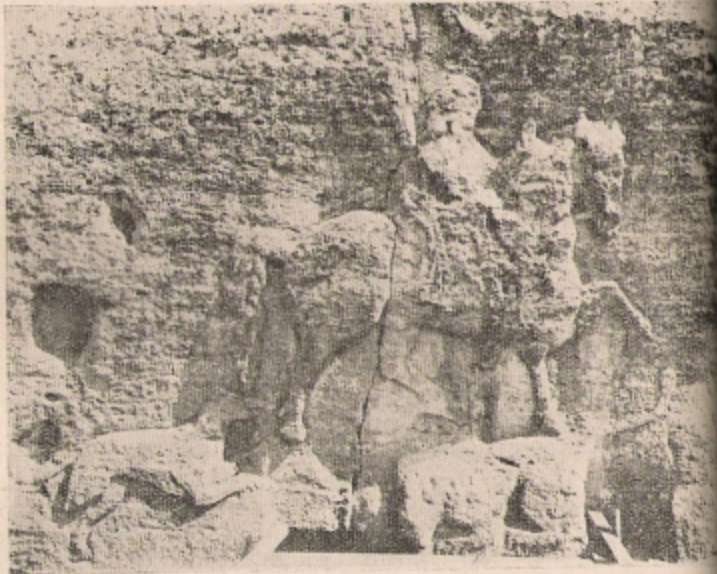
Отъ сръдата на X в. имаме нѣколко сведения за облѣклото на българитѣ:

Настахри ни съобщава, че дрехата на хазаритѣ, българитѣ и печенезитѣ е по-дългъ „куртакъ“.¹⁰²⁾

И действително дълго палто-кафтанъ намираме у българитѣ и сроднитѣ имъ народи. Мадарскиятъ конникъ носи дълго палто, което долу е широко и стига подъ колѣнетѣ му (Обр. 43); двата конника, изобразени върху една кана отъ „Лувенското съкровище“ иматъ такова дълго палто, а сжщо

и каменнитѣ баби, намѣрени при с. Ендже, както и всичките каменни баби, изобразяващи мъже и жени изъ Русия.

Обр. 43. Мадарският конникъ

Такова палто сж носили и аваритѣ. Византийтѣ не намѣрили това палто толкова практично, че и тѣ го възприели за конницата си. Ясно доказателство за това дава Пс. Маркирий, който пише, че конниците:

„Трѣбва да иматъ широки и дълги облѣкла, приготвени по образецъ на аваритѣ, т. е. зостария, отъ лененъ платъ или отъ козя вълна, или отъ грубъ платъ, съ което яздатъ и могатъ да покриватъ колѣнетѣ си и които сж притегнати“.¹⁰³⁾

За сѣщото императоръ Лъвъ казва:

„Облѣклата на войнитѣ отъ лененъ платъ, вълна или другъ материалъ, трѣбва да бждатъ широки, да не пречатъ въ язда и да покриватъ колѣнетѣ имъ.“¹⁰⁴⁾

При факта, че византийската войска възприела отъ аваритѣ кафтана на конницитѣ, едва ли може да се съмняваме, че византийското официално облѣкло, т. н. скарамангионъ, произхожда отъ аварския кафтанъ. Скарамангионътъ, който билъ раздаванъ отъ византийтѣ като подаръкъ и на варварскитѣ знатни, билъ отпредъ отворенъ, на долу продължавалъ въ широка фуста и билъ опасанъ съ широкъ поясъ.¹⁰⁵⁾

У византийтѣ препоржчаниятъ на войската кафтанъ билъ известенъ подъ името „аварско облѣкло“. Тѣй трѣбва да разберемъ и фразата на Свида, споредъ който българитѣ носили сѣщия костюмъ както аваритѣ дори до негово време.¹⁰⁶⁾ Д а, т. е. той намѣрилъ, че облѣклото на българитѣ било сѣщото, което познавалъ въ Византия като аварско.

А палтото на българитѣ по миниатюритѣ се представя въ една форма, която стига само до колѣнетѣ (Обр. 44) — очевидно въ това отношение миниатюритѣ нѣматъ стойностъ.

Обр. 44. Отъ Менологията на имп. Василий II

Действително и палтото на сроднитѣ тѣмъ народи стигало подъ колѣнетѣ. По-горе видѣхме, че споредъ Истахри палтото на българитѣ и печенезитѣ било еднакво, по-дългъ куртакъ. Но имаме ясно свидетелство за това, колко дългъ е билъ този „по-дългъ куртакъ“ на печенезитѣ. Именно Константинъ Порфирогенетъ пише следното:

„По времето, когато печенезитѣ били изгонени отъ тѣхната земя, нѣкои отъ тѣхъ решили по собствена воля да си останатъ тамъ и заживѣли заедно съ узитѣ, и до сега сж тамъ. Тѣ иматъ такива белези, че се различаватъ отъ тѣхъ и може да се разбере кои сж тѣ, и какъ е станало, че сж се отличавали отъ своитѣ, защото дрехитѣ имъ сж намалени до колѣнитѣ, а ржквитѣ имъ сж отрѣзани отъ раменетѣ, така съ това невятъ да покажатъ, че сж отрѣзани отъ своитѣ и славянитѣ си.“¹⁰⁷⁾

Отъ това е ясно, че кафтанътъ на печенезитѣ достигналъ подѣ колѣнетѣ. Сжщо такова е било и палтото на маджаритѣ, палто, което се употрѣбява и сега още, като официално представително облѣкло, срв. старитѣ фрески.¹⁰³⁾

Еднаквостта на носията у двата народа показва ясно, че въ най-старитѣ времена, когато маджаритѣ сж се явили за пръвъ пжтъ предѣ европейскитѣ народи, по външната имъ прилика сж ги смѣтали просто за прабългари и това е станало причина всичкитѣ чужди народи да назоваватъ маджаритѣ, чакъ и до днесъ, съ името на прабългаритѣ — *унгарци*.

Особеността на това палто е била, че се е закопчавало отъ дѣсно на лѣво, както у хунитѣ и тюркитѣ. Това се вижда ясно отъ старитѣ миниатюри за маджаритѣ, както и сегашното маджарското официално облѣкло и курткитѣ на хусаритѣ, които се закопчаватъ отъ дѣсно на лѣво.¹⁰⁴⁾

Като вземемъ предѣ видѣ всички достигнали до насъ сведения, трѣбва да си представимъ кафтана на български конникъ така: въ горната си част палтото на конника било опнато на тѣлото, сжщо и по ржкавитѣ, а на долу се продължавало като широка пола — понѣкога било разрѣзано чакъ до долу.

Но ние имаме едно сведение отъ срѣдата на X в. и отъ носно долнитѣ дрехи на българитѣ. Ибрахимъ Ибнъ Якубъ разправя, че той видѣлъ — въ 965 г. — българскитѣ пратеници: „Тѣ носѣли тѣсни дрехи и бѣха опасани съ дълги пояси (колани), на които бѣха прикрепени копчета (пулчета) отъ злато и сребро“, т. е. дрехитѣ на българитѣ сж били тѣсни, а пѣкъ дрехитѣ на славянитѣ, споредъ сжщия авторъ сж били широки, само долната частъ на ржкавитѣ е била тѣсна.¹¹⁰⁾ Тукъ се касае сигурно за долното облѣкло на българитѣ. Именно подѣ кафтана носили малко палто, опнато по тѣлото и тѣсни панталони. Така изобразенитѣ въ миниатюритѣ българи и маджари носятъ тѣсни панталони. Това много ясно се вижда и въ новооткрытата преславска каменна рисунка, която макаръ да е вѣроятно отъ по-късното време, отколкото прабългарската епоха, ни дава обаче много важни сведения за облѣклото на българитѣ, украшенията на конетѣ имъ и пр. За тази рисунка имамъ намѣрението да напиша една специална студия. Тукъ, споменувамъ само толкова, че конникътъ носи кжсо палто и броня, която покрива само гърдитѣ му — и тѣсни панталони. Личатъ следи отъ седлото и вѣроятно отъ ревера. Изображението ни дава възможности да го сравняваме съ турфанскитѣ фрески.

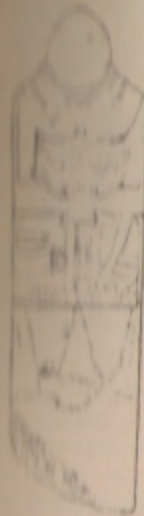
Знаемъ, че прабългаритѣ и маджаритѣ сж обичали да носятъ и копринени облѣкла. Така по договора прабългаритѣ искали отъ византийцитѣ дрехи. А какви сж били тѣзи дрехи ще разберемъ отъ Свида, споредъ когото Тервелъ забилъ

своето си въ земята, и натрупалъ до височината на копието копринени дрехи¹¹¹⁾. Сжщо и маджаритѣ сж имали, споредъ истиннитѣ извори, дрехи отъ цвѣтни копринени дрехи, които копували отъ византийцитѣ¹¹²⁾. Това е било, вѣроятно, облѣклото само на знатнитѣ.

Намажаритѣтъ, обаче, е носѣлъ и единъ горентъ шинелъ. Пс. Маврикия четемъ, че той се е казвалъ „гуня“. Тази дума се намира въ български, маджарски, руски, грѣцки и италиански езикъ. Пс. Маврикий казва, че тя е много широка, съ широки ръкави и приготвена отъ плѣстъ. Споредъ автора, това е горенто палто, което въ лошо време служело да покрива конникътъ, заедно съ оржжието, за да не се намокри лжкавитѣ и пр.¹¹³⁾ Това не е друго освенъ ямурлукъ, безъ което конникъ не могаты да живѣятъ синоветѣ на „пустата“, гѣй както и българскитѣ селянитѣ.

Насто българитѣ, така и маджаритѣ сж носѣли ботуши. Най-интересно свидетелство за това намираме въ рускитѣ лѣтописи: когато Владимиръ взелъ пленници отъ „низовскитѣ“ маджари, болгаринътъ Добриня дава следнитѣ сведения на князя си: „видѣхъ пленницитѣ, всички носятъ ботуши“¹¹⁴⁾.

Интересни сведения имаме за фризура и покривалото върху главитѣ на прабългаритѣ и маджаритѣ¹¹⁵⁾. Прабългарскитѣ ранешни статуи, намѣрени при с. Ендже, свидетелствуватъ ясно, че носията на прабългаритѣ била еднаква съ тая на другитѣ тюркски народи. Тѣ показватъ (Обр. 45) поразителна прилика съ каменнитѣ баби, намѣрени въ голѣмъ брой на разни мѣста отъ Сев. Монголия до юго-западна Русия. (Обр. 46).

Обр. 45. Каменна статуя отъ Ендже

Обр. 46. Каменна статуя изъ Русия

Върху главата на статуята, изобразяваща прабългарка

Обр. 47. Статуя от с. Ендже изобразяваща прабългарка

Обр. 48. Женски статуи изъ Русия

подобни мъжки статуи (Обр. 50). Срв. със капето върху едната фреска отъ Турфанъ (Обр. 51).

Но у прабългаритѣ това трѣбва да го смѣтаме за доле покривало на главата. Именно арабинътъ Ибнъ Фозланъ разказва: „волжскитѣ българи носятъ калпакъ, чието българско име е каленсува. Когато царьтъ излѣзе съ конь, никога не го придружава. Ако минава презъ пазарището, всички, които се намиратъ тамъ, ставатъ на крака, свалятъ калпацитѣ си и ги турятъ подъ мишницата си. Тѣ ги слагатъ на главата си само тогава, когато е вече отминалъ. Така постъпватъ

има високо покривало (Обр. 47) и то сжщо е такава, каквото има и всички подобни женски статуи (Обр. 48). Отъ косата нищо не се вижда, което значи, че главитѣ имъ били покрити. Че косата на прабългарската жена е била, по източенъ обичай, покрита, знаемъ и отъ това, че българитѣ питали папа Николай дали женитѣ могатъ да стоятъ въ черква съ покрити глави¹¹⁴⁾.

Покривалото на главата и фризура на мъжката статуя е още по-интересна. На главата ѝ, както на повечето подобни мъжки статуи има малка кръгла шапка, капе, обшита съ една лента на крака сжщо такива ленти се кръстосватъ и презъ върха на капето — отпред назадъ и отъ дясната страна до лявата (Обр. 49).

Съвсемъ еднакво капе виждаме и на главата на другите подобни мъжки статуи (Обр. 50). Срв. със капето върху едната фреска отъ Турфанъ (Обр. 51).

когато се явяватъ предъ царя, знатни, както и малки, и синь, дъри и собственитѣ му синове и братята му, които

Обр. 49. Мъжка статуя отъ с. Ендже

Обр. 50. Мъжка статуя изъ Русия

Обр. 51. Средновежняя фреска

показанитѣ отъ лененъ платъ, когато влизатъ въ черква¹¹⁸⁾. Това покривало на главата е сигурно не калпакъ, понеже когато сж искали да дадатъ изразъ на почитьта си, българитѣ сваляли калпака си и го слагали подъ мишницата си. Ако българинътъ почита човѣка съ това, че сваля калпака си, не

като го видятъ, свалятъ калпака отъ главата си и го турятъ подъ мишницитѣ си. Следъ това кимнатъ къмъ него съ главитѣ си и оставатъ на кракъ, докато той ги покани да седнатъ. Които предъ него седятъ, падатъ на колѣне. Докато царьтъ е още предъ очитѣ имъ, калпака не слагатъ на главата си¹¹⁷⁾.

Следователно прабългаринътъ е давалъ така изразъ на почитьта си, като е свалялъ калпака си. Но и тогава главата му не ще да е оставала непокрита. Именно българитѣ питатъ папа Николай I: могатъ ли да държатъ на главитѣ си покривало на главата е сигурно не калпакъ, понеже когато сж искали да дадатъ изразъ на почитьта си, българитѣ сваляли калпака си и го слагали подъ мишницата си. Ако българинътъ почита човѣка съ това, че сваля калпака си, не

можемъ да върваме, че той ще попита, дали може да държи калпака на главата си предъ Бога — въ черквата. Именно този обичай на българитѣ, да свалятъ калпака си въ знакъ на почитъ, съвпада съ християнския обичай — въ черква да се сваля шапка. И така, тѣ трѣбвало да смѣтатъ за съвсемъ естествено, че въ черквата трѣбвало да свалятъ калпацитѣ си. Прочее, какво значи, че тѣ попитали, дали могатъ да държатъ на главата си повезката отъ лененъ платъ въ черква? То може да значи само, че тѣ сж имали две покривала на главитѣ си, долу една лека — ленена, и върху нея сж слагали кожения калпакъ. Щомъ тѣ изразявали своята почитъ обикновено съ сваляне на калпака си, въроятно мислѣли, че въ черква, съ свалянето на калпацитѣ си, тѣ вече отдаватъ на Бога дължимата почитъ, а меката шапка може да остава на главитѣ имъ. Прочее, на главата на прабългаритѣ имало турбанъ — капе, което носѣли въ кжщи, а когато излизали, си слагали върху него и калпака. (Важно значение на калпака и колана ще разберемъ и отъ историята на Темучинъ (Чингисъ-ханъ). Когато той желаелъ да се моли на Бога, свалялъ калпака и пояса си, съ което показвалъ, че стои предъ Бога като робъ. Или когато Чингисъ-ханъ е поискалъ да накаже брата си Касаръ, въ знакъ, че го лишава отъ свобода, отнелъ му калпака и колана).

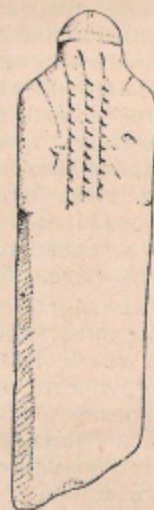
И маджаритѣ носѣли ленено капе — турбанъ — казва Гардизи.¹¹⁹⁾

Сжщо и мжжкитѣ статуи сж съ шапки отъ ленено срезки: тѣ сж изобразени като извършватъ религиозна церемония и затова, естествено, тѣ нѣматъ на главата си калпакъ

Тъкмо така киргизитѣ и днесъ слагатъ подъ калпака си покривало на главата¹²⁰⁾.

За формата на калпака на прабългаритѣ, най-ценно свидетелство ни дава една каменна рисунка отъ Плиска, която трѣбва да служи като образецъ въ това отношение. Срв. каменната рисунка въ Преславъ. Въ миниатюрата въ менилогията на императоръ Василий II, шапката е остра като долна краищата ѝ сж обшити съ кожа.

На друго мѣсто говорихъ обстойно за фризура на прабългаритѣ: простиятъ народъ ималъ съвсемъ бръсната глава. Прабългарскитѣ, (обр. 52) както и маджарскитѣ благородници сжщо бръснѣли главитѣ си, но въ знакъ на благородство си оставяли три перчена. Сжщо такава фризура носятъ изобразенитѣ върху каменнитѣ баби, намѣрени изъ Русия благородници¹²¹⁾ (обр. 53). Сега трѣбва да прибавя и поуката, която можемъ да извлѣчемъ отъ новооткрытата каменна рисунка въ Преславъ: отъ дветѣ страни се виждатъ дългокоцала. Дали той е ималъ и отзаде още единъ перченъ, или както носѣли и неотдавна, живѣещитѣ зиме и лѣте съ жи-

Обр. 52. Фризура на прабългарски благородникъ

вотитѣ си, синове на маджарската пуста¹²²⁾, (обр. 54) не може да се определи.

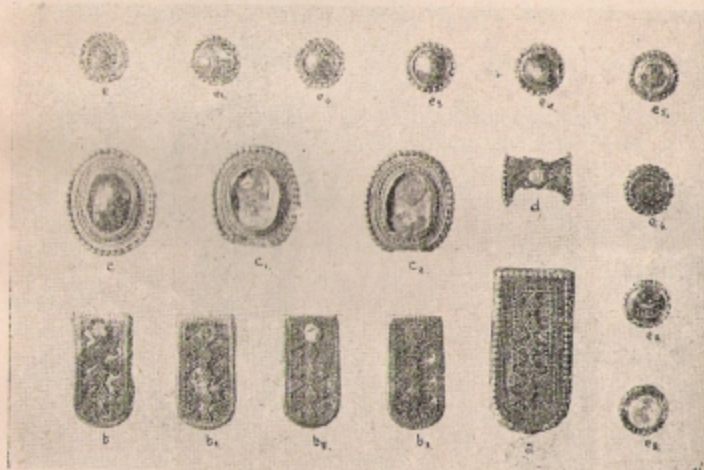
Обр. 53. Каменна статуя изъ Русия Обр. 54. Пустинниятъ човѣкъ отъ Унгария

Много важна частъ отъ облѣклото на прабългаритѣ била коланътъ, за който ние имаме много сведения. Именно коланътъ у прабългаритѣ, както и у хунитѣ, маджаритѣ и пр., служи не само за украшение и стегнатостъ на облѣклото, а и за много важни практически цели. Докато на пехотинецъ долната частъ на тѣлото му трѣбва да остане свободна, като оржието си носи горе, като римлянитѣ, кавалеристътъ — стрелецъ ималъ нужда горната частъ на тѣлото му да остане свободна, особено на лекия кавалеристъ, който трѣбвало да стреля съ лжкъ отъ коня си. И така, всичко което носѣлъ съ себе си, закачалъ на колана. Тукъ били закачени: мечътъ, колчанътъ, горивото, ножътъ и пр.¹²³), което ясно показватъ миниятуритѣ. (Срв. обр. 41.).

За коланитѣ на българитѣ имаме много ясни сведения. Така Ибрахимъ Ибнъ Якубъ казва: „Българитѣ бѣха опасани съ дълги пояси (колани), на които бѣха прикрепени копчета (пулчета) отъ злато и сребро“¹²⁴). А Луидрандъ пише че българскиятъ пратеникъ въ Цариградъ билъ опасанъ съ металически коланъ¹²⁵). На тѣзи писмени сведения отговаря това, което намираме въ менологията на Василий II, че българскиятъ войникъ има тѣсенъ коланъ, по който има жълти металически плочици. Но много по-важно е, че при разкопкитѣ въ Мадара се намѣриха златнитѣ части на два колана, които ясно показватъ, какъвъ е билъ коланътъ на прабългаритѣ.

Златнитѣ части отъ единия коланъ (обр. 55) сж билъ намѣрени въ единъ прабългарски гробъ (погребение съ конь

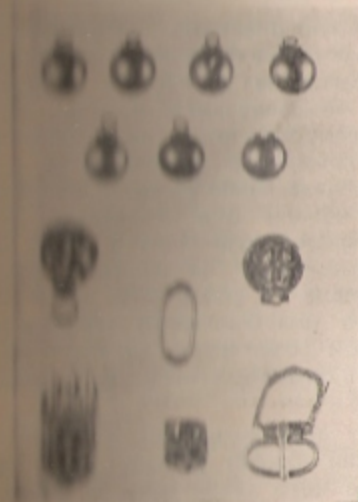

Обр. 55. Части отъ златенъ коланъ отъ мадарскитѣ разкопки

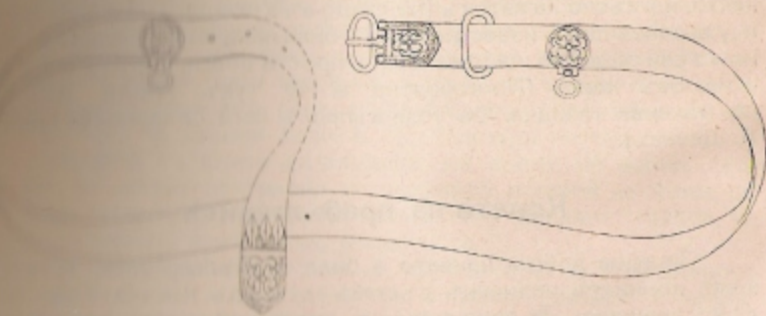
въ единъ гробъ при Мадара¹²⁶). За тази златна гарнитура имамъ основание да надамъ една специална студия. Тя представлява много рядко и много рядко находка, която ясно показва, че прабългаритѣ, като носители на една стара източна култура, се занимавали не само като организатори на славянскитѣ маси, но

дали на славянския свѣтъ и въ художествено отношение твърде много. Тукъ споменавамъ само това, че частитѣ на този коланъ иматъ точни и много стари паралели въ изтока, но сжщата художествена индустрия е имала влияние и за северо-западнитѣ славяни. Тѣ произхождатъ отъ VIII в.

Другиятъ мадарски златенъ коланъ (обр. 56) е намѣренъ при развалинитѣ на палата¹²⁷). Цвѣтнитѣ емаилъ и инкрустациитѣ върху златнитѣ парчета и формитѣ имъ говорятъ сжщо за едно изкуство, което българитѣ донесли съ себе си отъ истинното си отечество. Този коланъ, както ще докажемъ на друго мѣсто, произхожда

Обр. 56. Части отъ златенъ коланъ отъ мадарскитѣ разкопки отъ VIII в. (обр. 56—57).

Обр. 57. Реставрация на мадарския коланъ

За българскитѣ колани има две сведения, за които трѣбва да споменемъ тукъ. Именно въ гръцкия текстъ на единъ египетски папирусъ се чете, споредъ изследователитѣ, разширената на пълководеца Кирилъ за приемането на известно

число български колани. Този папирусъ, споредъ унгарски ученъ Моравчикъ, произхожда отъ началото на VII в. Отъ същото време има още едно свидетелство за български колани, въ „Стратегиката“ на Пс. Маврикия, който, говорейки за облѣклото на пехотата, пише: „прости, а не български колани.“¹²⁸)

Отъ това Моравчикъ вади заключението, че българските колани били известни въ византийската войска въ началото на VII в. Действително знаемъ, че още презъ срѣдната на VI в. Иорданесъ споменава, че кавказкитѣ българи по-срѣдничили въ търговията на самурени кожи, византийцитѣ ги купували отъ тѣхъ. И така можемъ да приемамъ, че изразътъ „български коланъ“ означава, какво въ византийската армия сж били въ употреба колани отъ български материали. Или трѣбва да обясняваме този изразъ така, както въ Стратегиката намираме напр., че пехотата носила готски облѣкла, може да приемаме, че „български коланъ“ представлява единъ видъ, който има български характеръ. Какъвъ видъ коланъ е билъ този „български коланъ“, ще дадатъ може би отговоръ — казва Моравчикъ — археологически находки¹²⁹).

Както видѣхме по-горе, по археологически и писмени сведения, българитѣ носѣли тѣсни кожени колани, украсени съ пулчета. Ако такива вземаме като характерни за българитѣ, сведенията на египетския папирусъ и на Пс. Маврикия означаватъ, че византийцитѣ употребявали подобни колани и наричали „български“. Въ такъвъ случай фразата на Пс. Маврикия трѣбва да разбираме така: прости колани, гладки а не български, съ пулчета. Ако пъкъ приемемъ идеята, че както по-късно на изтокъ (но сжщо въ Унгария и Италия) така и у византийцитѣ известна кожа е била наричана българска, тогава тѣзи сведения ще означаватъ прости пояси, т. е. отъ шаякъ а не отъ кожа. (По-вѣроятно е, че тукъ имаме работата съ нѣкаква грѣшка. Съ този въпросъ сега се занимава проф. Д. Дечевъ).

Конетѣ на прабългаритѣ

За една войска, каквато е била прабългарската, естествено, конниятъ наличенъ съставъ е ималъ извънаречно голямо значение. За една конница, чиято най-голѣма сила била подвижността, бързината, лекотата, естествено най-голѣми помагачи за успѣха на човѣка били конетѣ ѝ. За факта, че българитѣ били конници, и за конетѣ на българитѣ и маджаритѣ намираме сведения у императоръ Львъ:

„Въ време на бой най-много имъ вреди нареденъ пехотенъ строй, който е много неприятенъ за тѣхъ, понеже тѣ

не могатъ, конто не слизатъ отъ коня. Не сж силни ако сж конници, понеже сж пораснали на коне.“

И още а, че тѣ сж конници, както и другитѣ тѣмъ сродни народи.

За конитѣ четемъ у Амиянъ Маркелинъ, че тѣ носятъ кожени ботуши, така че съ тѣхъ пеша не биха могли да се движатъ и да се борятъ съ сигурностъ. Тѣ сж постоянно обковани на коне, като че ли сж заковани за тѣхъ. Проконетѣ не спуватъ, ядатъ и пиятъ, спятъ и се съветватъ на коня. Тѣ сж толкова бързи, че когато атакуватъ не се закъсватъ. Тѣ се движатъ страшно леко и бързо.

По това, което знаемъ за военното дѣло на българитѣ и маджаритѣ естествено е, че тѣ трѣбвало всѣкога да разполагатъ на бързитѣ си и леки коне. За тѣхъ е било важно да имать една порода, която, както и самитѣ тѣ, трѣбвало да биде издържлива, свикнала на жага, студъ и изморина. Императоръ Львъ ни дава и за това сведение:

„До деня на войната, тѣ сж разпрѣснати въ племена и постоянно си пасятъ конетѣ, зиме и лѣте. По време на война взематъ нужнитѣ коне и, турени въ букаи, ги пасятъ близу до маджарскитѣ шатри до времето на отиването“.

Конетѣ си прочее, пасѣли зиме и лѣте. Такова „Пустинно пастирство“ има и сега въ унгарската пуста. Животнитѣ кони и лѣте свикватъ съ природнитѣ стихии. Отъ тѣзи коне излизатъ и сега най-добритѣ кавалерийски коне, които не искатъ много пазене, могатъ да издържатъ на всѣкакъвъ климатъ и презъ всѣко време и се задоволяватъ съ най-скромна храна.

Много важно е било да живѣятъ военнитѣ коне свободно, да падатъ винаги жиливи, подвижни, неизмжчени отъ работа, да си пасатъ, като живѣятъ свободенъ пустиненъ животъ: въобщето сж поддържа тази силна и издържлива порода. Действително ние имаме едно сведение и за това, колко строго сж били изпитани военнитѣ коне, за да бждатъ употребявани изключително за военни цели. У Пс. Масауди четемъ:

Конетѣ, съ които си служели въ време на война, свободно си пасѣли постоянно по полянитѣ и никои не може да ги вземе, освенъ въ време на война. Ако уловятъ нѣкого, че ги взема извънъ това време, убиватъ го¹³⁰).

За военната подготовка на прабългарския и маджарски конници, както и за успѣхи съ подобна тактика е имало много отъ хора, които да не живѣятъ въ удобства, а въ постоянни упражнения и постоянна борба съ природата. Както и ние имаме синоветѣ на пустата, и тѣ сж били научени да търпятъ студина и жага, пекътъ на слънцето и леденитѣ бури на

¹³⁰ „Пустинно пастирство“ означава отглеждане на добитъка безъ никакви грижи и лѣте на свобода.

зимата. Само съ такива хора Чингисхановата войска е могла да покори всичко, отъ Жълто до Адриатическо морета. Той е ималъ една армия отъ хора, които еднакво могли да понасятъ студоветъ на Северния Сибиръ и жегитъ на Индия и винаги сж били победители. Студъ, жега и изнемогвания не сж могли да ги надвиятъ. Само такива хора иматъ мускули, годни да употребяватъ лжкъ, като смъртоносно оржие, обръщайки се отъ бѣгашия конь. Тѣ сж имали нужда отъ коне сжщо така подвижни, издържливи, свикнали на всичко, живущи свободно, пасейки по поляни зиме и лѣте и неупотребявани никогъ за нищо друго, освенъ за военни цели.

За жалость, за конетъ на прабългаритъ нѣмаме много данни. Все пакъ резултатитъ отъ най-новитъ разкопки, дадохъ основа, за да може да си съставимъ мнение по този въпросъ.

Презъ 1934 г. въ една могила при крепостта въ Плиска намѣрихъ въ единъ прабългарски гробъ цѣлъ скелетъ на конь. Главата му бѣше разрушена, сигурно е билъ убитъ съ ударъ въ главата. Въ сжщото време, въ другъ прабългарски гробъ В. Миковъ при Мадара намѣри части отъ конския скелетъ.

Въз основа на остеоложки изследвания, правени върху конския костенъ материалъ отъ разкопитъ въ Мадара и Плиска, Р. Поповъ прави следнитъ заключения:

1. Както въ Мадара, така и въ Плиска около IX в. имало две съ леко тѣлосложение, лекоподвижни конски раси: една по-дребна (*Equus caballus minor*) и втора по-едра (*Equus caballus maior*).

2. По раса българскитъ коне отъ Мадара и Плиска напълно съответствуватъ на старонгарскитъ раси отъ IX—X в.

За да могатъ да употребяватъ такива коне, успѣшно да стрелятъ възседнали на тѣхъ въ бѣгъ, та дори обрънати назадъ, както императоръ Лъвъ изрично казва: 1) тѣ ползвали най-голѣма грижа за стреляне, възседнали на конь и 2) когато ги преследватъ, тѣ извличали най-голѣма полза отъ лжковетъ си, т. е. тѣ били толкова добри ездачи, че могли успѣшно да стрелятъ отъ бѣгашия конь — затова освенъ сила и упражнение на езда е трѣбвало и превъзходно снаряжение.

Конско снаряжение

Стреме

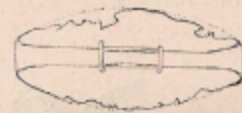
Употѣбяването на стремето е докарало превратъ въ европейската конница. Когато желѣзното стреме не било известно, конницата е била незначителна часть отъ войската. Тя била негодна да разрешава такива задачи, каквито се славали предъ тюркскитъ народи. Европейскитъ народи сж възприели отъ тюркскитъ желѣзното стреме чрезъ Византия, въ VII вѣкъ.

Стремена сж намѣрени въ Унгария въ голѣмо количество въ хунски, аварски и маджарски гробове.

Отъ нашата епоха въ България сж намѣрени само два стремени, които побликувахъ.¹³¹ Единиятъ, намѣренъ въ Преславъ, (Обр. 58) е аварски, (Обр. 59) а другиятъ, отъ

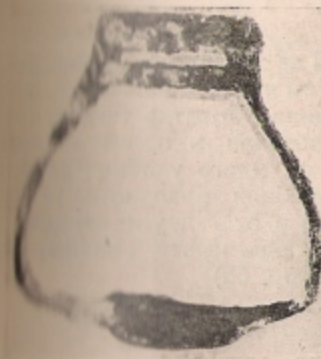

Обр. 58. Стреме отъ Преславъ

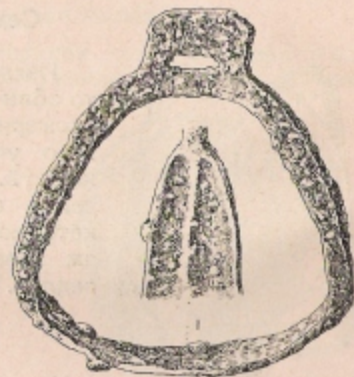

Обр. 59. Аварско стреме

Мадара, (Обр. 60) е маджарски типъ, (Обр. 61) вѣроятно, последниятъ е отъ по-късно време, XII в. Фактътъ, че въ

Обр. 60. Стреме отъ Мадара

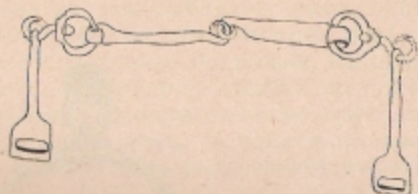
Обр. 61. Маджарско стреме

България се намиратъ въ толкова малко количество, се объяснява съ това, че сж правени малко системни разкопки и сж открити само два прабългарски гроба. Съ това се объяснява и фактътъ, че саби и други оржия не сж намѣрени досега.

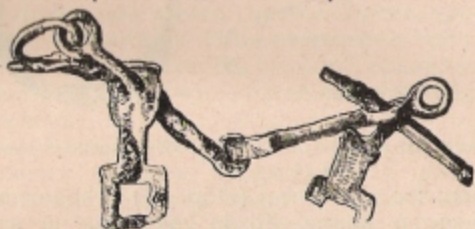

Юзди

Отъ намѣренитѣ въ Мадара части отъ юзди¹³² можа да се възстанови българската юзда (Обр. 62) срв. като паралелъ унгарскитѣ юзди (Обр. 63) (отъ Плиска имаме само две странични прѣчки, (Обр. 64)¹³³)

Обр. 62. Юзда отъ Мадара

Обр. 63. Юзда отъ маджарски гробъ

Обр. 64. Части отъ юзди отъ Плиска

Седло

Изглежда да е било отъ дърво, което обличали съ кожа. Седлото на прабългаритѣ било вѣроятно такова, какъто употребявали и по-късно маджаритѣ. Тѣ сж много удобни дървени седла, които били възприети за левката конница и отъ други народи сж известни подъ името „маджарско седло“.¹³⁴ (Обр. 65)

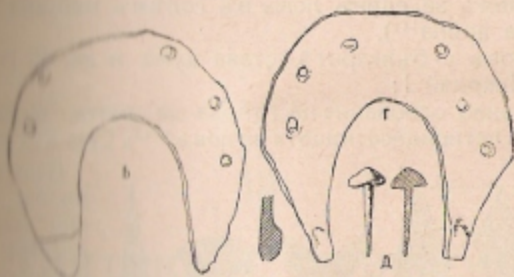
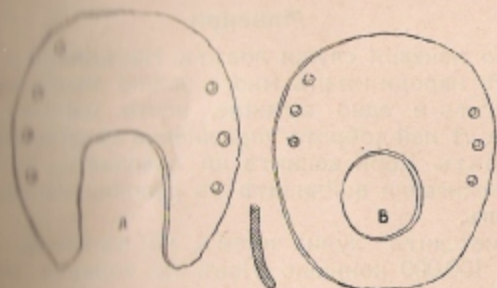
Обр. 65. Маджарско седло

У императоръ Лъвъ четемъ, че на седлото на византийския конникъ трѣбвало да виси желѣзно стреме и торба, въ която да се намиратъ подкови и храна за три-четире дена.¹³⁵ Тѣй като нѣмаме сведения за подковата у римлянитѣ и византийцитѣ преди гореказаното време, много вѣроятно е, че тѣ възприели подковата тъкмо отъ българитѣ. Действително знаемъ, че подковата въобще е била въ употреба у

Подкова

У императоръ Лъвъ четемъ, че на седлото на византийския конникъ трѣбвало да виси желѣзно стреме и торба,

византийскитѣ народи.¹³⁶ Ние имаме отъ Мадара нѣколко (Обр. 66) подкови,¹³⁷ а също и отъ Абоба има единъ фрагментъ.¹³⁸

Обр. 66. Подкови отъ Мадара

(Обр. 67) Въ Унгария имаме подкови само отъ две мѣста (Обр. 68), но споредъ Хампелъ не е изключено, че тѣ случайно

Обр. 67. Фрагменти отъ подкови отъ Плиска и Мадара

Обр. 68 Подкова отъ Унгария

не да сж попаднали въ много по-късно време между старитѣ подкови.¹³⁹

Бичъ

Вѣесто шпори употребявали камшикъ — бичъ. Така за Тарвелъ четемъ: „бичътъ му, който е употребявалъ за

язда¹⁴⁰) Сжщо и при маджаритѣ на два пжти четемъ за бичи и то въ случаи, когато началницитѣ биятъ войницитѣ.

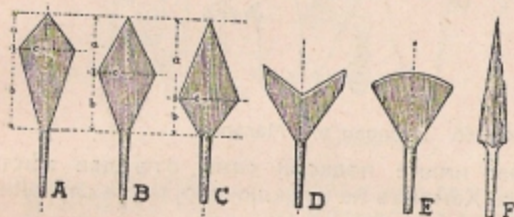
Маневри

Виѣсто маневри служи ловътъ. Несъмнено е, че ловътъ у тюркскитѣ народи ималъ много важно значение. Както видѣхме, лжкътъ е едно оржие, което изисква постоянно упражнение. А най-доброто упражнение за стреляне въ мирно време е ловътъ. Дори даннитѣ ни показватъ, че тюркскитѣ народи упражнявали войницитѣ въ редовни маневри, като ходѣли на ловъ.

За азиатскитѣ хуни четемъ, че въ единъ ловъ, взели участие 100,000 конници. Ловъ съ толкова многобройни ловци може да бжде само единъ видъ маневри. Сжщо и Атила знаемъ за единъ ловъ въ голѣмъ мащабъ, като подготовка за война¹⁴¹).

За ловъ у българитѣ става дума и въ XLIV отговоръ на папа Николай I:

„Никакво основание не трѣбва да имате, за да се отидете презъ четиридесетницата на ловъ“¹⁴²). Срв. XCI въпросъ¹⁴³

Обр. 68. Типове на върхове на стрели изъ Унгария (обр.68F). Подобни стрели имаме и отъ Мадѣра. Ширината на листа е 0·9—0·7 см., дължината му заедно съ шипа 7·2, 9·4, 10·7 см., дебелината на листа е 0·7 см.¹⁴⁰) (Срв. обр. 5)

III

Тактика и стратегия

Ние намѣрихме, че прабългарската войска имала преизходни коне, практично облѣкло, отлично оржие, строга дисциплина и храбри, калени, упражнени и сръчни войници.

Сега трѣбва да установимъ какъ сж работѣли пълководците съ тѣзи добри и добре стѣкмени войници. Освенъ това да опредѣлимъ влиянието на българитѣ и сроднитѣ имъ народи по отношение на тактиката и стратегията. Именно, както казахме по-горе, войскитѣ на прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи били толкова отлични, че разни културни народи възприели въ това отношение много нѣщо отъ тѣхъ. Подъ влиянието на тѣзи войски, напримѣръ византийцитѣ, готитѣ и франкитѣ превърнали войскитѣ си отъ пехота въ конница; подъ тѣхно влияние дългобойното оржие, лжкътъ, възприелъ за главно оржие у тѣхъ, а ведно съ това византийцитѣ възприели отъ тѣхъ други оржия, войнишни облѣкло и пр.

Сжщото виждаме като разглеждаме тѣхната тактика и стратегия.

Че тактиката и стратегията на прабългаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи основно се различаватъ отъ онѣзи на римитѣ и на други европейски народи¹⁴⁸), се вижда и отъ самия фактъ, че войскитѣ на европейскитѣ народи се състоели отъ пехотата, а тия на прабългаритѣ и сродницитѣ имъ били една кавалерия. Срещу войски, които искали да взематъ победата чрезъ желѣзната стена на фалангата, тѣ възлагали упѣха си на подвижностъ и на използването на най-различни възможности — лекота, подвижностъ. Много възможности за победата ги характеризиратъ и на тия изисквания отговаряли, както оржията имъ, така и тактиката и стратегията имъ.

Фалангитѣ били въоръжени съ оржия, които отговаряли на поставената имъ цель: да унищожатъ противника съ единъ ударъ. Зарадъ това тѣхното въоръжение било пригодно за стълкновение гърди срещу гърди. А срещу тѣхъ се появили народи отъ изтокъ, чиито войски били лека конница — бързоподвижни и въоръжени съ лжкъ, т. е. тѣ действували отъ далечъ срещу войскитѣ на европейскитѣ народи,

които очаквали противника да дойде до тях, за да ги навият с меча или дългото си копие — подобно на една армия, която без артилерия трябва да се бори с друга, която подготвя боя с артилерийски огън.

Появата на тия народи срещу европейските означавала превратъ въ военното дѣло. За европейците не останало друго, освенъ да преобразуватъ войските си по тяхенъ начинъ. И действително, какво друго могли да правятъ, когато фалангите имъ безпомощно стоели предъ единъ противникъ, който отъ голѣма далечина ги обсипвалъ съ стрелитѣ си. Още повече, ако тѣ съ първата градушка отъ стрели не могли да разбъркатъ строя на противника, отстъпвали съ бързитѣ си коне и то безъ да преставатъ да стрелятъ, обърнати назадъ и готови всѣки мигъ да повърнатъ конетъ си и да почнатъ боя наново съ смъртоносниетѣ си стрелитѣ. Противниците стояли мъртви предъ тяхъ, движенията имъ били бавни, а оржжията имъ — годни само за борба гърди съ гърди.

Както ще видимъ на друго мѣсто, европейските войски се преобразували по образеца на новодошлитѣ; тѣ станали предимно лека конница и възприели ато най-важнооржжия лжка. Колкото повече напредвали византийците и другитѣ народи въ това отношение, толкова по-безопасни ставали за тяхъ новитѣ имъ противници. Това значи, че тѣ сж били съдателя на модерното за времето си военно изкуство въ Европа.

Когато прабългаритѣ и маджаритѣ станали фактори на европейската сцена, преобразуването на европейските войски било вече доста напреднало. Но все пакъ, европейските народи не могли да усвоятъ това военно изкуство повече отъ майсторитѣ си. Българитѣ и маджаритѣ намираме въ войнитѣ имъ като по-изкустни конници и стрелци отъ противниците имъ и освенъ това притежавали и по-съвършенъ оржжие и по-добра дисциплина. Още по-важно е, че тѣзи народи, освенъ лека конница, стреляща съ лжкъ, притежавали срещу европейските войски и отговоряща на новия начинъ на въоръжение тактика и стратегия. Въ това отношение българитѣ и маджаритѣ сж достигнали такава висота, каквато византийците и другитѣ европейски народи не сж могли да достигнатъ.

Да видимъ даннитѣ за прабългаритѣ и маджаритѣ и да се опитаме да възтановимъ тактиката и стратегията имъ.

Разпредѣление и построяване на бойния редъ

За разпредѣлението и построяването на бойния редъ у българитѣ и маджаритѣ получаваме отъ императоръ Лъвъ много ценни сведения. Въ това отношение най-важенъ пасажъ е:

„Въ битката не се нареждатъ като ромеитѣ въ три дивизии, а въ отдѣлни бригади, като бригадитѣ сж свързани помежду си нагъсто и между тяхъ оставатъ само малки разстояния, за да изглеждатъ, като че ли сж наредени въ една непрекъсната линия“.

Ние трябва да разгледаме този извънредно важенъ пасажъ обстойно, понеже отъ една страна той е тълкуванъ различно, а отъ друга трябва ясно да го разберемъ, за да стане основа за обяснението на българската тактика.

Първото нѣщо, което трябва да кажемъ е, че ние тукъ имаме работа съ термини, въведени въ византийската войска и следователно, ние трябва да си обясниме, какво значатъ тѣ у византийците, като военни термини.

На първо мѣсто ние четемъ, че тѣ не се строятъ въ три дивизии, както ромеитѣ. Тукъ е дадена думата „*меросъ*“. Баласчевъ я превежда съ думата „часть“¹⁴⁷), а Дарко — съ думата „бригада“¹⁴⁸). Ние можемъ да разрешимъ този въпросъ съ положителностъ, ако провѣримъ какво означава тази дума въ войсковата часть у Пс. Маврикий и императоръ Лъвъ.

Думата „*меросъ*“ „часть“, като терминъ за войска единица означава дивизия. Докато въ цитирания пасажъ четемъ, че маджаритѣ и българитѣ не се нареждатъ, като ромеитѣ въ три „*мери*“, на други мѣста сжщиятъ авторъ ясно ни определя какъ той разбира това, като казва: „въ една армия има три *мери*“: най-крупното разпредѣление на войската е три равночислени *мери* или турми, т. е. срѣдата, дѣсницата и лѣвницата.¹⁴⁹)

Тази най-висша единица на византийската войска, отъ която има въ една войска три, е определена на друго мѣсто у сжщия авторъ, като казва, че тя не бива да бжде по-голѣма отъ 6,000 души (у Пс. Маврикий отъ 6,000 до 7,000 души). А после разправя, че, ако войската е по-голѣма отъ три пжти по 6,000 души, остатъкътъ трябва да се разположи въ втори строй за пазене на фланговетѣ, за запази и пр.¹⁵⁰).

Фразата на императоръ Лъвъ, че маджаритѣ и българитѣ не се строятъ въ три *мери*, както ромеитѣ, означава, че *тъхната войска не е разпредѣлена на три еднакви дивизии*.

Следъ това четемъ: „а въ отдѣлни бригади“. Баласчевъ превежда „различни дружини“, Вари — „отдѣлни части“,¹⁵¹) а Дарко — „различно голѣми полкове“.

Тукъ ние имаме работа сжщо съ единъ много ясенъ терминъ у византийската войска: *мойра*. Най-голѣмата единица, *меросъ* или турма отъ по 6,000 души се раздѣля на по три мойри — бригади. Така Пс. Маврикий пише: *меросътъ е съставенъ отъ три мойри, а императоръ Лъвъ: меросътъ е турма, който е съчетанъ отъ три мойри или друнги*.¹⁵²)

За числеността на мойра четемъ у Пс. Маврикий и имп. Лъвъ, че тя не може да бжде по-голъма отъ 3,000 души.¹⁶³ И така сигурно е, че мойра или друнгосъ е бригада, т. е. трета частъ отъ дивизията.

Но тукъ изниква още единъ въпросъ. Споредъ Баласчевъ и Дарко авторътъ ни съобщава, че българитъ и маджаритъ (по Пс. Маврикий — аваритъ и тюркитъ) сж се строявали въ полкове или дружини, които били различно голъми. Отъ това Дарко извади едно твърде важно заключение: ако маджаритъ сж се строявали въ различно голъми бойни единици, то това означава, че тия единици сж били съставяни отъ племена и родове и тъй като племената и родоветъ не сж били еднакви по число и образуванитъ отъ тѣхъ полкове били разночислени.¹⁶⁴)

Но това не е възможно. Ако тѣ биха имали военни единици, за които авторътъ трѣбва да каже, че сж разночислени, едва ли императоръ Лъвъ би смѣталъ тѣхния воененъ строй за уреденъ и едва ли би назовавалъ единицитъ съ терминъ употребимъ за византийска войскова частъ.

Така и самиятъ фактъ, че ние имаме на лице терминъ, който е взетъ отъ военния речникъ на византиецитъ, т. е. българскитъ и маджарскитъ войски произвеждали впечатление, че се строятъ въ опредѣлени военни числени единици, противоречи на предположението, че тѣ сж съставени по племена и родове въ форма на разночислени войскови части. Императоръ Лъвъ ни казва, че тѣ се строятъ въ мойри т. е. въ бригади. Ако той е искалъ да каже, че не се строятъ въ опредѣлени военни числени единици, а по племена, щѣлъ е да кажа друго. Затова имаме ясно свидетелство въ пасажа, въ който той говори за франкитъ и лонгобардитъ:

„Въ битки пехотата, както и кавалерията не се строи по нѣкоя опредѣлена мѣрка и въ редъ — въ мойри или мери, както ромейтъ, а по племена и роднинство“ и пр.¹⁶⁵)

Това говори ясно. Именно, докато за българитъ и маджаритъ казва, че тѣ се строятъ въ мойри, следователно употребява термина, който има значение въ разпредѣлени числено войски, каквато е византийската, тукъ той заявява, че подобни термини не могатъ да се употребяватъ за франкитъ и лонгобардитъ, понеже последнитъ не сж строявали бойния си редъ въ опредѣлени формации, като мери, или мойри, а по племена. Ясно е прочее, че не може да стане и дума, че прабългаритъ и маджаритъ се строявали по племена. Въ такъвъ случай византийскитъ авторъ е щѣлъ да каже, че за тѣхнитъ военни единици не може да се употребяватъ подобни термини. Отъ термина на автора за българитъ и маджаритъ е сигурно, че тѣ се строявали въ опредѣлени по число военни единици.

Освенъ това, изключено е стратегията на тѣзи народи да не може да се прилага посрѣдствомъ различни числено военни единици, съставени по племена и родове. Племената сж били сигурно толкова различни по брой, че тази връзка не е могла да бжде основа за отдѣлни военни единици за една държава, която е трѣбвало да работи съ невѣроятна точностъ.

Какво означава прочее думата *διάφορος* предъ думата означаваща бригада. Това значи, че не се строяватъ въ голъми единици, а въ *отдѣлни*, по-малки, т. е. срещу строенитъ въ три дивизии ромей, тѣ сж строявали отдѣлни бригади, които не се свързватъ въ дивизии. Бригадата е най-голъмата войскова частъ у тѣхъ.

Дори ако смѣтахме бригадитъ за различни по брой, пакъ не можемъ да мислимъ, че разликата е била толкова голъма, колкото оная въ числата на племената, а само колкото въобще се различаватъ военнитъ единици. Така напр. византиецитъ, казватъ за дружини, че тѣ не бива всички да бждатъ еднакви числено, за да не може противникътъ отъ броя на самитъ дружини да разбере точната голъмина на армията, а числеността имъ да се движи между 200 и 400 души.¹⁶⁶)

До тука разбираме, че българитъ и маджаритъ не сж строявали бойния си редъ въ три дивизии, както византиецитъ. Най-голъма войскова единица у тѣхъ е била бригадата, т. е. ако се разположатъ едни срещу други еднакво голъми византийска и българска армии, византийската ще бжде раздѣлена на три дивизии, между които ще има празни пространства, а деветътъ бригади на българитъ се строяватъ въ непрекъснатъ редъ, като между тѣхъ остава еднаква и то много малко разстояние.

Но ние имаме още една фраза: „бригадитъ сж свързани помежду си *δρουγγιστί*“. Баласчевъ просто изоставя думата, Дарко я превежда „по начинъ на друнга“, а Дарко — „гжсто“.

Друнгосъ при Пс. Маврикий не е друго освенъ второ название за меросъ — дивизия. По такъвъ начинъ, ако авторътъ казва за аваритъ и тюркитъ, че тѣхната армия не се състои отъ три дивизии, а отъ отдѣлни бригади и тия бригади сж свързани помежду си като друнги т. е. дивизии, това би могло да означава, че връзката между две бригади е такова, каквато у византиецитъ — връзката на бригадитъ въ дивизията, т. е. не се виждатъ такива празни пространства, каквито има у византиецитъ между дивизиятъ.

Но ако е така, какъ се обяснява, че у имп. Лъвъ намиране сжция изразъ, когато *друнгосъ* у него има съвсемъ друго вече значение. Именно, докато по-рано дивизията била наречена освенъ *меросъ* и *друнгосъ*, при императоръ Лъвъ,

друнгосъ е вече името на бригада, на *мойра*. И така нѣма никакво значение у Лъва това, че маджарската войска се състои отъ *мойри*, които сж свързани помежду си както *друнгитъ*. Именно у него и *друнгосъ* означава бригада.

Прочее, това което у Пс. Маврикия може да се изтълкува, да даде разбираемо значение у императоръ Лъвъ нѣма никакъв смисълъ.

Може ли да допуснемъ, че императоръ Лъвъ е преписалъ казаното отъ извора си безъ да си дава смѣтка, че това въ неговото време нѣма вече смисълъ? Като познаваме съчинението му, не може да предполагаме това. Ние виждаме, че той много внимава, когато споменава термини на войсковы части и никога не преписва безсмислено, даже ги поправя по съвремененъ начинъ и се старае да ги обяснява всѣкога.

Но най-важно е, че тъкмо тука изглежда той не е билъ доволенъ отъ фразата „*друнгисти*“ на извора, не я намѣрилъ за ясна и затова прибавя нѣщо като обяснение, като казва: „свързвайки бригадитъ помежду си *друнгисти* като оставятъ само малко разстояние помежду тѣхъ“, за да се вижда като че ли е строй отъ една непрекъсната линия“. Прибавката „като оставятъ само малки разстояния между тѣхъ“, иска да даде обяснението на *друнгисти*.

Ако тази дума значеше „както друнгитъ“, т. е. че бригадитъ сж свързани, като друнгитъ или бригадитъ въ дивизия въ византийската войска, не може да се разбере продължението, именно, че цѣлиятъ строй се вижда като че ли е една непрекъсната линия, т. е. толкова малко разстояние има между бригадитъ. Именно въ византийската армия и бригадитъ стоятъ далечъ едни отъ други. Това значи първо че *друнгисти* означава нѣщо друго; второ — че много умѣстна е бележката, че има малко разстояние между бригадитъ, т. е. не като въ византийската войска.

Отъ всичко това следва, че значението на „*друнгисти*“ е дадено у Пс. Маврикий така: бригадитъ сж свързани помежду си така, че даватъ една непрекъсната линия, а у имп. Лъвъ по-точно: бригадитъ сж свързани помежду си така, че има само малко разстояние между тѣхъ, за да даватъ видъ като че ли стоятъ въ една непрекъсната линия.

И действително, ние намираме значението на думата отговарящо на горнитъ мисли: — именно, докато Пс. Маврикий спокойно употребява тази дума, императоръ Лъвъ всѣкога намира за нужно да я обяснява. Така на едно мѣсто Пс. Маврикий нише само „*друнгисти*“, а имп. Лъвъ прибавя „т. е. гжсто и заедно“.¹⁵⁷⁾ Прочее той обяснява, че думата означава „гжсто и заедно“. Сжщо това обяснение дава на думата имп. Лъвъ на друго мѣсто.¹⁵⁸⁾ А пъкъ на трето мѣсто казва, че думата означава „въ маса“¹⁵⁹⁾, на четвърто мѣсто четемъ за обяснение „т. е. заедно, безъ опредѣленъ строй“.¹⁶⁰⁾

Отъ всичко това е ясно, че думата означава „въ маса“ „гжсто“, „заедно“, както я е превелъ Дарко. Въ „*друнгисти*“ следователно е запазено първоначалното значение на думата *drungis* „тълпа“, докато значението на самата дума „*друнгосъ*“ се развило като терминъ за дивизия, а после — за бригада.¹⁶¹⁾

И така, пасажътъ на Пс. Маврикия гласи:

„Въ битката не нареждатъ строя си, както ромеитъ и перситъ въ три дивизии, а въ отдѣлни бригади, свързвайки бригадитъ гжсто помежду си, за да се виждатъ като че ли стоятъ въ една непрекъсната линия“.

У императоръ Лъвъ:

„Въ битката не се строятъ като ромеитъ въ три дивизии, а въ отдѣлни бригади, свързвайки бригадитъ гжсто помежду си, оставяйки само малки разстояния между тѣхъ, за да се виждатъ като че ли сж наредени въ една непрекъсната линия“.

Отъ всичко това е вече ясно, че 1) българитъ и маджаритъ разполагали войскитъ си въ бригади, т. е. докато въ византийската войска е имало голѣми, *тукъ по-малки единици*, което значи, че тѣ могли да иматъ повече комбинации, и че частитъ сж били по-подвижни, отколкото въ войската на противникитъ имъ. А пъкъ това било много важно за тѣхъ, понеже, както ще видимъ, цѣлата имъ стратегия се основала върху подвижността и лесното и бързо боравене съ частитъ.

Ако питаме модернитъ тактици, ще намѣримъ, че тѣ предпочитатъ сжщо по-малкитъ единици, т. е. по-голѣма подвижностъ за отдѣлнитъ части, която дава възможностъ за разни съчетания въ действията противъ противника и не дава възможностъ войската да бжде победена бърже съ единъ ударъ.

А че българитъ действително построивали войскитъ си въ по-малки единици, показва едно съобщение за царъ Симеона, споредъ което той, подъ стенитъ на Цариградъ построилъ войскитъ си въ множество отдѣлни отреди.¹⁶²⁾

Не по-малко важно е, че, българитъ и маджаритъ построивали бойния си редъ съ тѣзи единици така, че помежду тѣхъ оставало толкова малко разстояние, че цѣлиятъ строй да изглежда като една непрекъсната линия.

Колко важно и характерно е било това за тѣхъ свидетелствува още веднѣжъ и самиятъ императоръ Лъвъ, който повтаря сжщото съ следнитъ думи: „челото правятъ право и гжстено“.

Отъ това е ясно, че противникътъ като гледалъ тѣхния бойнъ редъ, могълъ да забележи само една права непрекъсната бойна линия.

Построяване на армията въ повече линии

Резервъ

Въпросъ е сега, какво криела тази, нагледъ, непрекъснатата линия на боенъ редъ. За това сжщо имаме нѣколко сжществени съобщения:

„Дълбочината на редоветъ въ строя т. е. числото на редицитъ не е опредѣлено, само че повече се грижатъ за дебелината — строятъ да бжде дълбокъ“.

Това значи, че тѣ обичатъ строятъ имъ да се състои отъ повече редици, но дълбочината не е опредѣлена, зависи отъ пълководеца, който въ това отношение не работи „шаблонно“, а споредъ обстановката.

Тукъ трѣбва да допълнимъ цитуваното мѣсто съ другъ единъ пасажъ на императоръ Лъвъ. Пс. Маврикий на дълго и широко разправя, че въ конния бой само неопитенъ пълководецъ построява бойния редъ на войската си въ една линия, понеже за успѣха не многобройността на „тѣлата“ или безумната смѣлость сж най-важни, както би мислилъ нѣкой „профанъ“ въ военни знания. Като споменува за начина на построяването на войската у аваритъ и тюркитъ, който начинъ препоръчва, ясно показва, какво той смѣта за най-важно, не бива да се построява цѣлата конница само въ една линия, както у ромеитъ и перситъ, понеже така сждбата на толкова хиляди конници наведнажъ се излага на случайноститъ на едно само стълкновение, но трѣбва да се нарежда втора и трета линия въ боенъ редъ. После той разправя какви преимущества има отъ това¹⁶¹).

Ясно е прочее, че той е възприелъ отъ тюркскитъ народи обичая да не построяватъ войската само въ една линия, като ромеитъ и перситъ, а въ две или въ три линии. Императоръ Лъвъ разправя въ съответното мѣсто сжщото, а при него, както му е обичая, не става дума нито за тюркскитъ народи, нито за ромеи и перси.

И така, подъ това, че българитъ и маджаритъ повече се грижели за дълбочината, трѣбва да разбираме, 1) че числото на редицитъ въ строя, т. е. въ една линия на бойния редъ, по възможность, било голѣмо, но не е опредѣлено и 2) че бойниятъ имъ редъ се състоелъ отъ повече линии.

Както видѣхме, челото на строя е гжсто и право, т. е. отдалече противникътъ може да забележи само една права и непрекъсната линия. А задъ тази линия пълководецътъ построява войскитъ си така, както иска: подъ прикритието на първата права линия, може да поставятъ отзадъ на разни мѣста различни сили. Той може да съчетава, както си иска и не е свързанъ въ това отношение съ никакви схеми. На известни мѣста, кждето трѣбва да бждатъ насочени усилията, може да съсрѣдоточи повече сили безъ противникътъ да има възмож-

ность предварително да узнае коя часть е по-силна. Голѣмото преимущество отъ това е, че пълководецътъ може да съчетава свободно, безъ плановетъ му да се разбиратъ отъ противника. Естествено, така успѣшно може да се справи и съ мѣстността, като събере повече сили тамъ, кждето може да ги види по-удобно — непрекъснатата права линия е прикривала всички съчетания.

Така първата линия на общия боенъ редъ е могла да бжде на разни мѣста съ различна дебелина — съ различенъ брой редици. Но не е по-малко важна дълбочината на общия боенъ редъ, тъй като освенъ тази първа линия е имало и втора и трета такава. Византийцитъ смѣтнали за крайно необходимо да въведатъ сжщото и въ своитъ войски. Днесъ вече всѣки знае, че една войска, чийто боенъ редъ е построенъ въ една само линия т. е. иска да вземе победата съ единъ ударъ, рискува много. Но, да построяватъ бойнитъ си редове въ нѣколко линии, европейскитъ народи се научили отъ източнитъ. Все пакъ идеята за боенъ редъ въ една само линия оставала толкова силна, че постоянно се връщали къмъ нея и опитнитъ пълководци, които имали работа съ източнитъ народи, все наново и наново трѣбвало да я оборватъ и препоръчватъ боенъ редъ въ повече линии¹⁶¹).

Естествено, обаче, не е достатъчно да се приеме това теоретически. Трѣбва една войска да бжде и пригодена за това. И така, византийскитъ тактици колкото и да го препоръчвали на пълководцитъ си, могли да дадатъ само теорията, но на практика само тюркскитъ народи могли да я приложатъ, защото разчитали на подвижността и дисциплината на войскитъ си.

За резервнитъ части имаме и единъ особенъ пасажъ, който безсъмнено ни показва, че при самото построяване на войскитъ се предвиждали много предпоставки за употребата на всички срѣдства, нуждни за победата съ подобна стратегия, която ще опишемъ по-долу. Ясно говори за това следниятъ пасажъ у императоръ Лъвъ:

„Вънъ отъ бойния редъ тѣ поставятъ известна военна сила за резервъ, която изпращатъ въ засада противъ немарливо построенитъ срещу тѣхъ, или ги държатъ за подкрепа на най-притѣснената часть“.

Това ясно свидетелство ни показва, че тѣ всѣкога мислятъ да оставятъ резервъ, който да се притече въ помощъ на притѣсненитъ въ боя войскови части. Този, за насъ вече ясенъ, принципъ и първа необходимость въ съвременнитъ войни, ни се вижда естественъ, но за срѣднитъ вѣкове това било ново нѣщо и било въведено въ европейскитъ войски само като наука отъ войнитъ съ източнитъ народи.

Отъ сжщия пасажъ виждаме и това, че тѣ предвиждатъ, при поставянето на войскитѣ, *засади* — едно отъ най-важнитѣ срѣдства въ тѣхнитѣ войни.

Следователно, тѣ построяватъ войскитѣ си така:

1. Отпредъ се вижда само една непрекъсната линия, която прикрива разпредѣлението и броя имъ, а следователно — и плановетѣ имъ.

2. Дълбочината не е опредѣлена, а зависи отъ мѣстността и отъ плана на пълководеца.

3. Освенъ първата линия на бойния редъ имали и втора и трета линии, както и резервъ, който да се притича на помощъ ако нѣкоя часть попадне въ тежко положение.

4. Сжщиятъ резервъ, както и други части, се употребяватъ за засади.

Всичко това показва, че тѣ нѣмали нѣкакво шаблонизирано построяване на войскитѣ, а просторъ и възможность пълководецътъ да работи споредъ обстоятелствата, да покаже сръчността и опитността си. Той е ималъ подвиженъ и удобенъ боенъ редъ за много съчетания¹⁶⁵⁾.

Но, колкото гледали да приготвятъ засади при самото построяване на войскитѣ, колкото и да били готови да използватъ грѣшкитѣ на противникитѣ съ изненади и да имъ увреждатъ съ военни хитрости, ако тѣ не сж се осигурявали както трѣбва, толкова повече тѣ сж се предпазвали противъ изненади отъ страна на противникитѣ.

Осигуряването на войскитѣ и разузнаване

Въ походъ и въ бой, българитѣ и маджаритѣ се осигурявали и то съ сжщото срѣдство, което изисква модерната война. За осигуряването четемъ у императоръ Лъвъ следното:

„Преднитѣ постове се построявали на голѣма далечина, гжсто едни до други, за да не бждатъ изненадани лесно“.

Осигуряването на армията съ изпратени на голѣма далечина предни постове е действително най-сигурно срѣдство — а не съ укрепени лагери, каквито споредъ императора — авторъ, тѣ нѣмали. А това, че тѣзи предни постове ги поставяли гжсто единъ до другъ, означава, че поставенитѣ въ голѣмата далечина предни постове се свързватъ съ центъра съ гжсто поставени свързки¹⁶⁶⁾. Действително осигуряването съ укрепени лагери въ войната не подходило на българитѣ и маджаритѣ, понеже тѣ били лека конница, която много бърже трѣбвало да се предвижда и никога да не бжде възпрепятствувана въ подвижността си. Освенъ това и голѣмото множество на животнитѣ не имъ е позволявало затваряне въ лагеръ — знаемъ отъ императоръ Лъвъ, че имъ е вредѣла много липсата на пасбища.

Но сжщо така и понастоящемъ войската се осигурява съ изпратени надалечъ предни постове, които сж въ свързка помежду си и съ центъра.

Тази имъ добре уредена и отговаряща на модернитѣ войни служба дава да разберемъ защо тѣ не бивали обикновено изненадвани.

Въ това отношение, ние разполагаме съ много важни сведения за маджаритѣ. Трѣбва да забележимъ, че ние имаме за маджаритѣ отъ военно гледище по ценни сведения, записани отъ западнитѣ автори. Но ние спокойно можемъ да ги отнесеме и до българитѣ, понеже, както видѣхме, военното имъ изкуство, споредъ императоръ Лъвъ, било еднакво съ това на маджаритѣ, и освенъ това действително каквото четемъ за военнитѣ дѣла на прабългаритѣ, както ще видимъ по-долу, подхода на това, което знаемъ за маджаритѣ.

Напр. маджаритѣ, щомъ чуятъ сигнала на разузнавачитѣ си за опасностъ, избързватъ да стигнатъ нѣкое равно мѣсто, а нощемъ се заобикалятъ съ колитѣ и обоза си и поставятъ постове.¹⁶⁷⁾

Доколко това е било невъведено въ западнитѣ войски, свидетелствува императоръ Лъвъ, когато говори за франкитѣ. Докато българитѣ и маджаритѣ все слагали предни постове, за франкитѣ четемъ, че лесно могли да бждатъ изненадани, понеже не държали смѣтка за изненади, нито мислили за осигуряването на лагера и така могли да бждатъ изненадани откъмъ тила или отъ фланга, защото у тѣхъ нѣмало постове и не вземали други предпазителни мѣрки.

Не по-малко важно е, че сжщо и походътъ имъ бивалъ осигуренъ съ предна и задна охрана. За маджаритѣ и по това имаме много ясни данни. Напр. презъ похода въ Италия въ 899 г. виждаме, че задната охрана дочаква противника и започва бой, за да има време войскитѣ спокойно да отстъпятъ.

Не по-малко е била развита и разузнавателната служба. Така четемъ за маджаритѣ, че въ 898 г. въ Сев. Италия за три дена разузнали терена, гжсто ли е населенъ или рѣдко и пр. И действително, следъ една година, възъ основа на това разузнаване, сполучили да осществятъ военнитѣ си планове.¹⁶⁸⁾ Винаги и на всѣко мѣсто, докато войскитѣ почиватъ, разпращали разузнавачитѣ си. Въ 933 г. въ Германия тѣ разпитвали пленникитѣ си, а после изпращали разузнавачи да провѣрятъ доколко тѣхнитѣ сведения отговарятъ на истината.¹⁶⁹⁾

Разузнавачитѣ имъ и въ най-тежко положение изпълняватъ безупрѣчно дълга си. Напр. изпратенитѣ маджарски разузнавачи били нападнати и, въпрѣки тежкитѣ си рани, все пакъ успѣли да предупредятъ своевременно съ рогови сигналъ войскитѣ задъ тѣхъ за приближаващата опасностъ.

Полагали сж грижи и за прикриване на тила на войскитѣ си. Пасажътъ, който се отнася за това, собствено съответниятъ пасажъ на Пс.Маврикий е преведенъ на български погрѣшно отъ Баласчевъ:

„Често въ тила на боевата линия отдѣлятъ за тѣхното прикритие отдѣленъ коненъ отредъ.“¹⁷⁰)

Сжщо така превежда и Вари съответния пасажъ отъ имп. Лъвъ:

„Често въ гърба на строя, респ. задъ него, поставятъ за неговото прикриване и запасни конни редове.“¹⁷¹)

Въ сжщностъ, както го е разбралъ правилно Дарко, тукъ се чете:

„Често, събирайки излишнитѣ коне, ги поставятъ въ гърба на строя, (собств. на бойния имъ редъ), т. е. задъ строя (бойния редъ) за да пазятъ тила.“¹⁷²)

Ние знаемъ, че българитѣ и маджаритѣ ходили на война съ по нѣколко коня, и самиятъ авторъ пише:

„Следва ги множество коне, жребци и кобили, за да иматъ храна и млѣко за пиене, а и за да изглеждатъ като че ли сж много повече.“

Действително знаемъ, че маджаритѣ и българитѣ, освенъ коня, който яздѣли, вземали съ себе си и запасни коне.

Така четемъ и за Симеоновото време въ „Чудо Святаго Георгия о Болгаринѣ“, че българскиятъ войникъ трѣгвалъ съ два коня на война.¹⁷³) Но сжщо и за маджаритѣ казва Луид-прандъ, че тѣ имали освенъ конетѣ, които яздѣли, сжщо и запасни коне.¹⁷⁴)

Когато се нареждали въ строй, запаснитѣ коне били събирани и ги слагали въ тила на войската. Това значи, че тѣ и отзадъ прикривали строя си: който искалъ да ги раззнава отзадъ, могълъ да види само запаснитѣ коне. Така трѣбва да разберемъ и цитираната фраза на императора Лъвъ, споредъ която армията е била последвана отъ голѣмъ брой коне и пр.

Остава още единъ пасажъ на нашия авторъ:

„Обозътъ имъ се намира задъ общия имъ боенъ редъ близу, или отъ дѣсно или отъ лѣво отъ бойния редъ около 1,000 или 2,000 крачки, като оставятъ въ него малкъ брой пазители.“

Така, ние имаме ясна картина за разпредѣлението и построиването на войскитѣ.

Войската е разпредѣлена въ бригади, между които има толкова малко разстояния, че отпредъ изглеждатъ като една боева линия. И както прикривали бойния си редъ отпредъ, така и отзадъ: тѣ слагали множество отъ запаснитѣ коне

пакъ за прикритие, но това имъ служело и за да изглежда войската имъ по-многобройна, отколкото е въ сжщностъ. Между прикритието на челото — една непрекъснатата линия и тила — запаснитѣ коне, е построенъ бойниятъ редъ въ повече линии, има войкови части опредѣлени за резервъ, които се притичатъ въ помощъ на притѣснената презъ сражението частъ, и да се изпращатъ за засади. Обозътъ билъ на 1,000—2,000 крачки въ тила близу, въ дѣсно или лѣво отъ строя и ималъ собствена охрана.

Тукъ трѣбва да кажа нѣколко думи по още единъ въпросъ — влизали ли сж заваренитѣ славяни въ войскитѣ на прабългаритѣ?

За да отговоримъ на този въпросъ, трѣбва да знаемъ, че организаторската сила на прабългаритѣ се състоела тѣкмо въ това, че тѣ приемали въ своята организация населението на завладяванитѣ земи. За тѣхъ заваренитѣ и подчиненитѣ славяни станали българии, и били използвани въ тѣхната организация — князетѣ на славянскитѣ племена — като пълководци, а другитѣ — като войници.

Така, веднага следъ завладяването на новото отечество, използвали славянскитѣ племена за своята държавна защита. Северитѣ заселили при Ришкия проходъ да пазятъ границата срещу византийцитѣ, а другитѣ славянски племена — къмъ аварскитѣ граници.¹⁷⁵)

Това е общъ обичай у тюркскитѣ народи, — че размѣстватъ по границитѣ си подчиненитѣ имъ народи.

Българитѣ, когато завладявали нови територии, веднага почвали да събиратъ въ тѣхъ войници. Така знаемъ, че Крумъ завладѣлъ Източно Аварско, но сжщо и голѣмата частъ отъ земитѣ на живуцитѣ по-рано подъ Византия славяни — и действително четемъ, че Крумъ събралъ войски отъ аваритѣ и славянитѣ.¹⁷⁶) Тѣзи славяни и по-рано, когато земитѣ имъ не били завладѣни, не веднажъ вземали вече участие въ войнитѣ на българитѣ съ Византия — като съюзници. Така четемъ за Телецъ, че за войната си срещу Византия взелъ за съюзници отъ съседнитѣ славяни 20,000 души.¹⁷⁷) А другитѣ славяни, които живѣели въ самата територия на прабългарската държава, естествено, не сж били съ прабългаритѣ въ нѣкакво договорно отношение. Подобно нѣщо, колкото и да се повтаря въ разни книги и студии, почина само върху лошия преводъ на една фраза у Теофана. На съответното мѣсто четемъ, че Испериховитѣ българии завладѣли намѣренитѣ въ новото имъ владение славянски племена, които сж „подъ данъкъ“, следователно — данакоплатци. И така, както правилно разбра и обясни Баласчевъ¹⁷⁸), тукъ става дума тѣкмо за това, че мизийскитѣ славяни станали данъкоплатци на прабългаритѣ, както по-рано плащали на ви-

зантийците. И така, не може да се поддържа обоснованата, изключително върху единъ погрѣшенъ преводъ, идея за нѣкак-ва си федеративна държава, тъй неестествена и невъзможна за една сериозна и нормална организация на Балканския полуостровъ и то въ сѣдство съ една голѣма империя. Следователно, наспроти идеята, почиваща върху погрѣшния преводъ, щото славянитѣ „сж влѣзли съ българитѣ въ отношения федеративни, съюзни, първоначалната целъ на които била да запазватъ взаимно независимостта си“, намираме въ сжщностъ, че мизийскитѣ славяни станали отъ византийски на български поданици. Прабългаритѣ ги покорили, но следъ това почнали да събиратъ отъ тѣхъ войски. Способнитѣ имъ хора навлѣзли въ управлението и станали равноправни съ прабългаритѣ поданици.

Стратегия

Както доброто и умѣло разпредѣление и построяване на войската е давало възможностъ на пълководеца да действува споредъ обстановката, така имало и подходяща стратегия, която е позволявала сжщо множество възможности. Българитѣ не искали никога да турятъ всичко на една карта а се стараели да нанесатъ победата, използвайки разнообразни начини. Въ стратегията имъ играела първостепенна роля решителността на пълководеца и еластичността на замисления начинъ на действие, както ще видимъ това отъ съответнитѣ пасажи на императора — авторъ.

Най-интересно е, че въ това отношение византийскитѣ тактици препоръчватъ на своитѣ войски всичко, което казватъ за маджаритѣ и българитѣ.

Най-характернитѣ черти на стратегията имъ научаваме отъ единъ пасажъ на императоръ Львъ, който ние можемъ да вземемъ като уводенъ пасажъ на сведенията му за стратегията на българитѣ и маджаритѣ.

„И страшно избиратъ удобнитѣ моменти и не толкова чрезъ ржце и военна мощъ се стараятъ да надвиятъ противника, колкото чрезъ хитростъ и изненада и чрезъ възпрепятствуване на нуждитѣ“.

Такава войска, която не съ груба сила и съ численостъ иска да спечели победата, а съ умъ и съ изненади, действително трѣбвало да бжде много подвижна; тя трѣбвало да се състои отъ по-малки единици, за да може да промѣня тактиката си споредъ обстоятелствата.

Идеята въ стратегията на тѣзи войски, че искатъ да взематъ победата чрезъ дочакване на удобнитѣ моменти, е напълно съвременна.

Ние имаме редъ данни, които показватъ, че прабългаритѣ действително, вмѣсто да искатъ да взематъ победата съ груба сила и числеността си, което щѣло да означава за тѣхъ сигурно поражение, побеждавали съ това, че:

1. завличали противника;
2. дочаквали удобни моменти;
3. и тогава изненадвали врага си.

Трѣбва да се забележи, че всичко това препоръчватъ византийскитѣ военни писатели и на своитѣ пълководци, но то оставало само като съвети, понеже нѣмали за това и

подходящи войски, с които биха могли да реализират това, което от опит знаели, че представя сигурно сръдство за победата.

За да разберемъ, какъ всичко това е било постоянно практикувано у българитѣ и маджаритѣ, трѣбва да опишемъ нѣкои отъ тѣхнитѣ войни.

Нѣколко примѣри

Нека опишемъ напр. на кратко войната на Крума противъ императоръ Никифоръ презъ 811 година, за да видимъ, че действително споменатиятъ методъ донесълъ на българитѣ победата.

Никифоръ не приема предложението за миръ на Крума и пристига съ огромната си войска въ Плиска. Крумъ отстъпва. (Обратното предположение ще разгледамъ въ специална студия).

Императорътъ изгаря палатитѣ на Крума, избива населението.

Крумъ втори пжтъ проси миръ. „Ето, ти победи. Вземи каквото ти е угодно и си иди съ миръ“. Но Никифоръ, сигурно въ успѣха си, особено като вижда, че българскиятъ ханъ проси миръ, не смѣталъ вече че може да очаква друго, освенъ победа. Молещиятъ, унижаващъ себе си ханъ Крумъ му внушава още по-убедително, че българитѣ не могатъ вече да представляватъ опасностъ за него. Самоувѣреността, естествено, прави императора и войската непредпазливи. Безгрижно вървятъ напредъ, мислейки най-малко за осигуряването на войскитѣ и за разузнаването. И така Крумъ, съ постоянното си отстъпление и съ предлагане за миръ съ унижителни за себе си условия, е сигуренъ, че може да ги увлѣче, кждето иска, успѣва да приготви майсторски плана си — засадитѣ. И византийцитѣ не се и усѣщатъ, когато попадатъ въ примката.

И действително. тѣ влизатъ въ примката така, че когато и самиятъ императоръ разбира, казва, „дори ако да бѣхме станали крилати, и тогава никой не може да се надѣва че ще избѣгне гибелта“¹¹⁰). Крумъ прочее съ всевъзможни сръдства така подготвя сражението, че резултатътъ не може да бжде другъ, освенъ пълното унищожение на голѣмата византийска войска.

Сжщо и стратегията на Крумовата победа при Версиникия въ 813 г. отговаря на даннитѣ за българската войска у императоръ Лъвъ. Войската на императора е десетъ пжти по-голѣма отъ онази на ханъ Крумъ. Петнадесетъ дена войскитѣ стоятъ почти въ бездействие, измжчвани отъ жегата, раздражени до най-висша степенъ отъ чакането. Българитѣ чакатъ, понеже тѣ стоятъ на такова мѣсто, кждето, ако византийцитѣ ги на-

паднатъ, ще имъ нанесатъ победата, тъй като самата мѣстностъ е благоприятствувала. А императорътъ чака въ полето, кждето, ако българитѣ нападнатъ, той би победилъ. Въ това положение ще бжде победенъ онзи, който вземе инициативата за нападение. Оказва се, че Крумъ има по-здрави нерви и войската му е по-дисциплинирана. Византийцитѣ толкова загубватъ търпение, а императорътъ — властта надъ войската си, че войницитѣ просто го принуждаватъ за атака, като го заплашватъ дори съ това, че ще преминатъ на страната на българитѣ, ако не даде сражение. Дори единъ отъ пълководцитѣ извиква на императора: „до кога ние ще седимъ и ще гинемъ? Азъ пръвъ ще вдигна ржка въ име Божие и вие само смѣло да се присъедините и ние ще победимъ, защото сме десетъ пжти повече отъ тѣхъ“. За да каже това, тѣ сигурно сж мислили, че щомъ атакуватъ, Крумъ ще излѣзе въ полето, кждето могатъ да го надвиятъ. Тѣ дори казвали: „по-рано българатѣ взеха победата, понеже ни завладѣха въ непрстъпни мѣста, обаче вѣнъ въ полето ние ще ги победимъ“.

Но българитѣ не могли да бждатъ привлѣчени въ полето. Дори, когато вече атакуваниятъ Крумъ обръща византийцитѣ въ бѣгство, не ги преследва, а задържа войската си, понеже смѣта, че тѣ бѣгатъ, само за да ги преследва той, т. е. да го увлѣкатъ въ преследване въ полето, кждето тѣ съ числеността си ще го надвиятъ. И само когато се увѣрва, че вече цѣлата византийска войска бѣга, той започва да ги преследва и избива. А по-късно, обсажда онѣзи, които се спасяватъ въ нѣкои крепости и ги излавя¹⁸⁰).

Сжщиятъ методъ намираме у маджаритѣ. Тукъ ще разправимъ накратко италианската имъ война, за която имаме много подробно описание.

Въ 898 г., маджаритѣ изпратили въ Северна Италия една разузнавателна група. Тя е стигнала до рѣката Брента, откждето изпратила разузнаватели въ околността, а следъ това се върнала въ Унгария.

Въ следващата година преди лѣтото, маджаритѣ пристигнали съ една армия и стигнали чакъ до Павия, столицата на Ломбардия. Оттукъ, раздѣлени на по-малки части, кръстосали цѣла Ломбардия и взели откупи отъ градоветѣ Павия, Милано, Бреша, Верчели и разрушили Бергамо и други. Кралътъ на Ломбардия, Беренгаръ можалъ да събере войска и да потегли срещу маджаритѣ чакъ презъ септемврий.

Споредъ италианския авторъ Луидпрандъ, войската на кралъ Беренгаръ била три пжти по-голѣма отъ тази на маджаритѣ — войската на Беренгара била 15,000 души. Естествено е, че маджаритѣ могли да победятъ тази войска само ако работятъ не съ сила, а съ разумъ.

Щом научили за приближаването на Беренгара, отстъпили. Беренгаръ ги преследвал, но ги настигнал чак тогава, когато по-голямата част от тях била вече преминала реката Ада. Преминаването им ставало толкова бързо, щото няколко души се удавили в реката. А една част останала още отсам реката. За да спрат Беренгара, предложили мир и то съ условие да му предадат всичките си плячки, срещу което искали да си отидат свободно. Беренгаръ, виждайки ги да се молят само за мирно напускане на страната, съгласил, че те сж съвсем слаби и отхвърлил предложението им. Маджаритъ пъкъ постигнали целта си: сполучили да задържат съ предложението си Беренгара, докато цѣлата им войска преминала реката. По-нататък сполучили въ околността на Верона да осигурят другояче отстъплението на войскитъ си. Задната охрана на маджаритъ, която била застигната от предната охрана на Беренгаровата войска. Това значи, че бързитъ унгарци сами сж предизвикали битката, смазали предната охрана и после избѣгали. Тази битка спрѣла противника докато маджарската войска стигнала реката Brenta, дори и преминала съ помощта на мѣховетъ си реката и останала да чака, като приготвила примка за Беренгара.

Пристигналъ до реката Brenta и Беренгаръ. Той застаналъ съ войската си на отсамния брѣгъ, а маджаритъ — отвѣдъ. Тогава маджаритъ изпратили пратеници, които му предложили освенъ пляката и оржжията и животнитъ си, като за себе си поискали само по единъ конь, за да могат да се върнатъ въ Унгария, и като обещали, че никога не ще стѣпятъ вече на италианска земя. Но Беренгаръ, заключавайки по тѣзи молби, че маджаритъ сж въ отчаяно положение, отхвърлилъ предложението.

Обаче, маджарското предложение имало само за целъ италианцитъ да мислятъ, че те сж въ отчаяно положение и че не сж годни да предприематъ нѣщо противъ тяхъ. Маджаритъ имали време да си отпочинатъ, и тѣй като били въвлѣкли противника въ удобно и познато тѣмъ, отъ разузнаването, извършено преди една година, мѣсто, като при това създали въ него убеждението, че сж много слаби, започнали да правятъ своитъ стратегически движения. Поставили три засади отъ дветъ страни и въ тила на непредпазливата италианска войска и започнали да чакатъ удобния моментъ.

Италианцитъ, сигурни вече въ резултата, отдали се на почивка и ядене, даже не мислейки да се осигурятъ нито чрезъ предни постове, нито съ защита на фланга. Когато почвали да вечерятъ, сваляли не само мечоветъ и копията си, но и шлемоветъ и бронитъ си.

Това било моментътъ, когато маджарската конница, подпомогната отъ тритъ засади, се нахвърляла и то тѣй бързо, че безгрижната италианска войска не могла да се опомни. Измани отъ повтарянитъ и ужъ съвсемъ отчаяни предложения на маджаритъ, заобиколенитъ загинали. Споредъ италианския авторъ, маджаритъ ги нападнали съ толкова силна и бърза атака, че на едни проболи яденето въ гърлото имъ съ стрелитъ си, а други били избити като бѣгали, следъ като отнемали конетъ имъ и лесно ги унищожили, понеже нѣмали коне.¹⁸¹⁾ За кратко време била унищожена най-голямата войска на запада. Резултатътъ отъ това билъ, че Италия останала за дълго време безопасна за Унгария.

Отъ тѣзи описания става ясно, че българитъ и маджаритъ постѣпвали съвсемъ еднакво: главната целъ на българитъ и маджаритъ е била да дадатъ сражение само въ удобно за тяхъ мѣсто, кждето приготвятъ засадитъ си, т. е. да уравновесятъ многобройността на противника съ други сръдства. Това е основенъ белегъ и на модернитъ войни: използване на географското положение, налагане да стане боятъ тамъ, кждето е удобно — всичко това намираме въ войнитъ на българитъ и маджаритъ.

И за да го постигнатъ, те постѣпвали по единъ и сщъ начинъ: съ нѣколко предложения за миръ подмамвали по-голямата войска на противника да повѣрва въ победата си дотолкова, че да ги смѣта вече за безопасни и така безгрижно да напредва до удобното тѣмъ мѣсто, кждето, използвайки момента и заобикаляйки противника, съ изненада, съвсемъ го унищожавали.

Всичко това буквално отговаря на писаното за тяхъ у императоръ Лъвъ.

За тѣзи изненади, освенъ описаното дотукъ, свидетелствува и онова, което казва императоръ Лъвъ: „презъ нощта приготвятъ бойния си редъ“. Това установяваме въ битката на Крума съ Никифора. А за Симеоновото време имаме едно сведение, споредъ което българитъ, презъ нощта, неочаквано нападнатъ византийцитъ.¹⁸²⁾

На още едно мѣсто императоръ Лъвъ характеризира стратегията имъ така:

„Тѣ обичатъ борбата отдалечъ и съ засади и съ заобикаляне на противника и фалшиво отдърпване, завръщания и разпръснатъ воененъ редъ.“¹⁸³⁾

Тукъ, следователно, имаме сщщото: Тѣ обичатъ да устройватъ засади, да заобикалятъ противника, да си служатъ съ лъжливи отстъпления и внезапни атаки, нѣщо което отговаря на идентъ на съвременното военно изкуство.

Има, обаче, една фраза, която трѣбва да обяснимъ по-добре:

Имп. Лъвъ пише: „тѣ обичатъ. . . разпрѣснатъ воененъ строй“. А Пс. Маврикий пише тукъ: „Обичатъ . . . строене по клинове т. е. разпрѣснато.“ Това трѣбва да разбираме въ смисълъ, че докато сж въ строй, гледатъ да бжде чело-то непрекъснато, та противниците да не могатъ да видятъ собствено колко голѣма е войската имъ, но като атакуватъ, образуватъ клинообразни групи.

За клинообразни нападения ние имаме и други сведения.

Напр. Амианъ Маркелинъ пише за хунитѣ, че тѣ атакували въ клинообразенъ строй. Това значи, че праволинейниятъ строй при атакуване на противника, съ свѣтквична бързина, билъ преобразуванъ въ клинове. Западнитѣ народи намѣрили тази нападателна форма толкова удобна, че много рано я възприели⁽¹⁸¹⁾.

Цитиранитѣ досега пасажки, като ги провѣрваме съ даннитѣ за българитѣ и маджаритѣ, даватъ картина за една войска, боряща се по законитѣ на съвременнитѣ войски.

Първо: императорътъ на две мѣста споменува, че тѣ искатъ да спечелятъ победата не въ борба гърди съ гърди и съ числеността на войската си. (На второто мѣсто изразена: тѣ обичатъ борба отдалеко). Но и на едно трето мѣсто, кждето разправя какво е противно на българската и маджарска войски, споменува, че „противно имъ е сблѣскването съ оржие“.

И това е естествено при една войска съ развита стратегия. При малката численост на войскитѣ имъ, борбата гърди съ гърди щѣше да означава просто гибель за българитѣ и маджаритѣ. Такава борба е и първобитна. Тѣ сж имали работа все съ по-голѣми войски и затова, нито българската, нито маджарската войска не биха могли да издържатъ дори и първитѣ атаки на съседнитѣ имъ голѣми империи. И така не само за успѣхи, а за да иматъ възможностъ изобщо да съществуватъ, трѣбва да се благодари тѣкмо на това, че военното имъ изкуство, стратегията имъ била по-развита отъ онази на европейскитѣ народи. Срецу многобройността и грубата сила на войскитѣ на съседнитѣ имъ свѣтовни империи, като едничко срдѣство, което правило победата имъ възможна, противопоставяли високото си военно изкуство. Тази тѣхна военна идея, впрочемъ, се препорѣчва и на византийскитѣ войски отъ собственитѣ имъ тактики. Така четемъ у Пс. Маврикий, както и у императоръ Лъвъ, че не съ числото на войницитѣ и съ безумна смѣлостъ трѣбва да се стремимъ къмъ победата, а съ военни знания, съ изненади, съ измамване на противника — като се употрѣбаватъ методитѣ на тюркскитѣ народи⁽¹⁸²⁾. Т. е., все повтарятъ и препорѣчватъ на византий-

ската войска това, което отбелязватъ за българитѣ и маджаритѣ, и което е било и ще бжде вѣчно основенъ принципъ за развитието на военното изкуство.

Най-характеренъ изразъ за тѣхния воененъ методъ е, че тѣ се стремѣли да дочакатъ удобни моменти.

Може да се каже, че всичко друго приготвявали само за това. Тѣ имали здрави нерви да се въздържатъ отъ бой и да заставятъ противника да се бори тѣкмо въ такъвъ моментъ, когато тѣ могатъ да спечелятъ победата.

Крумъ, въ 811 год., изтърпѣлъ всевъзможни унижения: спокойно гледалъ какъ изгаря столицата му, какъ избиватъ най-жестоко населението. Той се въздържалъ да не напада противника, докато не го привлече въ такова мѣсто и да изчака такъвъ моментъ, когато съ сигурностъ напълно е могълъ да разбие много по-голѣмата войска на Никифора.

Сжщото се повтаря и при Версиникия: цѣли 15 дена чакалъ Крумъ, понеже знаелъ, че само тамъ, кждето се билъ разположилъ, би могълъ да победи десетъ пѣти по-голѣмата войска на имп. Михаилъ. И когато следъ дълго чакане действително успѣлъ до-толкова да възбуди нервитѣ на противниците си, че тѣ, се разбунтували отъ бездействие и станали негодни за успѣшни действия и го нападнали само защото загубили самообладание отъ чакането, той можалъ да ги обърне въ бѣгство. Но както той успѣлъ да изчака момента, когато тѣ ще се нахвърлятъ въ сражение, на удобно за него мѣсто, т. е. дочакалъ възможността да имъ даде сражение, тамъ, кждето съ малката си войска е могълъ да спечели победата, така и после той е ималъ достатъчно сдържаностъ и дисциплина да въздържа войницитѣ си отъ преследване, понеже не билъ още сигуренъ, че ако ги преследва и излѣзе на откритото поле, нѣма да попадне въ примка. Само когато е билъ вече сигуренъ, че изходътъ не може да бжде другъ, освенъ пълна победа, почвалъ да ги преследва.

Дори Исперихъ, когато византийцитѣ съ огромна войска го нападатъ, отбѣгва да влиза съ тѣхъ въ сражение и отстъпва въ безопасно, недостъпно мѣсто. Липсата на възможностъ за съприкосновение съ много по-малобройния противникъ, чакането въ пълно бездействие, постоянно подриватъ духа на византийцитѣ. Българитѣ не излизатъ на открито да опитватъ щастieto си — тѣ чакатъ спокойно докато византийската войска изгубва самообладание, отпада духомъ съвсемъ, и тогава, при удобния за тѣхъ моментъ, излизайки отъ защитенитѣ мѣста, унищожаватъ византийскитѣ войски.

Още единъ примѣръ: въ 708 г. императоръ Юстинианъ II чака съ войската си на полето при Анхиало. Но българитѣ сж се настанили въ планински мѣста въ очакване на удобния за тѣхъ моментъ. И когато византийцитѣ безгрижно се

пръскават, неочаквано българитѣ се явяват и унищожаватъ противниковата войска¹⁸⁶).

Сжцо и маджаритѣ въ Италия отбѣгватъ да воюватъ съ много по-голѣмата войска на Беренгара —увличатъ го все по-далече по мѣсто и моментъ, докато успѣватъ съвсемъ да го унищожатъ.

За дочакване удобния мометъ имали сж нужда отъ по-здрави нерви и по-строга дисциплина, отколкото тѣзи на противника имъ. Византийцитѣ не могли да изтратятъ при Версиникия, и понеже били недисциплинирани съ сила накарали императора да атакува. Италианцитѣ при Брента не спазвали никаква дисциплина.

Но за да могатъ да избератъ удобния моментъ, имало е нужда освенъ отъ здрави нерви и желѣзна дисциплина и отъ всичко онова, което ни разправя императоръ Лъвъ: военна хитростъ, привличане въ засади, заобикаляне, привидно отстъпление, ненадейно възвръщане и изненади.

Военна хитростъ представя напр., когато се показватъ, че сж безсилни срещу мощния противникъ и, че очакватъ отъ него само милостъ и така му внушаватъ, че тѣ не сж опасни за него. Тѣ успѣватъ въ това, като му предлагатъ всичко, само да ги остави на мира. Най-ясно се вижда това въ Крумовата война 811 год., както и въ италианско-маджарската борба.

Тѣ умѣли така добре да внушаватъ, че сж безсилни, щото императоръ Никифоръ, както и Беренгаръ, напълно почнали да се самоизмамватъ мислейки, че българитѣ и маджаритѣ не сж способни повече за каквото и да е действие. Така сж успѣли да създадатъ у противника едно състояние на пълна разпуснатостъ: той преставалъ да се грижи за разузнавателната служба, да поставя предни постове, дори да се държи готовъ въ всѣко време за бой.

Затова на друго мѣсто императорътъ отчаяно казва, че маджаритѣ сж хитри, преструващи се и прикриващи намѣренията си. Голѣмо впечатление правѣло навсѣкжде това, че нищо не могло да се узнае за намѣренията имъ до свършения фактъ — нѣщо, което и днесъ е основата на всѣка война. Византийскитѣ тактици, между тѣхъ и самиятъ Лъвъ, препоръчватъ и на собственитѣ си войски точно това, което разправятъ за българитѣ и маджаритѣ.

Кое и какво е удобното мѣсто за даване на сражение? За него императоръ Лъвъ дава следното сведение: „противно е на тѣхъ равно или голо мѣсто“. Естествено, такова мѣсто повече способствува на грубата сила и многобройността. Затова Крумъ въ 811 г., както и въ 813 год., толкова дълго се е въздържалъ отъ бой, за да може да привлече противника си и, за да не се бие на равно мѣсто. Така войничитѣ

на императоръ Михаилъ I казвали: „Следъ като ние бѣхме влѣзли въ България, тѣ ни завладѣха въ непрестѣпни мѣста, обаче, вѣнъ на полето ние ще ги победимъ“. Действително, въ 811 год., византийцитѣ били унищожени въ непристѣпни мѣста.

Но на друго мѣсто императорътъ споменува, че който иска да се бори съ тѣхъ трѣбва:

§ 70 „да се стараетъ по всѣкакъвъ начинъ да построи бойния си редъ по възможность на голо и равно мѣсто, кждето да не се криятъ опасности отъ гжсти гори, мочури, пресѣчени мѣста, защото маджаритѣ се стараятъ да поставятъ засади“.

Наистина тѣхнитѣ войски, бидейки много по-малки отъ онѣзи на противникитѣ имъ, не биха могли да осигурятъ победата си разчитайки само на непредпазливото напредване или лагеруване на противника или увличането му въ удобно мѣсто за бой. Тѣзи нѣща даватъ само условия за изненада. Тѣ, съ тѣзи психологически срѣдства, принуждавали противника да прави това, което тѣ искатъ, да върва това, което тѣ му внушаватъ, т. е. не трѣбва да подържа строгъ редъ, защото спокойно може да ги преследва вредомъ. Но тѣ имали и активни стратегически срѣдства за изненада, както казва императоръ Лъвъ, че обичатъ да се борятъ: *съ засада* и *съ заобикаляне на противника*.

За борба съ засади, за заобикаляне на противника, нѣколко пжти говори императорътъ - авторъ, като предварително споменува, че иматъ специални отряди, опредѣлени за това:

„Вѣнъ отъ бойния редъ тѣ поставятъ известна войскова частъ за резервъ, която изпращатъ въ засади противъ немарливо построенитѣ срещу тѣхъ.“

Сжцо и по-нататъкъ, кждето дава съветъ какъ трѣбва да се воюва противъ българи и маджари, съветва, че трѣбва да се построява бойния редъ на равно мѣсто, кждето нѣма гжста гора, мочури и пр., защото маджаритѣ все се стараятъ да сложатъ засадитѣ си. Действително изненадата и то съ засада е основата на стратегията имъ. Това виждаме ясно въ борбата на императоръ Никифоръ и Крумъ; сжцо и за маджаритѣ имаме премного сведения, отъ които се вижда, че тѣ печелили победата съ изненада, чрезъ засади и заобикаляне на противника.

Почти непобедими ги прави това, както казва Лъвъ, че тѣ се борятъ отдалечъ, съ привидно отстъпление и впоследствие се възвръщатъ. Оржжията имъ, голѣмата имъ сржчностъ, постояннитѣ упражнения, бързина и подвижность правили това възможно за тѣхъ. Противникитѣ се очудвали на тази невѣроятна подвижность. Ако си представимъ една армия, изкусно хвърляща отдалечъ стрелитѣ си, за да при-

чини безредие въ строя на противника, какво остава на последния да прави? Тя не го приближава, а нанася ударитѣ си отдалечъ. Ако ги атакува по-силенъ противникъ и не могатъ да разстроятъ бойния му редъ отдалечъ, тѣ се отдръпватъ съ бѣгъ, за тѣхъ това е означавало маневра, докато за противниците то е носѣло следнитѣ опасности:

1. Отстъпващитѣ сж бѣгали бърже и противникътъ никога не знае, кога ще намѣрятъ за добре да се обърнатъ и да атакуватъ разстроениѣ му отъ преследванетоъ редици.

2. Могатъ да увлѣкатъ противника къмъ засади и следъ това да се обърнатъ, за да го атакуватъ отъ три страни.

3. За да нанасятъ загуби на преследващитѣ ги, изкусно стрелятъ назадъ отъ бѣгащитѣ си коне. Затова императоръ Лъвъ казва, че като сж преследвани, тѣ извличатъ най-големъ полза отъ стрелбата съ лжкъ.

Това е най-опасно за противника. Императоръ Лъвъ казва, че тѣ действуватъ съ привидно избѣгване и възвръщане, съ което често пжти вкарватъ противника въ предварително приготвена засада. Както видѣхме, императоръ Лъвъ на едно мѣсто казва, че всѣкога отдѣлятъ известно число войници за засада, а на друго, че тѣ обичатъ да слагатъ засади, да заобикалятъ противника, *привидно да го избѣгватъ* и после наново да се възвръщатъ.

Това нѣщо споменува и другаде Пс. Маврикий като го смѣта за обичайно на тюркскитѣ народи, а императоръ Лъвъ — просто като нѣщо, което се повтаря често и е много опасно ¹⁸⁷⁾

Действително имаме сведения за българитѣ, че и тѣ сж употребили този методъ.

Голѣмата победа на царъ Симеона при Ахелое ни служи за отличенъ примѣръ: българитѣ избѣгватъ и когато византийцитѣ ги преследватъ въ безредие, Симеоновата войска внезапно се обръща и унищожава противника ¹⁸⁸⁾.

Сжщото разправя Луидпрандъ за маджаритѣ въ 910 г. Маджаритѣ атакуватъ войската на краля Лудвигъ, нѣмцитѣ се противопоставятъ. Маджаритѣ самоволно избѣгватъ. Нѣмцитѣ ги преследватъ въ безредие, тогава маджаритѣ отъ засада се нахвърлили върху имъ: „Цвиленето на конетѣ, свиренето на роговетѣ хвърлило въ ужасъ бѣгащитѣ, а всичко това насърчавало преследващитѣ“ ¹⁸⁹⁾.

Какъ е ставала подобна маневра, ще разберемъ отъ едно описание на Пс. Маврикий:

„Когато се сблъскаатъ отпреде, воюващитѣ самоволно се превръщатъ въ бѣгъ и противникътъ безъ редъ ги преследва; когато пристигнатъ до мѣстото на засадата, прикриващитѣ се въ засада изкачатъ въ гърба на противника. Тогава и бѣгащитѣ по даденъ знакъ се обръщатъ и заграждатъ противника помежду си — както правятъ скитскитѣ народи ¹⁹⁰⁾

Сжщото четемъ и въ Тактиката на императоръ Лъвъ ¹⁹¹⁾. Византийскитѣ тактици внушавали този методъ и на своитѣ пълководци.

Но това и германцитѣ научили: следъ блѣскавитѣ победи, които маджаритѣ спечелили срещу тѣхъ, германцитѣ не могли да устоятъ насреща имъ другояче, освенъ съ построяване на крепости и съ модернизирание на войскитѣ си. Така кралъ Хенрихъ, освенъ че реформиралъ цѣлата си войска противъ маджаритѣ, създалъ и една по-леко въоръжена войскова частъ, която се научила да се бори по маджарската метода, т. е. бърза атака, привидно отстъпление и привличане въ засада ¹⁹²⁾.

Маджаритѣ и българитѣ, прилагайки всичкитѣ тѣзи средства, ако не могли да взематъ победата, все пакъ мжно били победими. Бърже избѣгватъ и сж несъкрушими съ единъ само ударъ, а често пжти се възвръщатъ и се опитватъ наново да победятъ. Така и самиятъ императоръ Лъвъ казва на едно мѣсто:

§ 73 „И ако сражението излѣзе добре, не трѣбва нито ненаситно да ги преследватъ, нито немарливо да си почиватъ, защото не е като при другитѣ народи, у които първото побеждаване значи край на борбата, а до като не се унижатъ съвсемъ, тѣ се опитватъ по много начини да се борятъ съ противниците си.“

Прочее не сж като другитѣ народи — щомъ ги победятъ да не мислятъ за нищо друго освенъ за бѣгане, а напротивъ, тѣ пакъ и пакъ се опитватъ да взематъ победата.

Тѣ въобще държатъ смѣтка за това, че противникътъ имъ като ги гони, не ги преследва въ редъ и така, обръщайки се, могатъ да го победятъ, но трѣбва да го увлѣкатъ въ преследване, докато забрави себе си. Тѣ могатъ да разчитатъ на това, понеже въ това отношение тѣ сж по дисциплинирани отъ византийцитѣ, както свидетелствува самиятъ императоръ Лъвъ.

§ 58 „Когато пакъ тѣ обърнатъ противницитѣ си въ бѣгство, всичко друго смѣтатъ за второстепенно и безпощадно ги преследватъ, като не мислятъ за нищо друго, освенъ за преследванетоъ. Защото не се задоволяватъ, както ромеитѣ и другитѣ народи, съ умѣрено преследване и съ плякосване на богатства, а преследватъ дотогава, докато не разложатъ съвсемъ противника и употребяватъ за това всѣкакви начини.“

Византийцитѣ и другитѣ народи, когато превръщали противника въ бѣгъ, почвали да го преследватъ и сжщевременно да плякосватъ, т. е. тѣ развалятъ редоветѣ си. Самото преследване не довеждатъ до край. А българитѣ и маджаритѣ се грижели само за преследване до пълното унищожение на противника. Действително, много силна дисциплина трѣбва да е имало у тѣхъ, за да могатъ да въздържатъ

войниците отъ плячкосване, за да могатъ да преследватъ само крайната целъ — окончателното унищожение на противника.

Това сжщо отговаря на съвременнитѣ възгледи — да не се гледа само на победата, а преди всичко използването ѝ, достигане на крайната целъ, унищожение на противника.

За това, у българитѣ имаме ясни примѣри. Така Крумъ, при Версиникия, когато византийцитѣ се обърнали въ бѣгъ, заповѣдалъ на войницитѣ си да чакатъ, докато могълъ да провѣри, че безъ опасностъ може да преследва. А после продължилъ преследването, докато ги изтрѣбилъ.

Въ това, че гледатъ не само да побеждаватъ противника, а както и съвременнитѣ войски и да използватъ победата съ преследване до крайното му унищожение, отивали дотамъ, че излавяли и онѣзи, които се скривали изъ крепоститѣ.

§ 59. „Ако пъкъ нѣкой отъ преследванитѣ противници избѣгатъ въ укрепление, тѣ се стараятъ да изследватъ точно отъ какви нѣща има оскъдица за конетѣ или хората и старателно се стремятъ да подчинятъ противницитѣ, като ги притесняватъ въ нуждитѣ имъ, или предлагатъ изгодни за противницитѣ договори и поставятъ по-напредъ по-добри условия, а после, като ги приеме, прибавятъ нови по-тежки.“

Действително четемъ и за Крума, че въ битката при Версиникия заклалъ въ преследване много византийци, отъ които всички захвърлили оръжието и бронитѣ си по пжтя „други пъкъ набързо влѣзли въ нѣкои крепости, но отпосле българинътъ ги обсаждалъ и всички изловилъ“.

Както вече видѣхме по-горе, имаме сведения за българитѣ, както и за маджаритѣ, че обсаждали крепоститѣ, докато имъ се предавали отъ гладъ.

За бележката, че тѣ предлагатъ условия, които после измѣнятъ, имаме сжщо сведения. Така превзелъ Крумъ София. Въобщо, предложението за миръ отъ Крума на Никифора било сжщо само хитростъ, съ която често пжти действували и маджаритѣ. Обаче сжщото, за което се оплаква авторътъ отъ страна на българитѣ и маджаритѣ, е толкова отговаряло на манталитета на онѣзи времена, че е било смѣтано само за уменъ похватъ, та и самиятъ императоръ Лъвъ го препоръчва на пълководцитѣ си, като много добъръ методъ.¹⁹³

Съвети противъ маджаритѣ и българитѣ

Императоръ Лъвъ, следъ като дава пасажитѣ за военното дѣло на маджаритѣ и българитѣ, прибавя и нѣколко пасажи, въ които дава съвети противъ тѣхъ.

§ 61. Противна е на маджаритѣ липсата на пасбища заради множеството животни, които водятъ съ себе си.

§ 62. Много имъ вреди пехотата, понеже тѣ сж конници, които не слизатъ отъ конетѣ си и не сж силни пеша, понеже сж възпитани на конь.

§ 63. Неудобни имъ сж голитѣ и равни мѣста, както и преследваща наредена сгжстено конница.

§ 64. Не обичатъ сблъскване въ непосредствена близостъ и нощни атаки, които трѣбва да се произведатъ така, че една часть да ги атакува, а другата да бжде въ засада.

§ 67. Който иска да почне битка противъ тѣхъ, трѣбва да постави грижливо предни постове и то на малки разстояния единъ отъ другъ. Трѣбва да се мисли и за това, да има близу укрепено мѣсто и храна за нѣколко дни, ако може и за животнитѣ, но за хората въ всѣки случай, най-много вода — да има кжде да се разположи обоза.

§§ 68—71. Бойниятъ редъ противъ тѣхъ трѣбва да се построява, както е описано въобщо въ Тактиката, но за фланговетѣ трѣбва да се отдѣля по-голъма сила.

Най-важно е строятъ да се разгрѣща въ равно мѣсто, кждето нѣма гжсти гори, мочури, пресѣчени мѣста, понеже маджаритѣ готвятъ засада. И на четиритѣ страни на строя трѣбва да се постави охрана.

§ 72. Хубаво е, ако непробродима рѣка, блато или мочури има задъ строя, за да може да се осигури тила.

§ 73. И ако боя завърши успѣшно, не бива да ги преследватъ ненаситно, нито немарливо, понеже тѣ не изоставятъ борбата ако ги победятъ въ първата битка, както другитѣ народи, но докато не бждатъ смазани съвсемъ, тѣ по-много начини се опитватъ да вредятъ на противника.

Всички тѣзи съвети сж фактически хвалебни думи за български и маджарски войни.

Но най-важно е това, съ което завърши императорътъ: тѣ не сж като другитѣ народи, за които войната свършва следъ единъ несполучливъ бой, а тѣ и следъ това по всѣ какви начини искатъ пакъ отново да започнатъ. Затова може

да се смѣта, че войната се свършва само тогава, когато тѣ биватъ напълно унищожени.

Каква голѣма разлика има между военната стойностъ на българската и маджарска войска и, на примѣръ, франкската. Последната, ако храната ѝ е оскудна или я мѣчи жегга, или студъ, намалява смѣлостта и готовността си за борба, а българитѣ и маджаритѣ и когато ги победятъ, многократно се опитватъ съ всички възможни начини да спечелятъ победата, нѣщо, което и сега се смѣта за най-голѣма ценностъ на войника.

Между съветитѣ има единъ, който специално трѣбва да преценимъ:

§ 65. „Много имъ тежи, ако нѣкой отъ тѣхъ избѣга до роменитѣ. Именно познаватъ непостоянния характеръ на своя народъ, знаейки, че обичатъ печалбитѣ и, че сж съставени отъ много племена, и зарадъ това роднинството и единството между тѣхъ нѣма голѣма цена“.

§ 66. „Ако нѣколцина избѣгатъ при насъ и ние ги приемамъ добре, множество други ги последватъ, заради това тѣ се сърдятъ на избѣгалитѣ отъ тѣхъ.“

Въ това отношение имаме много добри сведения за българитѣ. Въ разни времена избѣгали въ Византия много българи. Така и двама отъ владѣтелитѣ—Севинъ и Телеригъ и маса тѣхни привърженици, които станали орждия противъ България. Не ще съмнение, всѣкога е имало хора, които, като знаели, че византийцитѣ ще ги приематъ добре и ще имъ дадатъ възможности за удобенъ животъ, избѣгвали при тѣхъ. И вѣрно е, че българитѣ се сърдѣли много за това, дотолкова, че едно отъ условията за миръ, което предложилъ Крумъ, било: „да се повръщатъ взаимно отъ дветѣ страни бѣглецитѣ, ако се окаже, че готвятъ нѣщо противъ властитѣ“. А тъкмо това било, заради което византийцитѣ не искали да приематъ мира.

Влиянието на военното изкуство на прабългаритѣ, маджаритѣ и на сроднитѣ тѣмъ народи върху развитието на европейското военно дѣло

Ако прочетемъ внимателно военния учебникъ на императоръ Лъвъ и заедно съ него, за сравнение, стратегиката на Пс. Маврикия, ще разберемъ, че най-важнитѣ съвети за военното облѣкло, военнитѣ оржжия, строя, войсковитѣ видове, тактиката и стратегията сж, собствено, препорѣка за възприемане на военното изкуство на тюркскитѣ народи. Т. е. въ началото на VII в., както и въ началото на X в. намираме византийската войска съвсемъ преобразувана, главно подъ влиянието на тюркскитѣ народи.

Въ това отношение, сравнението на двата извора е много поучително. Императоръ Лъвъ смѣта вече много страни отъ военното изкуство на тюркскитѣ народи за византийски. Гордиятъ и ученъ императоръ отбѣгва въобще да спомене, че нѣщо е възприето подъ чуждо влияние. Хората не трѣбвало да знаятъ, че византийцитѣ били възприели много нѣщо отъ по-модерното военно изкуство на онѣзи варварски народи, предъ които пропаднала традиционната римска тактика и стратегия и ведно съ нея и старото въоръжение. Въ борбата противъ тѣхъ имало само една възможностъ: да се научатъ и възприематъ всичко отъ тѣхъ, защото тѣхното военно изкуство било по-развито и усъвършенствувано. Императоръ Лъвъ фактически направилъ това. Въ това отношение, изворътъ му — Пс. Маврикий, е по-откровенъ. Пс. Маврикий казва навсѣкжде просто, че това и това трѣбва да правимъ по начина на онѣзи народи. Като сравнимъ двата извора, ще разберемъ главно въ какво собствено тюркскитѣ народи били учители на византийцитѣ.

Презъ времето на Пс. Маврикия, въ началото на VII в., най-важенъ предметъ за вниманието на византийцитѣ били аваритѣ. У Пс. Маврикия четемъ, че отъ всичкитѣ скитски народи, само тюркитѣ и аваритѣ иматъ по-здравъ воененъ редъ тъй като воюватъ по установенъ начинъ, или да кажемъ, по планъ. Аваритѣ отъ срѣдата на VI в. натакъ действително представлявали голѣма опасностъ за Византия, като образували една мощна империя съ срѣдище

сегашна Унгария, простираща се въ началото си чакъ до р. Волга. Въ тѣхната империя намираме и българитѣ, както източнитѣ, така и западнитѣ. Обаче, една нова велика сила скоро отнела най-източнитѣ провинции на аварската държава. Все пакъ тая държава е задържала границитѣ си чакъ до Донъ, до времето, когато падането на аварската мощъ въ 3. десетолѣтие на VII в. било използвано отъ българитѣ, които откъснали отъ тѣхъ земитѣ между Донъ и Днепъръ. Великата сила, която сполучила да отнеме отъ аваритѣ източнитѣ имѣ владения, включително и земята на кавказкитѣ българи, била образувана отъ втория народъ, за който споменува Пс. Маврикий, че има равно съ аваритѣ развито военно изкуство — тюркитѣ. Този мощенъ народъ образувалъ въ срѣдата на VI в. една велика империя, която скоро порастнала толкова, че източната ѣ граница минавала въ Манджурия, а западната — въ Кримъ. Въ срѣдата на VII в. тѣ (източнитѣ тюрки въ 630 г., а западнитѣ 659 г.) били за малко поробени отъ китайцитѣ, но около 680 г. пакъ се освободили. Тюркската империя била унищожена въ срѣдата на VIII в. отъ уйгуритѣ.

Пс. Маврикий говори за основателитѣ на тѣзи две голѣми империи — аваритѣ и тюркитѣ. Тѣхното, споредъ автора, еднакво военно изкуство имало решително влияния върху византийцитѣ.

Въ това отношение ние имаме твърде щастливо положение, че единъ унгарски ученъ Е. Дарко е изучилъ и разработилъ въ разни студии въпроса. Неговитѣ резултати могатъ да ни служатъ за сигурна основа¹⁰⁴).

Както знаемъ, римската войска била пехота. Колкото имали конница, тя представлявала само една яздеща пехота, конетѣ ѣ служели само да пренасятъ войницитѣ на мѣстото на битката, кждето тѣ воювали пеши. Така било и у германцитѣ. Сжщо и келтиберитѣ въ войската на Анибала били яздеща пехота. Яздачитѣ прикрепяли за юздитѣ на конетѣ колчета и когато следъ първата атака, която произвеждали на коне, слизали отъ тѣхъ, забивали колчетата въ земята и завързвали конетѣ, докато се биятъ пеши.

Римлянитѣ били победени отъ Анибала поради по-слабата си конница. Тѣ трѣбвало да взематъ чужди народи: така Сципионъ приелъ въ войската си 4.000 нумидийски конници, а въ битката при Фарсала и на дветѣ страни се били чужди конници, въ войската на Юлий Цезарь — галски и германски, а въ тази на Помпей — мало-азийски, тракийски, македонски, германски, галски и сирийски конници. Но тѣ били предимно тежка конница. Леки конници, въоржжени съ лжкъ въ цѣлата войска на Помпей се намирали само 200 души.

Когато Римъ трѣбвало да се бори съ източнитѣ народи, които имали почти изключително войска отъ лека конница, билъ принуденъ да въведе конницата и съответната ѣ стра-

тегия. А особено трѣбвало да се възприеме лжка, като главно оржжие. Императоръ Адрианъ полагалъ вече голѣма грижа щото една частъ отъ конницата да бжде упражнена въ стреляне съ лжкъ. Но пъкъ за това той билъ принуденъ да приеме въ римската войска много чужди елементи.

Но тази конница останала заедно съ много по-многобройната пехота въ рамкитѣ на легионитѣ. Пръвъ императоръ Галиенъ образувалъ, заради борбата си съ перситѣ, самостоятелни конни бригади извънъ легионитѣ.

Въ тази конница отъ IV в. насамъ почва да играе по-сериозна роля леката такава, въоржжена съ лжкъ. Амианъ Марцелинъ, който много хвали коннитѣ стрелци, споменува, че тѣ били знатни варвари, които се отличавали по сила и оржжие. Императоръ Константинъ ги използва въ войната си противъ перситѣ. Най-многого отъ тѣзи варвари били хуни. Подъ влиянието на източнитѣ народи, особено вече подъ това на хунитѣ, леката въоржжена съ лжкъ конница, станала необходима съставна частъ на римската войска.

А въ VI в., възъ основа на борбитѣ на империята съ тюркскитѣ народи, както и съ народи развили се въ военно отношение подъ тюркско влияние, римската, респективно, византийската войска, почва да се преобразува коренно. Стрелянето съ лжкъ става главно бойно срѣдство не само у конницата, но и у пехотата. Споредъ Прокопий, византийската войска дължи победитѣ си на въвеждането на лжка. Споредъ този авторъ, кавалеристътъ ималъ броня, както и гетри на краката си, нѣкои войници имали и малкъ кржгълъ щитъ закрепенъ на рамото. На дѣсната страна на колана билъ закаченъ колчанъ за стрелитѣ, а на лѣвата — мечтъ. Но това било все пакъ тежка конница, която се движела много бавно. Стрелбата сж произвеждали не въ движение, а отъ мѣсто.

Влиянието на тюркскитѣ народи върху развитието на византийската войска не се е състояло само въ това, че тя възприела много отъ тѣхъ, но и че въ нея участвували много хуни — цѣли полкове, за които Прокопий отбелязва, че когато воюватъ като ромейски наемници, образуватъ отдѣлна боева единица.

Не по-малко изпкъва и влиянието на стратегията на тюркскитѣ народи. Голѣмиятъ византийски пълководецъ Велизарий напълно възприелъ тази стратегия — всѣкога отбѣгвалъ решителнитѣ боеве, а се стараелъ да увреди противниковитѣ войски съ малки части. Но Прокопий не забравя да забележи, че за победата си върху готитѣ Велизарий трѣбвало да благодари на хунскитѣ си съюзници.

Но по-важна е за насъ реформата въ византийската войска въ началото на VII в. Императоръ Ираклий преустройва съвсемъ разстроена византийска войска и окончателно по-

беждава персийците. Това коренно преустройство е описано във „Стратегиката“ на Пс. Маврикий, писана, споредъ предположението на Дарко, отъ самия императоръ Ираклий между 619 и 628 г. г. Тази книга е единъ съвсемъ практиченъ учебникъ, който произвежда превратъ въ византийската войска и който иска да я преобразува споредъ нуждитъ на времето.

Най-важното е, че тази Стратегика, въ по-големата си частъ, се занимава съ конницата, която смѣта за много по-важна отъ пехотата и когато Пс. Маврикий говори за въоръжението на конницата, като идеалъ приема винаги екипирането на аварската конница, т. е. той иска византийската конница да се екипира така, както съвременната аварска.

Той иска кавалеристътъ да има лжкъ съ калъфъ и колчанъ за 30—40 стрели, метални копия съ ремъкъ по срѣдата имъ съ знаменца, мечъ, шийникъ отъ плетена броня, облѣченъ въ лененъ платъ, шлемъ отъ желъзо, ржавици отъ желъзо, броня съ качулка, която може да се откопчава и сваля; конетъ да иматъ на челото и гърдитъ броня отъ желъзо или плъстъ.

За повечето отъ тѣзи оржжия, той открито заявява, че тѣ трѣбва да бждатъ направени по аварски образци. Така, пише че тѣ трѣбва да иматъ:

1. Кавалерийски копия съ ремъкъ по срѣдата и съ знаменца, по аварски образецъ.
2. Кржгли нашийници по аварски образецъ, общити отъ вѣнъ съ лененъ, а отвътре съ вълненъ платъ.
3. Трѣбва да покриватъ гърдитъ и шиитъ на конетъ по образецъ на аваритъ.
4. Кафтанътъ на конника трѣбва да бжде широкъ и дълъгъ, скроенъ по аварски образецъ, тѣй нареченъ „зостария“, отъ ленъ или козя кожа или грубъ шаякъ, да покрива колѣнетъ на конника и да бжде красивъ.
5. Палаткитъ да бждатъ по аварски образецъ—красиви и удобни.

Отъ тукъ следва, че Пс. Маврикий препоръчва, безспорно, аварското военно стѣкмяване за образецъ.

Но сжщо голѣмо влияние сж упражнили стратегията и тактиката на тюркскитъ народи.

Той препоръчва бойния редъ на аваритъ и тюркитъ, благодарение на който тѣ могатъ да поправятъ положението си, дори ако началото на битката не е успѣшно. Византийскиятъ авторъ казва: тѣ не се строятъ само въ единъ боенъ редъ, както ромеитъ и перситъ, не поставятъ сждбата на толкова конници само на една карта, а иматъ втори и трети боенъ редъ, и така могатъ разнообразно да действуватъ. Последното се препоръчва отъ автора на византийскитъ пълководци, понеже не многобройността и безумната смѣлостъ, а военнитъ знания печелятъ победата.

И действитѣлно, той дава дори и съвети, какъ трѣбва да се построява войската — по образецъ на тюркскитъ народи на линии. Византийското разпредѣление е следното:

Въ първата линия се разполагатъ три дивизии, между тѣхъ има празни пространства.

Втората линия се раздѣля на по-малки части, по на разстояние единъ хвърлей на стрела. Въ тѣзи пространства се намира по една рота за връзка.

Третата линия — по една рота се разполага въ дѣсно и въ лѣво и задъ частитъ на втората.

На дѣсния и лѣвия флангъ се намиратъ частитъ, предназначени за засади или за откриване засадитъ на противника.

Сжщо се препоръчва и обичая на тюркскитъ народи, следъ първата атака да се обръщатъ и да повличатъ преследващия ги противникъ въ поставенитъ засади.

Колко коренно е било това преустройство и доколко то е преобразувало византийската войска показва фактътъ, че тя остава нейна основа за 300 години. Императоръ Львъвъ намира, че много малко трѣбва да прибавя или поправя въз основа на по нови опити.

И действително, тази реформа дава възможностъ на императора Ираклий да унищожи най-опаснитъ врагове на Византия—персийците.

Но колкото и да преустройвали византийцитъ войската си, тѣ никога не сж разполагали съ съответния човѣшки материалъ за подобна тактика и стратегия. Както казахъ, предъ тюркскитъ народи тѣ оставатъ като ученици предъ майсторитъ си. Съ това се обясняватъ победитъ на прабългаритъ.

При появата на единъ другъ източенъ народъ—арабитъ, ясно изпъква, че преобразуваната византийска войска далечъ не е могла да възприеме новитъ методи. Победитъ на арабитъ заплашвали Византия съ унищожение и тѣкмо българитъ били, които спасили напр. въ 717 г. Византия отъ арабитъ, като изстребили 22.000 араби.

Прочее виждаме, че Византия се стреми да възприеме всичко отъ военното изкуство на тюркскитъ народи и дотолкова имала успѣхи, доколкото могла да се приближи въ това направление до тѣхъ.

Не малко влияние упражнявало тюркското военно дѣло и върху германцитъ. Както видѣхме, маджаритъ въ 899 г. унищожили италианската войска. Въ 907 г., поради нахлуванията на маджаритъ, германцитъ пратили голѣма войска противъ Унгария. Повечето войници били пехота и маджаритъ лесно унищожили много по-големата войска на нѣмцитъ.

Следъ това кралъ Хенрихъ цѣли деветъ години приготвявалъ войската си противъ маджаритѣ, като преобразувалъ германското военно дѣло. Той въобще съвсемъ се е отказалъ отъ пехотата. Когато една маджарска военна часть въ 933 г. се явила около Мерзебургъ, той я победилъ съ една войска, изключително отъ конници. Знаемъ сжщо, че войската му употрѣбява методитѣ на противника.

Всичко това показва ясно, че тюркскитѣ народи имали решително влияние за развитието на всеобщото военно дѣло, особено за това на Европа. Споредъ Дарко, приемането на „туранското“ военно изкуство било едно отъ най-голѣмитѣ дарения, съ което Изтокътъ обогатилъ европейската цивилизация.

Така прочее европейскитѣ войски трѣбвало да бждатъ преобразувани възъ основа на военното изкуство на тюркскитѣ народи. Ако прегледаме даннитѣ за българитѣ, ще разберемъ ясно, че въ известно отношение тѣ имали съвсемъ модерни идеи, които и днесъ приемаме за правилни, именно: у тѣхъ пълководецътъ действувалъ съ по-малки единици; нищо не е било шаблонизирано, напротивъ, давало се възможность на пълководца да съчетава съответно обстановката; войскитѣ били строявани въ повече линии, освенъ първия боенъ редъ, имало и втори и трети. Резервитѣ и засаднитѣ части играели голѣма роля. Смѣтали за важно строятъ имъ да бжде дълбокъ по редица. Не залагали никога всичко на една карта, а въ тежко положение отстъпвали и после наново пакъ се пре-строявали. Преследването продължавали до крайно унищожение на противника. Всичко почивало върху една безупрѣчна дисциплина.

Посоченитѣ военни начала можемъ спокойно да приемемъ и за съвременното военно изкуство.

Видѣхме по-горе, колко силно впечатление е правило военното изкуство на тюркскитѣ народи върху европейцитѣ, и колко тѣ се стараели да го възприематъ. Но сжщо следъ известно време, както българитѣ така и маджаритѣ били принудени да възприематъ нови нѣща и да преобразуватъ войскитѣ си. Леката конница трѣбвало да бжде допълнена съ тежка. Така у българитѣ въ IX в. и у маджаритѣ въ края на X в. има вече и тежка конница. Но и следъ преобразуванята основата е останала сжщата: воинственъ духъ и традиционната стратегия, която остава и по-нататъкъ влиятелна сила и обяснява извънредно високитѣ военни качества на българския народъ.

IV

Укрепителното дѣло

Окопи и окопни укрепления

Най-старитѣ паметници за укрепителното дѣло на прабългаритѣ сѣ окопитѣ и окопнитѣ укрепления. Следитѣ имъ се намиратъ навсѣкжде, кждето сѣ установявали прабългаритѣ. За жалость българскитѣ окопи и окопни укрепления не сѣ още научно изследвани. Прабългарскитѣ произходъ на много отъ тѣхъ е само вѣроятенъ и едва на нѣколко е доказанъ научно. Шкорпилъ само ги е описалъ, а систематичното имъ изследване е задача на бждещето. Огромна работа въ това отношение чака изследователя, и само следъ извършването на тази работа ще имаме възможность да опредѣлимъ произхода и предназначението на отдѣлнитѣ окопи. Бихъ искалъ да се нагърбя съ изследването на тая важна материя — важна не само отъ гледище на военното дѣло, но и изобщо за культурата на прабългаритѣ. Тогава, струва ми се, че ще се изправа предъ една твърде важна задача, която не ще мога да изпълня иначе, освенъ ако имамъ за сътрудникъ нѣкой вещь членъ на българската войска съ пионерна подготовка. Само при подобно сътрудничество може да се очаква резултатъ.

Въ тази глава излагамъ наличнитѣ резултати за окопитѣ, на които съ положителность може да се установи българскитѣ произходъ, а ще отбележа накратко и другитѣ окопи, за които се предполага че сѣ български.

Въ Бесарабия

Възъ основа на единъ общъ изворъ отъ VII в., Теофанъ и Никифоръ пишатъ, че Есперюхъ — третиятъ синъ на Куртъ, преминавайки р. р. Днепъръ и Днестъръ се е заселилъ съ народа си при Дунава.¹⁹²⁾

За това българско живелище Именникътъ на първитѣ български ханове съобщава само, че то се намирало отвждъ Дунава.¹⁹³⁾ Но отъ поменатитѣ византийски извори получаваме по-точни сведения. Теофанъ пише, че това живелище се е намирало отвждъ Дунава, и то между Дунава и рѣкитѣ, които сѣ на северъ отъ него т. е. въ добре осигурено, недостъпно мѣсто, което е било защитено — отпредъ съ блата, а отъ другаде съ рѣки.¹⁹⁷⁾ У Никифора четемъ, че това живелище на българитѣ, което е било наречено на

тѣхенъ езикъ "Ὀυλος, било осигурено отпредъ съ блата, а отзадъ съ непреминуеми „стрѣмнини“.¹⁹⁸⁾

Ние можемъ да опредѣлимъ съ положителностъ кжде се намиратъ тѣзи блата. Именно въ описанието за военни походъ на Константинъ Погонатъ, Теофанъ разправя, че войската на императора била възпрепятствувана отъ блатата да приближи „ОГЛ“, а¹⁹⁹⁾ после пакъ четемъ у Теофана и Никифора, че българитѣ на Есперюха гонятъ бѣгщата византийска войска до Дунава, а после преминаватъ рѣката, превзематъ новото отечество — всичкитѣ земи до проходите на Стара пл. и го прибавятъ до бесарабското си отечество. Ясно е, че тукъ става дума само за блата, намиращи се на северъ отъ Дунава и на изтокъ отъ най-южното течение на р. Прутъ.

Тази мѣстностъ, която е защитена отпредъ, т. е. откъмъ югъ е действително мжчно проходима, и то не само откъмъ югъ, но и откъмъ изтокъ и западъ. Само отзадъ т. е. отъ северъ нѣма естествени граници. Никжде не намираме непреминуеми стрѣмнини, които споредъ Никифора защищаватъ откъмъ северъ това бесарабско отечество. Но въ замѣна на това ние намираме единъ окопъ, който почва отъ р. Прутъ (отъ с. Леово) и стига долината на р. Днестъръ близу до гр. Бендеръ. Ровътъ на този 120 клм. дългъ окопъ гледа на северъ, той дава прочее защита отъ северъ на нѣкой живущъ въ Бесарабия народъ. Ние трѣбва следователно да предположимъ, че сведението на византийския авторъ се отнася за тѣзи изкуствени „стрѣмнини“.²⁰⁰⁾

Освенъ този пограниченъ окопъ (Обр. 64) има и единъ по-юженъ окопъ, който почва отъ р. Прутъ при с. Вадулъ Луи Исаки и на изтокъ минава надъ гр. Болградъ, оттамъ на югоизтокъ до езерото Катлапугъ, после на североизтокъ и изтокъ до езерото Сасикъ (Кундукъ).

Западната — спадаща между Прутъ и потока Ялпугъ — четвъртина е значително по-укрепена отъ по-дългата източна частъ. Ровътъ на окопа въ западната частъ е 2.5—2.8 м. дълбокъ и нагоре 20 м. широкъ, насипътъ е 2.5 м. високъ и широкъ при основата му 17 м., а горе 4—5 м. Между насипа и рова има една ивица, земята е оставена въ първоначална височина — 3—4 м. широка.²⁰¹⁾ Такава равна площадка нѣма въ източната по-голѣма частъ на окопа. Тази площадка е особено важна, защото се намира въ окопитѣ на всички окопни укрепления, за които знаемъ съ положителностъ, че сж български и отъ това Шкорниль съ право я счита за характерна за българскитѣ окопи.

За изследването на окопитѣ, предприехъ едно пътуване презъ 1931 г. въ Бесарабия и Добруджа, тогава изследвахъ и този окопъ.

Западната частъ на този окопъ, която се простира между р. Прутъ и потока Ялпугъ, и е 34.1 клм., е значително по-

силна, отколкото източната частъ. Това вече е установилъ Улигъ.²⁰²⁾ Тѣй като азъ отъ двата начина на строежъ на този окопъ извадихъ важното заключение за мѣстоположението на централния лагеръ на прабългаритѣ, смѣтнахъ за нужно да установя, кжде се завършва точно строежътъ съ площадка.

Обр. 64. Бесарабскитѣ и добруджанскитѣ окопи
Още Шухардтъ измѣрилъ окопа надъ гр. Болградъ, кжде-
то желѣзопжтната линия го пресича на три мѣста. Той казва,

че на дветѣ западни точки има площадка, а на третата точка, при станцията Троянски Валъ (по ромънски Траянъ Валъ), нѣма,²⁰⁰) както нѣма и следа отъ площадка на изтокъ отъ поменатата спирка.²⁰⁴) Обходихъ тѣзи мѣста и се постарахъ да установя, дали строежътъ съ площадка се свършва при сръдната точка, или нѣкъде по-наизтокъ отъ нея. Отъ дола Борлоченъ на изтокъ трѣбваше да се опредѣли строежътъ на окопа. На изтокъ отъ потока Ялпугъ приижданията му сж заличили следитѣ на окопа, само линията на рова се вижда и то неясно. Но тъкмо тамъ, гдето отъ западната страна на дола на потока Ялпугъ и близко до пѣтя, пакъ ясно се показва окопаната линия, пакъ има следа отъ площадка — а по-нататъкъ вече не се вижда такава поради разрушеното си състояние.

Отъ това можаме да установимъ, че западниятъ, по-силенъ окопъ строежъ се свършва при потока Ялпугъ.

Въ източната — по-дълга частъ окопътъ е 38-40 м. широкъ, насипътъ е 1·7—2 м. високъ, ровътъ е 1·5 м. широкъ, но окопътъ е много разрушенъ.²⁰⁵)

По-долу ще видимъ, че прабългаритѣ, когато сж се установявали на ново мѣсто, сж построявали огромни окопни укрепления, и освенъ това, сж укрепявали съ окопъ и границата на отечеството си. Когато българитѣ около сръдата на VII в. се установили въ Бесарабия, тѣ веднага сж приготвили защитата на тѣхния центъръ. Въ Бесарабия тази област се оказала като най-добре укрепимъ центъръ, защото е била защитена отъ югъ съ Дунава и блатата, на западъ — отъ най-южното разширено чрезъ блатата течение на р. Прутъ, а на изтокъ — отъ езерото Ялпугъ. За северна защита на тази обширна област (около 1,500 кв. клм.) изкопали засиленъ съ площадка окопъ. Тѣй като, както ще видимъ, намираме сжщия строежъ въ всичкитѣ важни укрепления на прабългаритѣ, то и самиятъ строежъ на окопа, т. е. че той въ тази си частъ е снабденъ съ площадка — говори, че тукъ ние имаме работата съ централното жилищно укрепление на прабългаритѣ.

А бесарабския северенъ окопъ тѣ сж построили далечъ на северъ отъ тази линия — за защита на държавната си граница (ровътъ е 3 м. дълбокъ и (горе) 20 м. широкъ, насипътъ 2 м. високъ и 12 м. широкъ).²⁰⁶)

Отбранителната система по-късно била още допълвана, така че сж продължили южния окопъ. Това продължение на окопа между Ялпугъ и Сасикъ има вече проста конструкция. Чрезъ построяването на тази линия добили вече четири отъ по три страни, защитени съ естествени граници, жилища — укрепления: освенъ западния най-добре защитенъ главенъ центъръ, втори между Дунава — езерата Ялпугъ, Катлапугъ и окопа, трети между Дунава — езерата Катлапугъ, Китай и окопа, и четвърти между Дунава, морето, езерата Китай, Сасикъ и окопа.

Въ Добруджа

Ако разсјдимъ върху византийскитѣ извори, ние бихме извадили заключение, че прабългаритѣ сж се задоволили съ това си бесарабско отечество чакъ до византийското нападение — до 680 г. Византийскитѣ извори казватъ само, че императоръ Константинъ Погонатъ нападналъ българитѣ заради това, че отъ отвѣдъ Дунавскитѣ си седалища тѣ все нахлуватъ въ онѣзи области, които тѣ завладѣли по-късно — въ 680 г. По изворитѣ, когато византийцитѣ бѣгатъ, българитѣ ги преследватъ до Дунава и после, преминавайки рѣката, превзематъ новото си отечество. Споредъ това описание, укрепениятъ центъръ — Ахулътъ на българитѣ билъ въ Бесарабия и само следъ победата българитѣ превзели областта между Дунава, морето и Старопланинската верига.

Ние, обаче, отъ други окопи разбираме, че прабългаритѣ не само сж нахлували, но сж били настанени още преди нападението на византийцитѣ въ Северна Добруджа, т. е. тѣ сж били заседнали вече тамъ, когато императорътъ, заетъ дотогава съ арабитѣ, се опиталъ да имъ се противопостави. Това заключение трѣбва да извадимъ отъ Галацкия окопъ и отъ Николициелското укрепление.

Надъ Галацъ се простира единъ окопъ, който почва при р. Серетъ — 12·5 клм. отъ устието на рѣката (при с. Старо-Сербещи) и дългата му 27 клм. джговидна линия стига при Тулучещи — езерото Братешъ. Ровътъ му е на северъ. Прабългарскитѣ му произходъ е установенъ отъ това, че строежътъ му и мѣркитѣ отговарятъ на онѣзи на западната четвъртина на бесарабския юженъ окопъ. Ровътъ е 2·7 м. дълбокъ и 14 м. широкъ, насипътъ е 2·5 м. високъ и 24 м. широкъ, площадката е широка 4·5 метра.²⁰⁷)

Този окопъ осигурява отъ северъ много важния галацки пунктъ на Дунава. За този окопъ въ една по-стара студия, възъ основа на Шкорпилъ²⁰⁸) и Златарски²⁰⁹) писахъ, че той е билъ построенъ отъ бесарабскитѣ българи, когато южната имъ граница е била Дунавътъ²¹⁰). Сега, следъ наблюдението на самото мѣсто, обмислихъ въпроса и смѣтамъ, че това предположение не може да бжде върно. Каква нужда ще сж имали българитѣ да укрепятъ галацкия пунктъ, когато сж живѣли още въ Бесарабия? — Такава защита на галацкия пунктъ не е била важна за единъ народъ, живущъ само между Прутъ и Днестъръ. Но тя е станала много важна за единъ народъ, който е живѣлъ между Прутъ и Днестъръ, а освенъ това и въ северна Добруджа. Именно той е могълъ да отбранява отъ нападения идващи откъмъ северозападъ така, че е осигурявалъ най-южната точка между Дунава и Серетъ. И така, трѣбва да смѣтаме, че Галацкия окопъ

е построен отъ българитѣ тогава, когато тѣ сж били вече завзели Северна Добруджа въ ржцетѣ си.

Но много по-ясно свидетелство за това е Николицелското укрепление. Единъ народъ живущъ въ Бесарабия, ако е ималъ за целъ да завладява Северна Добруджа, трѣбовало е да укрепи най-важната добруджанска Дунавска точка. Така и прабългаритѣ, ако сж искали да напреднатъ въ Добруджа, трѣбовало да завзематъ и укрепятъ онази добруджанска точка, която се намира насреща къмъ тѣхния бесарабски центъръ, между Прутъ и Ялпугъ, която да имъ служи за постоянна опора за по-нататъшното имъ разширение, за постояненъ осигуренъ лагеръ за преминалитѣ имъ по Дунава войски. Отъ това тѣ имали нужда, особено защото Дунавътъ тукъ и отъ дветѣ страни е блатистъ, така че преминаването отъ Бесарабия за Добруджа е много мжчно, а съ срѣдствата на VII в. въ военно време било почти невъзможно.

Този именно пунктъ, гдето се срѣщатъ главнитѣ пжтица на северна Добруджа е *Николицелското поле*²¹¹, отъ владението на което зависи сигурността на най-важния добруджански дунавски бродъ.

Инаистина, тукъ при Николицелъ се намира едно огромно окопно укрепление, което въ ржцетѣ на осигуренитѣ отъ северъ българи служило за нападателни цели и е представлявало една здрава опорна точка за войскитѣ на осигурения откъмъ северъ народъ. Когато прабългаритѣ въ трудното положение на Византия сж завзели и укрепили този важенъ пунктъ, тѣ сж взели въ ржцетѣ си ключа на Добруджа. Тѣ могли да тръгнатъ да завладяватъ Балканския полуостровъ. Въ сжщото време билъ построенъ окопътъ между р. р. Прутъ и Серетъ, който осигурявалъ откъмъ северъ най-важния галацки пунктъ на Дунава.

Въ Николицелъ, по описание на К. Шкорпилъ, външниятъ окопъ заобикаля въ форма на неправиленъ тригълникъ едно пространство отъ 48·3 кв. км. Въ северната частъ на този заобиколенъ съ окопъ поясъ се намира вътрешната укрепителна система, която заема едно пространство отъ 0·875 кв. км. и се състои отъ три укрепления. А между вътрешната укрепителна система и външния окопъ се намира срѣдниятъ отбранителенъ окопъ.

Огромното Николицелско укрепление е сигурно доказателство за това, че е сществувала една България, която се състояла отъ Бесарабия и Северна Добруджа. По-късно, следъ 680 г., отъ такова укрепление е нѣмало нужда. Тѣ построили Николицелското укрепление, когато българското проникване още бавно се простирало на югъ.

За южна граница на това отечество прабългаритѣ използвали старитѣ Добруджански окопи, които минаватъ между Черна-вода и Кюстенджа.

Тукъ се намиратъ три окопа. Ровътъ на голѣмия северенъ окопъ и на срѣдната — каменна стена се намира къмъ северъ, а ровътъ на южния окопъ — „Кючюкъ топракъ герме“ е къмъ югъ, което значи, че последниятъ е построенъ отъ владеещъ на северъ народъ, противъ южни противници.

Шкорпилъ²¹², Венедиковъ²¹³ и Златарски²¹⁴ смѣтатъ, че този окопъ е отъ български произходъ. Споредъ Шкорпилъ двата северни окопа сж отъ римско и византийско време, а южниятъ земенъ окопъ е отъ български произходъ.

За да провѣря възможността на това предположение, прегледахъ тѣзи окопи, за които Шухардтъ пише, че линията на малкия земенъ окопъ — на източния му край, е прерѣзана отъ другитѣ два окопа, а на западния му край малкиятъ е покритъ отъ голѣмия земенъ окопъ²¹⁵). Ако е така, предположението на поменатитѣ автори не може да бжде вѣрно. Установихъ, че констатациитѣ и картата на Шухардтъ сж напълно вѣрни и точни. На 3 клм. отъ Кюстенджа — при спирка Медея ясно се вижда и сега, че насипътъ и ровътъ на голѣмия земенъ окопъ, както и на каменната стена прерѣзватъ малкия земенъ окопъ. На югъ отъ Черна-вода — при с. Кокирлени, инженеритѣ на голѣмия земенъ окопъ употребили малкия окопъ на едно мѣсто за задната частъ на едно укрепление на голѣмия земенъ окопъ, после малкиятъ съвсемъ изчезва, понеже голѣмиятъ окопъ минава на сжщата линия и го унищожи.

Следователно, резултатътъ на Шухардтъ, споредъ който южниятъ т. н. *малкъ земенъ окопъ е най-стариятъ*, е несъмнено вѣренъ. И така, сигурно е погрѣшно мнението на Шкорпилъ, че голѣмиятъ земенъ окопъ и каменната стена сж по-стари — тѣ произхождатъ отъ римско и византийско време, а малкиятъ, като по-новъ — отъ прабългарско. Малкиятъ земенъ окопъ би могълъ да бжде само въ такъвъ случай отъ прабългарската епоха, ако можемъ да приемемъ мнението на Венедиковъ, споредъ което той е отъ прабългаритѣ, а голѣмиятъ земенъ окопъ и каменната стена сж отъ по-ново време.

Но това е изключено. Именно Шухардтъ е намѣрилъ въ голѣмия земенъ окопъ, респ. въ кастелитѣ му, характерна римска терасигилата²¹⁶, а въ кастелитѣ на каменната стена — груба керамика съ вълнообразни линии, а тукъ таме и характерна за късноримската епоха керамика²¹⁷). И така, трѣбва да приемемъ, че каменната стена е отъ края на римската епоха, голѣмиятъ земенъ окопъ е отъ началото ѝ²¹⁸), а малкиятъ земенъ окопъ е още по-старъ.

Следователно българитѣ, когато сж завладѣли Бесарабия и Северна Добруджа, получили наготово тѣзи окопи и ги употребили за пазене на южната си граница²¹⁹). По-късното българско предание ги отдава на творчество на хана Есперюхъ — въ видението на пророкъ Исая четемъ: Испоръ царь построи великъ президъ между Дунава и морето²²⁰).

Въ Мизия

И така, трѣбва да приемемъ, че българитѣ били стигнали до линията Черна-вода — Кюстенджа, когато за Византия станало възможно да замисли за спирането на тѣхното напредване. Императоръ Константинъ Погонатъ събралъ сухопѣтната си войска, въоръжилъ флотата си и потеглилъ противъ българитѣ. Но войската му била разбита отъ тѣхъ. Победата надъ византийцитѣ позволила на българитѣ да изоставятъ дотогавашното си бавно напредване. Презъ 680 г. тѣ се спустнали съ устремъ на югъ и бързо завладѣли всичкитѣ земи до Балканската верига, а на западъ стигнали до р. Искъръ²²¹).

Щомъ като по описанието на Шкорпилъ намѣримъ²²²), че при границитѣ всичкитѣ мѣста, които даватъ свободенъ достъпъ въ страната, сж били укрепени съ окопъ, трѣбва да предполагаме, че това е дѣло на прабългаритѣ. Но затова можемъ да говоримъ съ положителност само следъ изследването на окопитѣ.

Така намираме погранични окопи:

На изтокъ морето било граница. Но противъ силната византийска флота тѣ трѣбвало да затворятъ всичкитѣ достъпни за кораби мѣста — заливитѣ, както и рѣчнитѣ устия. Следи отъ окопи се намиратъ при с. Екрене, при Варненския заливъ, при устието на Камчия и Фандакли дере и между устието на Чифте-дере и Панаиръ-дере.

На югъ — Стара-планина представлявала граница, чиито проходи и по-низки части сж били сжщо защитени съ окопи. Такива окопи сж: Еникьойскиятъ, Малко-гере, Спасено и Преграда, еркесията на Таукчи-дере, Сакаръ-балканската еркесия и окопа на Арабаконашкия проходъ.

(Следъ завземането на т. н. Загорие билъ построенъ единъ новъ пограниченъ окопъ, дългъ 140 км., който започва близу до Бургасъ и стига близу до вливането на Съзлийка въ Марица).

На западната граница е имало единъ окопъ, който е почвалъ отъ Дунава при Островъ и сега се вижда на 58 км. дължина, а отъ продължението му има следи до Арабаконашкия проходъ. По-късно билъ построенъ 44 км. западно отъ Островъ — Козлодуйскиятъ и, 28 км. назападъ отъ последния — Ломскиятъ окопъ.

Тѣзи окопи, както казахъ по-горе, сж описани отъ Шкорпилъ и вѣроятно е да сж погранични окопи, построени отъ прабългаритѣ, но повтарямъ, че е наложително да бждатъ изследвани и да се установи, кои отъ тѣхъ иматъ прабългарски произходъ. За окопитѣ при Варна и при Гьозекенъ Шкорпилъ казва, че е намѣрилъ въ тѣхъ камъни съ прабългарски знаци, а за окопитѣ между Яйла и Камчия, при Еникьой, както и за Преградата, че тѣ иматъ характернитѣ

за прабългарскитѣ окопни укрепления — площадки. Следъ основното имъ проучване ще можемъ да говоримъ за всички окопи съ положителност. Засега можемъ да приемемъ само това, че прабългаритѣ се стремѣли да укрепятъ съ окопи всичкитѣ лесно проходими мѣста на границитѣ си.

Центърътъ на тежестта въ уголъмената Българска държава е билъ естествено премѣстенъ на югъ отъ Дунава. Сега вече Дунавскиятъ бродъ не е билъ единственъ пътъ за преминаване, а предъ българитѣ се открили две посоки за разширение — къмъ югъ и къмъ западъ. Военниятъ имъ и стопански животъ отсега нататъкъ е трѣбвало да напредва по два главни пътя: единиятъ — отъ морето къмъ западъ, другиятъ — отъ Дунава къмъ Цариградъ²²³). Отъ стратегическо и икономическо гледище, най-важниятъ пунктъ трѣбвало, следователно, да бжде при кръстосването на тѣзи две артерии.

И наистина, тукъ, кждето тѣ се кръстосватъ — въ северната частъ на Шуменското поле, се намира едно укрепление, което повече отъ две столѣтия е било центъръ на българската държава.

Укреплението при с. Абоба (Обр. 65) се състои отъ земенъ окопъ, който заобикаля едно пространство отъ 23·3 кв. клм. и отъ едно каменно укрепление, разположено въ срѣдата на тая площъ.

Окопътъ образува единъ неправиленъ четирижгълникъ, чиято северна страна е дълга 3·9 клм., западната и източната сж почти еднакво дълги — по 7 клм., южната — 2·7 клм. Самиятъ окопъ се състои отъ 7 м. високъ, а при основата 12 м. широкъ насипъ и сжщо толкова дълбокъ и широкъ ровъ. Между насипа и рова има 5—6 м. широка площадка.

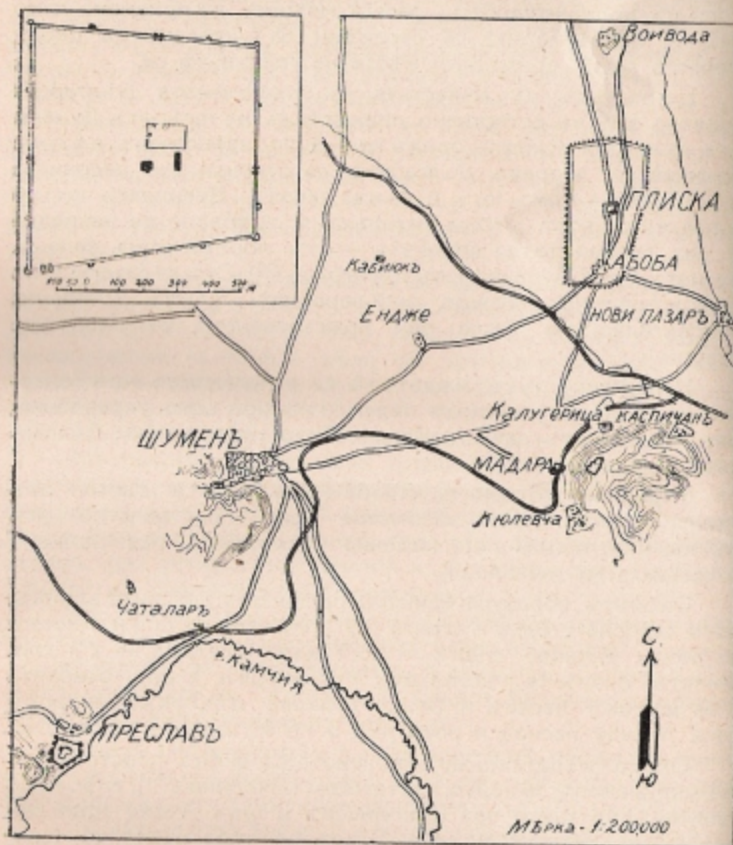
Около срѣдата на заобиколеното съ окопъ пространство има единъ окопъ, за който, както казва Шкорпилъ²²⁴), трѣбва да приемемъ, че както при Николицелъ и тукъ имаме една вътрешна укрепителна система. Днесъ на това мѣсто се виждатъ развалини отъ една мощна каменна крепостъ, която е била построена въ началото на IX. в. и се назовава въ единъ съвремененъ изворъ — въ Чаталарския Омуртаговъ надписъ — Плиска.

Укрепленията при с. Абоба и Николицелъ не сж били единственитѣ, а само най-важнитѣ окопни укрепления. Намиратъ се такива, но по-малки изъ всички по-важни пунктове на тогавашна България²²⁵), но безъ системно изучаване не можемъ да говоримъ съ положителност за тѣхъ.

Фактътъ, обаче, че всички по-важни мѣста сж били укрепени съ окопни укрепления, можемъ да смѣтаме сега вече за сигурно установенъ: Пс. Масауди казва, че всѣко укрепено мѣсто у българитѣ е заобиколено съ ограда, която

е притискана между дървени греди, като между мрежа, и това е като единъ зидъ съ ровъ²²⁶).

Обр. 65. Прабългарскитѣ центрове. Въ лѣвия жгълъ — крепостъта на Плиска

Името на прабългарскитѣ окопни укрепления

Споредъ Никифора, прабългаритѣ наричали укрепеното си мѣсто на свой езикъ ОГЛ-ос. Какво означава тази дума, ще разберемъ отъ самитѣ извори. Когато Константинъ Погонатъ иска да нападне ОГЛ-а, споредъ Никифора, българитѣ избѣгали въ своитѣ укрепления²²⁷, а споредъ Теофана, тѣ избѣгали въ горепоменатото имъ укрепление²²⁸. Ясно е прочее, че ОГЛ — значи укрепление и то на езика на прабълга-

ритѣ.²²⁹) Тази дума е приета и въ маджарския езикъ и се произнася като ахулъ²³⁰), прочее "Ουλος се чете ахулъ.

Сжщата дума познаваме отъ по-късно време отъ IX в., когато тя е предадена отъ византийскитѣ автори като αὐλή²³¹) (чети аулъ, авлѣ) сжщата форма дава и търновскиятъ надписъ. Че това е вѣрно, че новата форма е излѣзла отъ правилното развитие на прабългарския езикъ, се убеждаваме като я сравнимъ съ прабългарската дума колахуръ, която намираме въ IX в. вече въ формата колохуръ. Прочее отъ ахулъ естествено се произвежда авлѣ.

Като сравнимъ тази дума съ отговарящи форми на другитѣ тюркски езици, може да установимъ, че значението ѝ е било у прабългаритѣ „оградено съ окопъ мѣсто“. Така наричали българитѣ бесарабското си централно жилище-лагерь, мѣстото между р. р. Прутъ, Дунавъ, езерото Ялпугъ и Окопа, сжщо така и Николицелския, Плисковския и Преславския центрове.

Интересното е, че аварскитѣ заобиколени съ окопъ лагери се наричали, както може да установимъ отъ унгарскитѣ хроники, чигла, което означава — мѣсто, заобиколено съ „чигъ“, която пѣкъ дума значи ограда, т. е. мѣсто заобиколено съ окопъ. При това трѣбва да се вземе предъ видъ бележката на Теофана: императоръ Константинъ Копронимъ, като намѣрилъ проходитѣ непазени, нахлулъ въ България и пристигналъ до „Чика“, кждето „авлитѣ“, които намѣрилъ тамъ, изгорилъ. Ясно е, че тукъ се касае за окопнитѣ укрепления на българитѣ, и като знаемъ, че чигъ означава окопъ, чигъ или чиге трѣбва да е името на окопнитѣ укрепления. Още по-вѣроятно става това, като четемъ, че българитѣ изпратили до императора бойла и чигата. Чигатъ е сжщо така титла, както това знаемъ за думата бойла. Че българитѣ действително имали титла „чигатъ“, и че тя има нѣкаква връзка съ думата чигъ — съ означение ограда, дворъ и пр. — ясно доказва фактътъ, че тази титла се намира въ сръднобългарския езикъ: Чиготъ и то съ значение „спатаръ, дворцовъ човѣкъ, членъ на царската гвардия“. Отъ това следва, че чиге е било името на окопното укрепление.

Нѣколко бележки за произхода на прабългарското окопно строителство

Както видѣхме по-горе, прабългаритѣ навсѣкжде, кждето сж се настанявали, построявали огромни погранични окопи и окопни укрепления. Следъ всѣко ново завладяване веднага построявали новъ пограниченъ окопъ, а въ центъра му и на други важни точки въ вжтрешността—редица окопни укрепления, което изисквало огроменъ трудъ. Тѣзи окопи сж толкова характерни за прабългаритѣ, че трѣбва да смѣтаме, какво ние имаме работа съ една прастара окпостроителна култура, която тѣ донесли съ себе си отъ източното си отечество. И действително, имаме ясни свидетелства за тюркскитѣ народи, че сж имали много стара окпостроителна култура.

За прабългаритѣ видѣхме вече, че навсѣкжде, кждето сж се установявали, оставяли следи отъ окопи—въ Бесарабия, Добруджа, Мизия. Така трѣбва да предполагаме, че когато източно Маджарско паднало въ първитѣ години на IX в. въ ржцетѣ на прабългаритѣ, тѣ построили и тамъ окопни укрепления. Както ще видимъ по-долу, презъ тази епоха прабългаритѣ въ България построили вече каменни крепости. Следователно, въ по-голѣмитѣ центрове на Източна Унгария, трѣбва да очакваме прабългарски каменни крепости. Въ това отношение е интересна каменната крепостъ на града *Пець*, кждето има следи отъ строителната дейностъ на българитѣ. Но за защитата на по-малкитѣ центрове и на границата сигурно сж строили окопи. Днесъ, тѣй като материалътъ не е още изследванъ, не можемъ да установимъ съ положителностъ кои отъ окопитѣ изъ Унгария иматъ прабългарски произходъ, но че има такива, за това говорятъ и езиковитѣ данни.

Отъ езиковитѣ данни²³²⁾ е ясно, че прабългаритѣ колонизирали тази областъ и я населили съ прабългарско и българио-славянско население, именно ние намираме прабългарски и българио-славянски мѣстни имена. Между тѣхъ е името на по единъ важенъ стратегически пунктъ въ Южна и Северна Унгария е *Землинъ*, *Земплинъ* — българио-славянско име, което означава земна крепостъ — окопно укрепление. Българио-славянско е и името на *Чонградъ* — *Черниградъ*, а при столицата на българио-славянския князь Менъ-Маротъ — *Бихаръ* има окопно укрепление.

За волжскитѣ българи сжщо знаемъ, че столицата имъ била заобиколена съ земенъ окопъ, освенъ това тукъ се намира и единъ пограниченъ окопъ, дългъ 400 км., простиращъ се между р. р. Волга и Кама²³³⁾. Ако мога да осмисля намѣрението си, да изследвамъ тази областъ, ще се постарая да установя повече за волжко-българио-славянскитѣ окопи.

Откъде сж могли българио-славянскитѣ да научатъ тази укрепителна техника?²³⁴⁾

Укрепленията на прабългаритѣ, дори и ония, чиято конструкция е била сложна, се състояли отъ земни окопи. На пръвъ погледъ би се помислило, че причината се състои въ простотата на работата и леснотата за доставяне на материалъ. Обаче не е така. Напримѣръ: Николцелското укрепление прабългаритѣ направили отъ прѣстъ, макаръ че самата почва е камениста, и затова трѣбвало да я докаратъ отъ другаде. Това значи, че окопното строителство у тѣхъ е било система, стара културна придобивка — сигурно научена въ страна, въ която нѣма камъкъ, та за строежъ сж си служили само съ прѣстъ.

Че тази окопно-строителна култура е много стара, доказва фактътъ, че освенъ у прабългаритѣ, намираме я и у други тюркски народи, сжщо въ огроменъ мащабъ. По-долу ще видимъ какъ аваритѣ сж защищавали живелищата си, съ деветъ огромни окопни пояси, като всѣки отъ тѣхъ е билъ дългъ около 200 км. т. е. деветтѣ сж имали ок. 1.800 км. дължина — една колосална работа, възможна да се предприеме само отъ народъ, който е строилъ окопи отъ най-стари времена. Сведениято за аваритѣ е ценно и въ още едно отношение. За тѣхъ знаемъ съ сигурностъ, че тѣ само за нѣколко години сж се прехвърлили отъ Волга на Дунава, следователно тѣ не сж могли да научатъ отъ европейскитѣ народи окопното си строителство, а сж го донесли отъ изтокъ.

Сжщо и за хазаритѣ знаемъ, че сж построявали окопи противъ нападенията на маджаритѣ.

Отъ всичко това следва, че окопното строителство у прабългаритѣ е единъ по произходъ източненъ елементъ въ културата на тюркскитѣ народи и общъ за тѣхъ.

Отъ друга страна знаемъ, че източната прародина на прабългаритѣ въ последнитѣ столѣтия пр. Р. Хр. е принадлежала къмъ хунската империя, отъ което е много правдоподобно, че прабългаритѣ сж взели окопно-строителната си култура, както и много други културни елементи, заедно съ другитѣ народи на Азиатската хунска империя, отъ китайцитѣ.

Вѣроятността на предположението ми се увеличава отъ факта, че до китайцитѣ ни води и единъ другъ елементъ на прабългарио-славянската култура. Лѣтоброенето на прабългаритѣ,

познато отъ Именника на първите български ханове, показва такава лѣточисленна, което е познато въ цѣлата тюрко-монголска област и чиято люлка е Китай. И така, лѣтоброенето на прабългаритѣ е такъвъ елементъ на хунската култура, която има китайски произходъ.

Наистина, народитѣ на азиатската хунска империя имали възможностъ да се запознаятъ съ окопнитѣ строежи. Голѣмата частъ на китайскитѣ дълги стени защищавали китайската империя тѣкмо противъ нападенията на хунскитѣ народи. Интересно е да се спомене тукъ, че германскиятъ ученъ Улигъ, като пише за окопитѣ въ Бесарабия, казва, че не е приемливо моето мнение, споредъ което познанията по строежа на окопи прабългаритѣ сж добили заедно съ другитѣ народи на хунската империя и то отъ китейцитѣ. Противъ това говорило обстоятелството, че „въпърки известно кръвно родство между хунитѣ, които около 84 г. сл. Хр. били окончателно изгонени отъ съседството на Китай, и хунитѣ на Атила въ V в., тѣ представлявали народни групи съ съвсемъ различенъ видъ култура“. Но тази бележка нѣма нищо общо съ моята теза. Ако приемемъ мнението на Улигъ, което не лежи върху никаква основа, все пакъ всичко остава така, както по-рано, именно, азъ никога не съмъ мислил и казвалъ, че прабългаритѣ произхождатъ отъ Агиловитѣ хуни, а обратно, сигуренъ съмъ, че не произхождатъ отъ тѣхъ, но съмъ твърдилъ, че българитѣ сж принадлежали на хунската империя и тамъ сж научили окопното строителство заедно съ другитѣ народи на хунската империя — отъ китейцитѣ.

Споредъ китайскитѣ извори дългитѣ стени били строени презъ IV-III столѣтие преди Р. Хр. Строителитѣ, като работили съобразно формата на мѣстността, използвали всѣка природна сгода за икономисване на работата, т. е. само тамъ където не е имало естествена пригодностъ за отбрана, сж строили „стена“ и то отъ материали, каквито се намиратъ на самото мѣсто — отъ земя, камъкъ или дървени дънери. Но и тамъ, където се издигнали каменни стени, единъ земенъ окопъ, свързанъ чрезъ окопи съ стената, служи като външна отбранителна линия.

Голѣмъ интересъ за насъ представлява едно китайско сведение за една по-късно построена частъ на стената, отъ четвъртата десетина пр. Р. Хр.: Хо — Ханъ — Ша, хунски царь, като искалъ да изкаже своята благодарностъ къмъ китейцитѣ, предлагалъ да вземе грижата за защитата на пограничните укрепителни съоръжения отъ Шангъ — Ку до Тунъ — хонгъ. Но интендантътъ на вътрешния дворъ на китайския императоръ не се съгласилъ да приема хунското предложение и за да потвърди мнението си разправя за произхода на стенитѣ. По времето на Хиао — Ву (отъ 141 г.),

китейцитѣ превзели богатата страна на хунитѣ, която била разположена източно отъ тогавашнитѣ погранични съоръжения, простиращи се до Лиао — тунгъ на 1.000 ли. По този случай сж били построени поменатитѣ стени въ защита на новата област. Споредъ интенданта, тѣзи въ негово време по-стари отъ 100 години стени, били подкрепени съ пазителни станции и окопи, а отвънъ били защитени съ външенъ окопъ. Стената въ голѣмата си частъ била окопъ, но въ дълинитѣ и проходите имало построени части само отъ кръстообразно поставени дървени дънери. И естествено е, че стената не била построена отъ камъни, когато знаемъ, че тукъ тя минавала презъ пѣсѣчни пустини.

Тази стена трѣбва да смѣтаме за идентична съ оная, която известниятъ унгарски археологъ на английска служба — Дурелъ Шайнъ, изследвалъ въ цѣлото ѣ протежение презъ 1907 и 1913 г. Намѣренитѣ отъ него по станциитѣ извънредно богати материали говорятъ ясно за това, което казва цитираниятъ изворъ, че стената била построена въ края на II в. пр. Р. Хр. За тази стена четемъ въ описанието на Дурелъ Шайнъ следното: предназначението ѣ е било, да осигури областта, която се намира на югъ отъ р. Су-Ло-Хо, противъ хунскитѣ нападения и „да държи пѣтя отворенъ за енергично военно настѣпление“. Тази стена, при която на известни разстояния се намиратъ караулни станции, преминава отъ началото до края почти навсѣкжде всрѣдъ пълна пустиня. Затова, че тази прастара работа е преживѣла хилядолѣтията, има голѣмо значение фактътъ, че човѣшка сила не я е докосвала. Но още по-важенъ факторъ за това е особенитѣ начинъ на строежъ. Стената е била построена отъ смѣсена съ рѣчни камъчета набита глина и отъ материала, който е имало на известни мѣста на разположение — снопове отъ трѣстика или отъ дървени клонове. При основата стената е дебела 2.4 м., а на върха — 2 м. Стената преминава на всѣка педя здрава земя, където има възможностъ за влизането на противника и стига до мочуритѣ. Старитѣ китайски инженери сж включили въ отбранителната линия редица солени езера и блата, за да спестятъ отъ строежа“. Където е сжществувала опасностъ отъ наводнение, за основа издигнали низки насипи.

Наблюдателницитѣ и отбранителнитѣ кули били построени главно отъ здраво свързани кирпичи или отъ набита глина.

Както се вижда и сега, такива глинени стени сж защищавали градоветѣ въ Китай и Туркестанъ.

Щателното проучване на прабългарскитѣ окопи ще покаже, дали не сж построени нѣкои така, както тия на китейцитѣ: набита земя укрепена отъ дърво, трѣстика или клонове. За подобно нѣщо говори поменатото сведение на Пс. Масауди въ което той споменава за дървена мрежа. Отъ израза „дървена

мрежа" следва, че се касае за набита земя. Такива сж били и аварскитѣ окопи. Това ще разберемъ отъ сведенията на Сангалския монахъ — авторъ: окопитѣ били 20 педи широки и толкова високи, отъ дветѣ страни били обшити съ дървени дънери и между този дървенъ скелетъ хвърляли камъни и глина, а отгоре го покривали съ гжста трева.

Какво научаваме отъ окопитѣ на прабългаритѣ?—Нѣщо, което е много важно за опредѣление на културното имъ ниво. За да можемъ да разберемъ това, трѣбва да сравнимъ укрепителната система на прабългаритѣ и аваритѣ. Тукъ трѣбва да поговоримъ върху тая тема, понеже всички учени смѣтатъ отбранителната система на двата народа за еднаква, когато въ сжщностъ има голѣма разлика между тѣхъ, произлизаща отъ разликата между културитѣ имъ.

За аварскитѣ укрепления имаме следнитѣ данни:

1. Въ лѣтописа на Дйнхардъ за 791 г. четемъ следното: Карлъ (Велички), като събрелъ голѣма вой ка, нападналъ аваритѣ. Той се разположилъ най-напредъ на лагеръ при р. Енсъ, която служела като граница между баварцитѣ и аваритѣ. Следъ това, продължавайки пѣтя си, той отблѣсналъ стражитѣ на „хунитѣ“ (т. е. аваритѣ) и разрушилъ укрепленията имъ, едното отъ които било при р. Камбъ (Кампъ), а другото при гр. Комагена. Оттамъ той продължилъ пѣтя си до р. Раба и, като я преминалъ и стигналъ чакъ до устието ѝ, оттамъ се върналъ въ гр. Сабария.

2. За 796 год. въ сжщия изворъ намираме следното: Карлъ изпратилъ като подаръкъ на папата съкровищата, които донесълъ Фороюлийскитъ дукъ отъ Панония, когато той ограбилъ княжеския дворець на хунитѣ, който се наричалъ „Хрингусъ“. Въ сжщата година — четемъ по-нататъкъ — царьтъ изпратилъ Пипинъ съ италиански и баварски войски въ Панония, той отблѣсналъ хунитѣ къмъ р. Тиса и разрушилъ княжеския имъ дворець, който се наричалъ, както погоре казахме, „Хрингусъ“, (у лонгобардитѣ пѣкъ кампусъ) и всичкитѣ съкровища, които намѣрилъ тамъ, занесълъ на баща си.

3. Сангалскитъ монахъ пише, възъ основа на разказа на единъ старъ ветеранъ отъ аварскитѣ войни—Адалбертъ, следното: „Страната на хунитѣ — казвалъ той (Адалбертъ) — била заобиколена съ 9 кржга. И когато азъ, като не можехъ да предполагамъ другъ видъ ограда, освенъ плетена отъ върба, попитахъ: „какво особено имало въ това господине?“ той ми отговори: „Съ 9 „хегинъ“ била укрепена“. И когато и това не можахъ да си представя, като другъ видъ ограда, освенъ каквито се намиратъ въ нивитѣ и продължихъ по-нататъкъ да го разпитвамъ, той ми отговори: „тол-

кова широка е билъ единъ кржгъ, т. е. толкова голѣма площъ е ограждалъ, колкото пространство дѣли гр. Цюрихъ отъ Констанцъ; той е билъ построень отъ букови, борови и джбови дънери така, щото дебелината му отъ едната страна до другата е била 20 педи и толкова висока. А цѣлото вътрешно разстояние било изпълнено съ твърди камъни или глина. Между тѣзи кржгове селищата били разположени така, че отъ едно до друго е могло да се чуе викъ. Срещу селищата пѣкъ въ непревземаемитѣ огради имало тѣсни входи, презъ които сж могли да излизатъ за грабежъ. Третиятъ кржгъ билъ отдалечень отъ вториятъ който билъ построенъ както първиятъ—на едно разстояние отъ 10 нѣмски, т. е. отъ 40 италиански мили и тѣй натакъкъ до деветия, само че еднитѣ кржгове сж били много по-тѣсни отъ другитѣ. А селищата сж били отъ кржгъ до кржгъ всѣкжде така разположени, че всички могли да се чувятъ подаденъ сигналъ.

Тѣзи сж даннитѣ, стигнали до насъ за аварскитѣ укрепления.

Интересно е, че разказътъ на Адалберта, въпрѣки това че не е логичень, намѣрилъ у изследователитѣ пълно довѣрие, което най-добре може да се види отъ реконструкцията на Гарние. Тази реконструкция показва прѣстенонидни окопи, разположени концентрично единъ въ други на еднакво разстояние, между които сж поставени групи отъ палатки и къщици и най-навжтре се вижда княжескиятъ дворець. Сжщо така мисли и Баласчевъ²⁹³), който дори и възприема посоченото отъ поменатия монахъ разстояние между кржговетѣ отъ 35—40 френски мили. „Хрингътъ“, казва Баласчевъ, се състоялъ отъ повече концентрични окопни прѣстени, които сж, отстояли единъ отъ другъ на разстояние 35—40 френски мили. Тогава, когато противникътъ завладявалъ първия прѣстенъ, отбранителитѣ отстъпвали въ втория, третия и тѣй нататкъ, докато най-сетне стигнали въ срѣдата на концентричното укрепление, гдето е билъ главниятъ централень Хрингъ, наричанъ отъ франкитѣ и лонгобардитѣ „кампусъ“, въ който се намиралъ и двореца на кагана. Този аварски кампусъ“ е билъ разположенъ при р. Тиса, гдето нѣкога се е намиралъ „палатътъ на Атила“.

Първиятъ въпросъ, който се поставя предъ насъ е: Възможно ли е това, което ни разказва сангалскитъ монахъ, че аварската отбранителна система се състояла отъ деветъ концентрични окопни кржгове, които сж били отдалечени единъ отъ другъ на разстояние отъ по 10 нѣмски мили? Отговорътъ е много лесень. Ако деветтѣ огради на „хунитѣ“ приемемъ за концентрично разположени и разстоянието между оградитѣ да е било 10 мили, тогава диаметрътъ на цѣлото укрепено пространство би билъ около 180 нѣмски мили, т. е. както Шебеценъ право забелязва „вън-

шната ограда би се простнала отъ границата на долна Австрия чакъ до р. Донъ⁽²⁶⁾, и ако продължимъ по-нататкъ изчислението, то ще дойдемъ до заключение, че пространството на външния кръгъ съ подобенъ диаметръ би било 1,000,000 квадратни километра, а самитъ пъкъ огради би имали една дължина отъ 20,000 километра. Това не е възможно, т. е. укрепленията на аваритъ не биха могли да бъдатъ деветъ раздалчени единъ отъ другъ на 10 нѣмски мили концентрични кръгове.

И наистина, ако ние разгледаме даннитъ, ще разберемъ отъ тѣхъ, че деветтѣ огради не сж били концентрични. Погоре видѣхме, че Карлъ Велики разрушилъ две аварски укрепления, после той стигналъ чакъ до устието на р. Раба. Покъсно Пипинъ при р. Тиса разрушилъ едно аваско укрепление. И така тогава отъ р. Енсъ до р. Тиса е имало най-малко четири окопни укрепления. И така „Хегини“ -тѣ се намирили вънъ единъ отъ другъ.

А сжщото това ние виждаме въ първата часть на разказа на монаха. Споредъ него, единъ кръгъ обкржжавалъ толкова пространство, колкото това между градоветѣ Цюрихъ и Констанцъ, което значи, че диаметрътъ на отдѣлнитѣ укрепления билъ дълъгъ около 70 километра.

Но другата часть на разказа говори друго: че разстоянието между кръговетѣ е било 10 мили и, че следващитѣ били по-малки отъ предходящитѣ. Споредъ това пъкъ ние бихме имали наистина работа съ концентрични кръгове, което, както видѣхме, не е възможно. Обаче, ако проследимъ разговора между писателя-монахъ и Адалбртъ, ще намѣримъ обяснението на грѣшката. Адалбртъ почва разказа си съ следното: „страната на хунитѣ е била заобиколена съ деветъ кръга“. Чувайки това, монахътъ го запиталъ, за какви кръгове той говори. Като получилъ отговоръ, повторно попиталъ разказвача, понеже не е могълъ да го разбере. Самитъ тѣзи запитвания сж ясно свидетелство за това, че писателътъ не е могълъ да си представи работата въз основа на даннитѣ на разказвача. Това ни дава да разберемъ, защо е върна само първата часть, въ която той само преписва даннитѣ на Адалбрта. Но по-нататкъ, когато той се опитва и да обясни по своята представа думитѣ на Адалбрта, той грѣши, като въ края на краищата пакъ не е разбралъ стария ветеранъ.

Ако допълнимъ даннитѣ на Айнхардъ съ разказа на Адалбрта, ще видимъ, че аварската укрепителна ситема се е състояла отъ деветъ кръга (Хегинъ), отстоящи единъ отъ другъ на различно разстояние. Диаметрътъ на всѣки кръгъще да е билъ 60-70 клм., а пространството имъ—около 3,000 кв. клм.

Срещу това какво намираме у българитѣ? Цѣлото пространство на Николицелското укрепление е 48.3 кв. км., това

на Адобското пъкъ—23.3 кв. км., т. е. около стотната часть на единъ гварски кръгъ. Това показва, че аварскитѣ деветъ кръга, обемайки едно пространство отъ около 25,000 кв. клм. не могатъ да служатъ за сжщитѣ цели, както българскитѣ окопни укрепления, отъ които и най-голъмото не е имало повече отъ 48.3 кв. клм. Баласчевъ, споредъ който аварското укрепление е голѣмо колкото цѣла Сръдна Европа, пише, че българитѣ сж живѣели „ауленъ-животъ“⁽²⁷⁾, както на севернитѣ брѣгове на Черното море, така и въ Балканския полуостровъ. Тѣхнитѣ аули били най-важнитѣ стратегически пунктове. И Златарски мисли⁽²⁸⁾, че цѣлиятъ прабългарски народъ е живѣлъ въ такива лагери, дори се ограничавалъ до единъ само лагеръ, въ който се побиралъ цѣлиятъ прабългарски народъ, а именно, Николицелскитъ. И отъ пространството на този лагеръ, той се старае да опредѣли и числеността на българската нахлуваща „орда“, като заключава, че българитѣ не сж могли да броятъ съ стотици хиляди, а едва само нѣколко десетки хиляди.

На това можемъ да дадемъ положителенъ отговоръ. Който познава стопанския строй на номадскитѣ народи, който знае отъ какви огромни пространства има нужда дори една малобройна номадска орда, трѣбва да се очуди на тѣзи предположения. Тѣзи, които предполагатъ абсолютно невъзможното номадство на прабългаритѣ, какъ могатъ да мислятъ, че нѣколко десетки хиляди номади ще могатъ да живѣятъ въ толкова ограничено пространство? За нѣколко десетки хиляди прабългари имало е нужда отъ 100,000 коне, а 48 кв. клм. естествено не е достатъчно и днесъ за 10,000 коне а още по-малко въ време на единъ номадски стопански строй.

Крайно време е за всички онѣзи, които искатъ да си представяватъ основателитѣ на българската държава за номадска орда, да се запознаятъ, поне отъ една енциклопедия, какво означава номадски животъ. Нека прочетатъ нѣщо за киргизитѣ, които отъ много хилядолѣтия скитатъ и до сега, подчиняващи се на обичаитѣ на единъ и сжщъ номадски строй въ една и сжща областъ, обхващаща огромни пространства.

Споредъ горечитиранитѣ учени, прабългаритѣ сж живѣли „аулски“ животъ на лагеруваща орда въ едно или нѣколко само окопни укрепления. Какво намираме фактически? — Какво ни учи сжщиятъ изворъ, отъ който тѣ сж черпили даннитѣ за Николицелското и Адобското укрепления? — Той ни учи, че бесарабскитѣ българи укрепели областта между Дунава, Прутъ и езерото Ялпугъ само като най-важенъ центъръ на тѣхната страна, но тѣ изкопали пограниченъ окопъ за защита на границата на своето отечество. (Сжщо и на отсамната страна на Дунава, далече отъ Николицелското укрепление, имали пограниченъ окопъ). И когато после бъл-

гаритъ се настанили въ Мизия, укрепили брѣга на Черното море, затворили съ окопи низкитѣ части на Стара-планина до Драбаконашкия проходъ, оттамъ пѣкъ построили чакъ до Дунава единъ окопъ. Тогава тѣ сж имали една обширна страна, добре защитена въ най-важния пунктъ на която е разположено едно централно укрепление—това при с. Абоба, съ пространство отъ 233 кв. клм.

Следователно не може, предъ тѣзи факти, да се мисли, че въ едно само окопно укрепление се е побиралъ цѣлиятъ български народъ, защото както видѣхме навсѣкжде, кждето се настанявалъ, укрепявалъ границитѣ на обширнитѣ си страни.

Дори отъ това, което ние учимъ за окопнитѣ укрепления на прабългаритѣ и аваритѣ можемъ да установимъ разликата въ начина на живѣене на двата народа. Всичко, което знаемъ за аварскитѣ окопни укрепления ни показва, че аваритѣ сж живѣли въ границитѣ на деветъ зеобиколени съ окопи живелища, обемащи едно пространство отъ около 25,000 кв. клм. А отъ даннитѣ, които имаме за българскитѣ окопи и окопни укрепления е ясно, че последнитѣ имали за целъ само да защитятъ едни важни стратегически пунктове, а самитѣ селища на българския народъ сж се намирали изъ една обширна страна, защитена на границитѣ си съ погранични окопи. Разликата е съвсемъ ясна.

Аваритѣ сж живѣли въ деветъ, раздѣлени единъ отъ другъ съ далечно разстояние, укрепени пояси. Това означава, че тѣ били раздѣлени рѣзко на деветъ племена. Укрепителната имъ система защищавала деветъ отдѣлни групи, т. е. племенитѣ имъ интереси били зорко пазени: въ рамкитѣ на единъ укрепенъ поясъ живѣло по едно племе, като отдѣлна единица. Цѣло Аварско било организирано предимно за военни цели. Аваритѣ живѣли въ рамкитѣ на деветъ зеобиколени съ окопи лагери, а огромнитѣ пространства вънъ отъ тѣхъ били ненаселени, не използвани, тѣ били извънъ окопни-територии.

Действително знаемъ, че важна съставна часть на отбранителната система на тюркскитѣ народи сж съставлявали огромнитѣ пусти пространства вънъ отъ отбранителнитѣ окопи или гори. Така за маджаритѣ знаемъ, че тѣ сж оставяли обширни области вънъ отъ отбранителната линия, области наречени „отвждъ плетове“. Подобни необитаеми пространства сж се намирали и около страната на печенезитѣ: до узитѣ и аланитѣ е имало едно разстояние отъ 6 дни пжтъ, до мордвинитѣ — 10, до руситѣ — 1, до маджаритѣ — 4, до българитѣ — $\frac{1}{2}$ день.

Сжщото е било и у аваритѣ—огромни области вънъ отъ пространствата на деветтѣ кржга сж оставали необитавани, неизползувани. Тѣзи пространства сж играли важна военна

роля, а именно, служили сж за препятствие на противника, който, за да доближи обитаванитѣ кржгове е билъ принуденъ да преминава тѣзи огромни мжчно проходими пусти пространства, дето не е могълъ да намѣри ни храна, ни каквито и да сж други припаси.

Така можемъ да си обяснимъ, защо следъ падането на аварската държава срѣдната часть на Аварско станала известна въ литературата подъ името „пустиня“—по-големата часть отъ страната, лежаща вънъ отъ обитаванитѣ кржгове, е била и по рано „пустиня“, която съ унищожаването на обитаванитѣ части е била само уголѣмена.

Този строй ни обяснява и причината, защо е трѣбвало да загине държавата на аваритѣ. Тѣ сж водили единъ непроизводителенъ начинъ на живѣене. А тѣ сж могли така да живѣятъ само до когато е било възможно да държатъ подъ свое иго голѣми пространства съ население, което да имъ служи съ труда си, и докато съседнитѣ имъ страни не бѣха се заздравили. Щомъ, обаче, западнитѣ имъ военни набѣзи, които имъ давали огромни плячки, трѣбвало да престанатъ поради засилването на франкската държава, а съ образуването на българската държава пѣкъ загубили данъцитѣ на много славянски племена, Аварската държава трѣбвало да загине. Тя трѣбвало да рухне поради смъртния ударъ, който ѝ нанесло положението, изискващо промѣна на стопанския строй. Аваритѣ не били способни за подобна промѣна, не били стопански подготвени да живѣятъ по начинъ, какъвто новитѣ обстоятелства изисквали. Вмѣсто това тѣ се опитвали да разкъсатъ веригата, която постоянно ги пристѣга. Като имъ оставалъ откритъ пжтътъ само на юго-западъ, тѣ почнали да налитатъ върху Хърватско, докато не били и тукъ спрѣни отъ франкитѣ. Така аваритѣ, осждени на смъртъ, сж живѣли още известно време все по-осждно, докато въ края на VIII-я вѣкъ, когато сж се организирали вече съседнитѣ две държави, Франкската и Българската, сж били сломени подъ ударитѣ на франкитѣ и българитѣ. Тѣ не сж могли да се задържатъ въ своя стопански строй, тѣй различенъ отъ она на окржжаванитѣ ги народи. Само съ слабостта на съседнитѣ страни може да се обясни и това, че тѣ сж могли да се задържатъ толкова време. Тѣ трѣбвало да загинатъ, защото не били подготвени да живѣятъ чрезъ развито скотовѣдство и земедѣлие.

А обратно, окопитѣ на прабългаритѣ показватъ, че тѣ сж укрепявали границитѣ на държавата си—държавата защищавала цѣлостта на народа съ държавнитѣ си граници, което значи, че имаме работа съ уседналъ народъ. Окопнитѣ укрепления защищавали само по една отъ стратегическо и търговско отношение важна точка, тукъ живѣли войскови части, водителската класа, търговцитѣ, а самиятъ народъ за-

нимаващ се главно съ скотовъдство и земедѣлие обитавали заедно съ присъединенитѣ славяни цѣлата територия на страната, добре защитена съ естествени и изкуствени държавни граници.

За колко важно смѣтали пазенето на границитѣ, показва една точка въ отговоритѣ на папа Николай I, споредъ която границитѣ на българитѣ сж постоянно пазени, и ако по нѣкакъвъ начинъ нѣкои избѣгватъ на нѣкоя точка на границата, тамъ постуващитѣ бизатъ наказани съ смъртъ²⁴⁰).

И така ние трѣбва да дойдемъ и отъ окопитѣ на прабългаритѣ до сжщото заключение, което можемъ да извадимъ отъ (езиковитѣ, писменитѣ и другитѣ археологически данни, че *прабългаритѣ били вече нѣколко столѣтия преди да завзематъ Балканското си отечество уседналь, занимаващ се съ развито скотовъдство и земедѣлие народъ.*

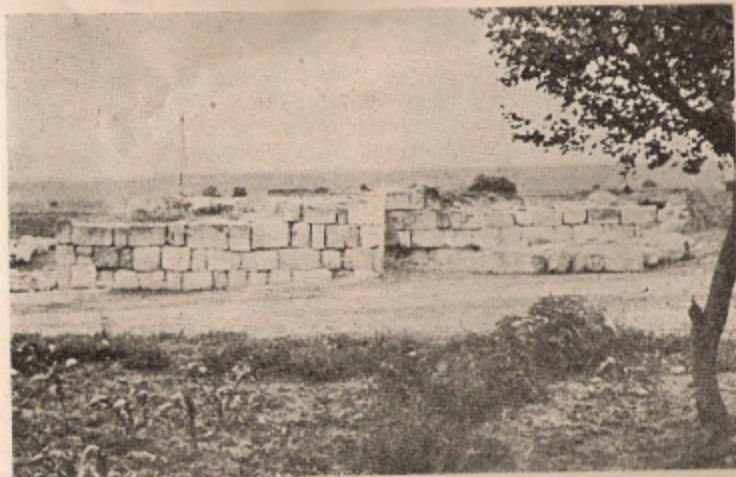
Каменни укрепления

Знаемъ за прабългаритѣ, че презъ началото на IX в. сж направили редица каменни укрепления²⁴⁰). Така на първо мѣсто намираме едно импозантно каменно укрепление, което защищавало столицата на България — Плиска. Самиятъ ханъ Омуртагъ ни съобщава, че столицата на прабългаритѣ се наричала Плиска, именно въ Търновския надписъ той пише: „живущиятъ въ стария сидомъ ханъ ювги Омуртагъ“, а пъкъ въ Чаталарския надписъ ни казва направо и името на тази стара резиденция — „живущъ въ крепостъта Плиска“.

Възъ основа на разкопкитѣ, ние знаемъ вече, че тази столица е била при с. Абоба. Както се вижда отъ открититѣ развалини тя е била импозантна столица, разположена около срѣдата на заобиколена съ околъ площъ. Мощна (0.5 клм.) крепостъ (Срв. обр. 65) съ 2.6 м. дебели зидове построени отъ голѣми каменни квадри, (Обр. 66) на жлитѣ на крепостъта се намирали цилиндрични, а на всѣка страна по две петожгълни кули и по една порта, защитена отъ дветѣ ѣ страни съ четирижгълни двойни кули (Обр. 67—70).

Почти на срѣдата на заобиколената съ крепостна стена площъ се намиратъ развалини на здания, великолепни палати, жилищни и обществени постройки.

Но строителната дейность на Омуртага не се изчерпва съ построяване на крепостъта и палатитѣ на Плиска. Той самъ ни съобщава, че той построилъ и другитѣ крепости и палати. Така най-важниятъ паметникъ, разкопаниятъ отъ Р. Поповъ въ Чаталаръ Омуртаговъ надписъ, ни съобщава, че резидиращиятъ въ Плиска Омуртагъ—на грѣцки въ 15 индиктионъ, а на български въ сигоръ алемъ, т. е. въ първия месецъ на годината „крава“—въ 821/22 год., построилъ и авлъ при р. Тича (Камчия). Споредъ надписа, крепостъта е построена

Обр. 66. Стената на крепостъта Плиска при източната врата

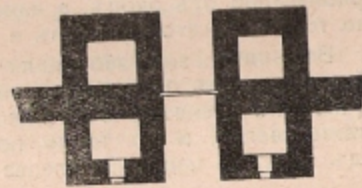
Обр. 67. Плиска. Цилиндрична кула

Обр. 68. Плиска. Цилиндрична кула на крепостъта

Обр. 69. Плиска. — Петожгълна кула на крепостъта

Обр. 70. Плиска—входътъ на крепостъта

против славянитѣ и гърцитѣ. Отъ надписа ще разберемъ сжщо, че Омуртагъ при крепостъта построилъ много изкустно конструиранъ мостъ.

По общо прието мнение тази крепостъ представлява ядката на по-късната българска столица — Преславъ.

За това говори фактътъ, че стариятъ Преславъ се намира до р. Тича, при северния входъ на Върбишкия проходъ, което отговаря на израза на Чаталарския надписъ, че крепостъта била построена противъ славянитѣ и гърцитѣ. Въз основа на исторически данни, построяването на Омуртаговата крепостъ трѣбва да разбираме така: императоръ Никифоръ нападналъ България, изгорилъ столицата на Крума и опустошилъ една частъ отъ страната. Вѣрно е, че Крумъ въ края на краищата заобиколил и напълно унищожилъ византийската армия, но все пакъ българитѣ трѣбвало да направятъ всичко, за да осигурятъ себе си противъ Византия. За тази целъ синътъ на Крума—Омуртагъ сключилъ презъ 814/15 г. 30 годишенъ миръ съ Византия. Но че той съ това не се е смѣталъ за осигуренъ и е знаелъ, че спрѣмо Византия той е можелъ да бжде въ спокойствие, само ако тя всѣкога чувствува силата на българския ханъ, това най-ясно показва Чаталарскиятъ надписъ, отъ който за този живуцъ въ миръ ханъ четемъ: „Нека Богъ удостои поставения отъ Бога ханъ да тъпче здравата съ краката си императора“, прочее, ханъ Омуртагъ не се е задоволявалъ съ сключването на миръ, а се постаралъ да изработи защитата на България. Като извлѣкълъ поука отъ много опасния походъ на Никифора, той укрепилъ столицата си съ мощна крепостъ и освенъ това построилъ крепостъ при входа на Върбишкия проходъ.

Но най-важно свидетелство за това, че крепостъта на Омуртагъ е била при Преславъ, даватъ археологически данни—тукъ се намиратъ останкитѣ на крепостъ и на палати отъ прабългарското време.

Укрепителната система тукъ е еднаква съ онази въ Плиска. И тукъ има вътрешна и външна линия, но и външната е отъ каменна стена. Вѣроятно е, че външната линия е била първоначално отъ окопъ, а каменната стена била построена само тогава, когато Преславъ е станалъ вече столица.

Външниятъ зидъ заобикаля една площъ отъ 3·5 кв. клм. Той е построенъ отъ голѣми квадрати. Вътрешната крепостъ е $\frac{1}{4}$ кв. клм. Стената е 2·10 м. дебела (Обр. 71), построена отъ голѣми квадрати, и то точно по начинъ като въ Плиска: следъ квадъръ надлъжъ следва такъвъ наширъ. (Обр. 72).

Не само голѣмината и поставянето на камънитѣ сходя съ онѣзи въ Плиска, но сжщо и конструкцията на крепостъта и тукъ имаме цилиндрични кули, главнитѣ входове отъ дветѣ

Обр. 71. Преславъ. Остатъкъ отъ зида на вътрешната крепостъ

Обр. 72. Преславъ. Зидътъ на вътрешната крепостъ

страни сж пазени отъ по една двойна четвъртита кула, само че вмѣсто петоъгълни намираме четвъртити кули. (Обр. 73).

Обр. 73. Преславъ. Четвъртита кула

Отъ факта, че конструкцията, начина на строежа и голѣмината на камънитѣ въ Преславската крепостъ сж еднакви съ тѣзи въ Плиска, сигурно е, че Преславската крепостъ е била построена въ прабългарско време и то въ това на Омуртага.

Споредъ Търновския надписъ, Омуртагъ построилъ една крепостъ и при Дунава. Споредъ самия Търновски

надписъ, Омуртагъ построилъ при Дунава „нова сграда“. И между нея и старата резиденция, като измѣрилъ разстоянието по срѣдата, издигналъ великолепа могила, а разстоянието отъ тази могила до Дунавската сграда, както и до Плиска било по 20,000 сажена.

За дунавския строежъ на Омуртага смѣтатъ, въз основа на мнението на Шкорпилъ, Каджкѳойското градище между Силистра и Тутраканъ. Това е едно окопно укрепление, въ което има едно каменно здание и на североизточния му жгълъ—развалинитѣ на една малка каменна крепостъ. За жалость безъ разкопки не може да се установи нищо, а когато ходихъ тамъ, намѣрихъ само развалини безъ опредѣлена форма.

Но че Каджкѳойското градище — или само каменната му частъ трѣбва да смѣтаме за Омуртагова постройка, най-добре свидетелствува обстоятелството, че тукъ е намѣренъ единъ Омуртаговъ надписъ, който говори за войната между Крума и Никифора.

За прабългарска постройка се смѣта и крепостъта на Мадарското плато.

Вѣрно е, че имаме повече сведения, които говорятъ за това, че на Мадарското плато е имало укрепление въ прабългарското време. Така ние знаемъ, че за Мадарското плато при с. Калугерица водятъ два пѣтя, които сж били построени въ прабългарско време. Това доказватъ знацитѣ върху стенитѣ по пѣтя. Това значи, че прабългаритѣ сж свързали Плиска съ Мадарското плато, което може да се обясни само така, че тукъ е имало крепостъ.

Действително византийскитѣ извори споменуватъ при разказа имъ за маджарското нахлуване за една крепостъ по име *Мундахра*. Кжде е била тази крепостъ, може да се установи пакъ отъ византийски извори. Маджарската войска нахлува отъ северъ въ България, византийцитѣ пъкъ отъ югъ притискатъ Симеона. Тогавъ Лъвъ Мждри се опитва да разреши въпроса по миренъ начинъ, изпраца посланика си, но царъ Симеонъ затваря пратеника. На северъ положението става опасно. Маджаритѣ, опустошавайки минаватъ презъ Северна България. Когато Симеонъ научава това, излиза противъ тѣхъ, но маджаритѣ го побеждаватъ и го принуждаватъ да се затвори въ крепостъта Силистра. Отъ своя страна тѣ продължаватъ опустошителния си походъ и стигатъ до Преславъ. Тогавъ царъ Симеонъ моли императора за миръ. Но когато новиятъ византийски посланикъ пристига, той го затваря, нахвърля се противъ пребиваващитѣ около Преславъ маджари и ги побеждава. Оттамъ, завръщайки се, той намира затворения византийски посланикъ въ *Мундахра*, Следователно, тази крепостъ се е намирала по пѣтя между Пре-

славъ и Силистра, а такава крепостъ може да е била онази на Мадарския прабългарски центъръ.

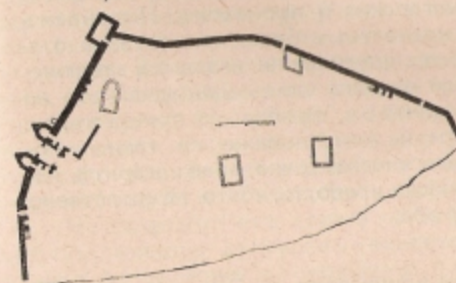
Отъ името *Мундахра* произлиза формата *Мундара*, респ. *Мждара*, а отъ нея—*Мадара*—*Мадара*. Именно отъ едно образувано още преди заселването на прабългаритѣ име *Мундахра*, *Мждара* става вече презъ X в. *Мждара*, отъ което въ езика на мѣстното турско население се развило *Мадара*. Тази форма ни е известна отъ XIV в.: крепостъта *Мадара* се споменува въ 1388 г.

И околното население е запазило споменъ отъ това, че на платото е имало крепостъ, платото надъ Конника се казва Градъ, а облзъта подъ конника — „Подъ Града“.

И действително, разкопкитѣ откриха внушителнитѣ развалини на една крепостъ (Обр. 74—77). Северната линия на

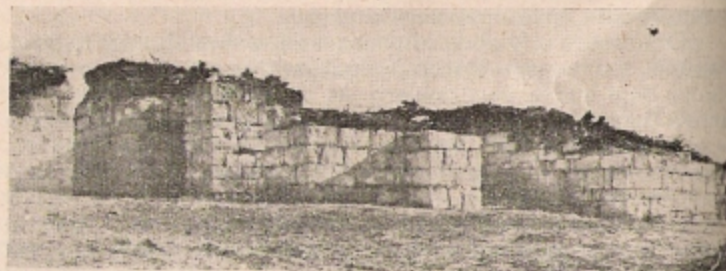
Обр. 74. Мадара. Платото съ развалинитѣ на крепостъта

Обр. 75. Мадара. Планътъ на крепостъта

крепостната страна (35 м. дебела), като почва отъ скалната стена, върви по права линия и се свършва на изтокъ въ огромна четвърти-та кула. На срѣдата има защитенъ отъ дветѣ страни съ една петожгълна кула входъ. Пъкъ, кре-

Обр. 76. Мадара. Развалинитѣ на крепостѣта

Обр. 77. Мадара. Развалинитѣ на крепостѣта

постната линия, която върви отъ североизтокъ до югозападъ (2 м. дебела), е строена покрай едно дълбоко дере — съ два малки входа. Така цѣлата крепостъ, по естеството на мѣстността, има тригълна форма, защитена отпредъ т. е. отъ западъ съ скалната стена, отъ изтокъ и югоизтокъ — съ каменната стена и дерето, отъ северъ — съ дебела каменна стена.

Стената е построена съ квадрати отъ различна голѣмина (65 X 31, 61 X 35 и пр.) и форма, свързани съ хоросанъ. Но нищо не говори ясно за българския ѝ произходъ. Ние знаемъ само толкова, че тази крепостъ е била използвана отъ българи. А пъкъ тъй като отъ други данни извадихъ заключението, че Мадара е станала веднага следъ завладяването на новото отечество важенъ центъръ, трѣбва да приемемъ, че това е станало тъкмо заради това, понеже на тази презъ всички времена важна стратегическа точка прабългаритѣ намѣрили една мощна византийска крепостъ, която тѣ естествено взели въ владение и употреба.

Всички тѣзи постройки приписваме на Омуртага. И така, трѣбва да си зададемъ въпроса — какъ се обяснява фактътъ,

че презъ цѣлъ единъ и половина вѣкъ, чакъ до Омуртаговата епоха, нѣмаме каменни паметници. На това трѣбва да отговоримъ следното:

— Дейността на първитѣ три поколѣния, следъ основаването на българската държава, била ржководена отъ нуждата за бърза защита на държавата. Всичката имъ дейность е била погълната въ строежа на отбранителнитѣ съоружения, които трѣбвало да се приготвятъ въ най-скоро време. А следъ това едва Омуртагъ прѣвъ ималъ продължителенъ миръ и е разполагалъ съ срдѣства за да може да издига каменни постройки. Но досега ония мѣста, които криятъ прабългарски старини, сж много малко разкопани и проучени. Сигурно ще се намѣрятъ постройки и отъ по-раншна епоха, строени по-сиромашки, въ неспокойни времена, следователно, по-малко величествени. Дори липсата на масивность на постройкитѣ е една отъ причинитѣ, че до сега нѣма и следа отъ тѣхъ. А на Омуртага всичко е помагало да развие силна творческа дейность.

Монархическата организация достига въ негово време до своята най-висока степенъ. Авторитетътъ на хана още презъ време на Кардема е билъ засиленъ. Крумъ пъкъ укрепилъ династията си съ успѣшнитѣ си войни и съ голѣмо разширение на държавата. И така, презъ Омуртагово време, когато настѣпва миръ, ханската власть се явява почти като неограничена. Естествено, само такава царска власть е могла да разполага съ материални срдѣства, да предприеме издигането на грамадни и великолеппи сгради.

Поради голѣмото разширение на България, българскиятъ ханъ станалъ господаръ на една огромна империя. Особено богатствата на новитѣ северни владения били извънредно голѣми, а отъ тѣхъ най-ценни били солнитѣ области на Седмоградско, около р. Марошъ. Тѣзи нови богатства увеличили много доходитѣ на българския дворъ и му дали възможность и материални срдѣства за голѣми държавни строежи. Освенъ това знаемъ, че въ Авърско е имало събрано извънредно много злато и сребро, така че франкитѣ, които били по-рано сиромаси, се обогатили отъ плячкосаното тамъ злато и сребро. За размѣра на тази плячка може да се сжди по това, че тя предизвикала спадане стойността на среброто съ една трета. Несъмнено е, че внасянето въ България на плячкосанитѣ пъкъ отъ Крума аварски съкровища е указало грамадно влияние за развитието на културата, особено на строителството на българската държава.

Но по-важно отъ това е обстоятелството, че Омуртагъ е билъ толкова културенъ владетель, щото е направилъ всичко, за да може да използва стечението на благоприятнитѣ условия. Той е билъ господаръ съ амбиция да увѣ-

ковъчи името си не съ военни дѣла, а съ творческа дейност въ областта на държавната организация и да издигне материално и културно империята си. Въ интереса на това той е направилъ всичко възможно за да живѣе въ миръ съ съседитѣ си. Най-напредъ сключилъ и поддържалъ миръ съ Византия, а сжщо направилъ всичко зависеще отъ него да запази мирнитѣ отношения и съ франкитѣ. Въмѣсто да борави съ българскитѣ войски, той засилва работата на българскитѣ дипломати, които често пжти се явяватъ въ византийския и франксия дворове да уреждатъ висящитѣ въпроси. А вжтре въ България, при настъпилия спокоенъ животъ, се почва организационна и културна работа.

Следователно, предшественицитѣ на Омуртага спечелили една голѣма империя, а Омуртагъ уредилъ външното положение и започналъ вжтрешната организация на държавата. Той е ималъ възможността и материалнитѣ срѣдства да развие една строителна дейностъ, въ която се отразява неговата велика културна душа и културнитѣ нужди на народа му.

Пжтица

Прабългаритѣ сж използвали старитѣ пжтица. Но имаме сведение, отъ което се вижда, че тѣ построили и нови. Търновскитѣ Омуртаговъ надписъ ни съобщава че: „ханъ Ювги Омуртагъ, резидиращъ въ старата си сграда, построилъ великолепна сграда при Дунавъ и, измѣрвайки разстоянието между дветѣ великолепни сгради, на срѣдата направилъ могила. Отъ самата срѣда на могилата до стария авлъ има 200.0 сажена и до Дунава има 20.000 сажена. Самата могила е много величествена. Следъ като били измѣрили земята направилъ този надписъ: човѣкътъ и добре да живѣе — умира и другъ се ражда, и когатъ после родениятъ гледа надписа нека да си спомни за оногва, който направи могилата. Името на владетеля е Омуртагъ ханъ ювги. Господъ да го удостои да живѣе 100 години“.

Отъ надписа можемъ да опредѣлимъ ясно предназначението на новата сграда²¹⁾ Именно — тя е далечъ отъ Плиска 40.000 сажена. Това споредъ Златарски²²⁾, Успенский и Шкорпилъ²³⁾ се равнява на 85 клм., като взематъ единъ сажень за $2\frac{1}{8}$ м. До това число, обаче, споменатитѣ учени сж дошли, като сж приели дължината на сегашния руски сажень (= 2.134 м.). Сегашниятъ руски сажень, обаче, е създаденъ отъ Петъръ Велики, а по времето на Омуртага може да говоримъ само за гръцкия сажень или за филаретския сажень. Гръцкиятъ сажень билъ 184.98 см., и споредъ моитѣ знания никога не се увеличавалъ повече отъ 1.95 см. Така че, 40.000 сажена е равно на 74—78 клм., което въ нашия случай, когатъ се касае за измѣрваното разстояние между

Плиска и Дунава не е възможно. Филаретскиятъ сажень е 2.16 м. и билъ употребенъ въ Омуртаговото време у арабитѣ. Така щѣхме да получимъ 86.40 клм. Но възможно е, че стариятъ руски сажень — 2.154 м. да е запазилъ византийската форма на филаретския сажень, и тогава ще получимъ 86.16 клм.

Знаемъ и това откъде се почва измѣрването. Не отъ вжтрешната крепостъ на Плиска, а отъ външната, отъ северната линия на окопното укрепление. Именно Омуртагъ говори въ надписа си на други мѣста все за домоветѣ, сградитѣ си, само тукъ, гдето той дава точни измѣрвания, казва, че отъ срѣдата на могилата до „стария авлъ“ — не до самия домъ—сграда, а до укреплението. Ако смѣтаме оттукъ до Дунава 86.40 клм., Дунавската сграда може да е била само между Силистра и Тутраканъ, и така ясно е, че измѣрването на лявата станало между Плиска и най-близката до нея Дунавска точка.

Но за какво е служела великолепната могила на Омуртага? Това ще разберемъ, ако прочетемъ внимателно текста. Омуртагъ разправя, че той построилъ при Дунава великолепенъ домъ. А следъ това, че *измѣрилъ* разстоянието между двата дома, и точно на срѣдата на това разстояние той направилъ великолепна могила. После получаваме резултата отъ *измѣрването*, което опредѣля точно мѣстото на могилата: тя пада точно по срѣдата между Дунава и Плиска, по 20.000 сажена отъ дветѣ мѣста. Най-после четемъ, че следъ като „се измѣри“ земята „поставихъ“ този надписъ. Следователно, Омуртагъ ясно ни казва, колко е важно тукъ *измѣрването*, колко е свързана могилата съ измѣрването и съ резултата отъ това. Това споменуване за измѣрването на пжтя значи, че Омуртагъ не само измѣрилъ, но естествено и построилъ този извънредно важенъ пжтъ, който е свързалъ столицата съ най-близкия Дунавски пунктъ и точно по срѣдата на пжтя той е построилъ великолепна висока могила, която се вижда отдалечъ. Това че могилата се споменува повече пжти въ връзка съ измѣрването, а особено, че тя опредѣля точно срѣдата на пжтя — 20.000 сажена отъ дветѣ му крайни точки, ясно показва, че тукъ се касае за могила — мѣрка, сжщевременно и паметникъ. Естествено тукъ, заради централното положение на могилата, е имало и военна станция и търговски центъръ.

Въпросътъ е сега, за каква целъ е служела Дунавската сграда и защо е било важно за Омуртага да измѣрва и построи пжтя мажду нея и Плиска. Ако познаваме гореизложенитѣ цели и дейността на Омуртага, това ще намѣримъ за съвсемъ естествено.

Отъ дипломатическата дейностъ на Омуртага извадихъ заключението, че той е искалъ да живѣе въ миръ съ съседитѣ си, за да организира уголѣмената отъ баща му Бъл-

гарска империя и естествено, най-важната му задача е била да организира новите северни територии, по-късното—Източно Маджарско. А пъкъ на северъ отъ столицата ще да е билъ най-важниятъ пътъ не само отъ икономическо, но и отъ военено гледище, който свързвалъ Плиска съ най-близкия Дунавски бродъ. И така, естествено, той е положилъ грижа за построяване на този пътъ.

Но каква целъ е гонилъ съ постройката при Дунава? За какво Омуртагъ направилъ строежи при най-близкия до столицата Дунавски пунктъ, като направилъ и пътъ до него?

Бихме помислили, че Омуртагъ и по този случай, както и при построяването на крепостта при Тича, бждеция Преславъ, се е ръководилъ отъ чисто стратегически съображения. Но докато за Плиска той казва *кампъ* и *авль*, за Преславъ—*авль* и просто „крепостъ“, тукъ употребява само думата „домъ, сграда“. Прочее, докато за Плиска и Преславъ казва, че тѣ сж оградени мѣста, крепости, за постройката при Дунавъ казва, че билъ построилъ домъ—сграда.

И действително, противъ едно обяснение, че тукъ става дума за строежъ съ чисто стратегически намѣрения говори фактътъ, че по времето на Омуртага е нѣмало противници, чиито нападателни планове е трѣбвало тукъ да се пресичатъ.

Споредъ В. Златарски²⁴), тукъ трѣбвало да се построи крепостъ противъ маджарскитѣ нападения. Обаче, ако познаваме границитѣ на България презъ Омуртагово време, явно е, че откъмъ това мѣсто никаква опасностъ не грозѣла страната. За маджаритѣ и дума не може да стане, понеже източната граница на България се намирала по това време много надалече отъ линията Силистра—Тутраканъ, най-малко на рѣка Днестъръ—ние имаме сигурно доказателство, че войскитѣ на Омуртага сж действували при р. Днепъръ. Единъ Омуртаговъ надписъ потвърждава това.

Сжщо така още по-малко може да става дума за противници, идещи отъ северъ, понеже на северъ отъ този пунктъ, чакъ до североизточнитѣ Карпати, както и на западъ до Сръдния Дунавъ, всичко се е намирало подъ властта на българитѣ.

Ние имаме ясни свидетелства, че Бесарабия, както и източно Маджарско сж били български владения. Прабългарскитѣ и българо-славянскитѣ мѣстни имена, както подробно съмъ изложилъ на друго мѣсто, ни показватъ не само че прабългаритѣ завладѣли тѣзи области, но и сжщо, че тѣ сж преселвали презъ разни времена прабългарски и българо-славянски маси въ новитѣ си владения. За това говорятъ както мѣстнитѣ имена на Източно Маджарско, така и наличното писмено свидетелство за Бесарабия: Крумъ, следъ пре-

вземането на Одринъ, е преселилъ 10,000 македонски семейства въ отвѣдъ—дунавската област на България.

Специално въ бившитѣ владения на аваритѣ такава колонизация се е налагала съвсемъ естествено отъ разликата, която е сжществувала въ стопанския строй на аваритѣ и българитѣ. Както видѣхме на друго мѣсто, аваритѣ сж населявали една много малка частъ отъ своята страна, а по-голямата е била оставена безлюдна въ положението на истинска пустиня. Твърде естествено е прочее, че българитѣ, следъ като завладѣли Източно-Маджарско, сж се заели съ колонизацията на новата областъ, прилична на пустиня, сжщо както сторили и франкитѣ въ западната половина на аварската държава, която тѣ завладѣли.

И действително у маджарския хронистъ Анонимусъ отъ втората половина на XII в. четемъ, че страната до Дунава била завладѣна отъ дѣдото на българския князь, нареченъ отъ маджаритѣ при завладяването на новото отечество — „Великий ханъ, князь на България“, който преселилъ тамъ „българи и славяни отъ България“. И действително въ Източно-Маджарско намираме редица мѣстни имена, които произхождатъ отъ прабългарскитѣ и българо-славянскитѣ колонисти отъ X в. Прабългарски сж мѣстнитѣ имена, възприети по-после отъ маджаритѣ: *Кюкюльо*, *Темешъ*, *Карашо-Крашо*, *Торда* и пр., а българо-славянски—*Землинъ*—*Земплинъ*, *Новградъ*, *Чонградъ*, *Топли*, *Топлица*, *Трънява*, *Пещъ*.

Следователно, границитѣ на българското владичество презъ IX в. сж се простирали на западъ до сръдния Дунавъ и то по-горе отъ гр. Будапеща чакъ до Карпатитѣ, а на северъ — Карпатската верига.

Българитѣ не сж чакали противници между Силистра и Тутраканъ. Противъ противницитѣ си тѣ се укрепявали около западнитѣ граници на маджарската равнина, за което ние действително имаме сведения: Пещъ, Новградъ, Земплинъ. Следователно, съвършено друго е било съображението на Омуртага съ постройката при Дунава и пътя до нея; по този пътъ и преминавайки този бродъ се е стигало най-бързо до новитѣ северни владения и то до най-важната имъ частъ отъ стопанско гледище.

Именно на северо-западъ отъ Силистра—Тутраканъ се простира една област на новитѣ владения, за която може да се установи отъ мѣстни имена, че е била населена отъ българи. Въ областта на старитѣ солници около гр. Торда се намиратъ две рѣки—Кишъ (малъкъ) *Кюкюльо* и Надъ (голямъ) *Кюкюльо*. Името „Кюкюльо“ е прабългарска дума съ значение „трънка, трънкавъ“. Че тукъ заедно сж живѣли прабългари и българо-славяни показва фактътъ, че е запазено българо-славянското име на рѣката и то е преводъ отъ прабългарското — *Търнава*. Власитѣ възприели отъ мѣстното

българо-славянско население името на ромънски „Търнава“, както маджаритѣ пъкъ прабългарското име. Сжщо и името на града Торда е прабългарско и означава Солница. Общотюркски—Тузла на прабългарски—Турда (срв. старомаджарска форма Турда). (Срв. он-огуз-ларѣ праб. он-огурѣ-дурѣ-оногондурѣ).

Тази солна област при р. Марошъ е представлявала най-важната стопанска ценностъ на новитѣ владения. И поменатитѣ мѣстни имена показватъ, че тукъ сж живѣли прабългари и българо-славяни, отъ което става ясно, че тѣзи солници, които сж били следъ римско време занемарени и забравени, сж били открити и разработени отъ прабългаритѣ.

За последния фактъ, освенъ мѣстнитѣ имена, които показватъ, че българитѣ колонизирали тази област, имаме и други сведения, именно, споредъ Фулденскитѣ лѣтописи франкския кралъ, като искалъ да нападне на своитѣ противници моравцитѣ, когато чрезъ своитѣ пратеници подновилъ въ 892 г. мира съ българския царь Лзодомуръ (Борисовия синъ Владимиръ), поискалъ отъ българитѣ да не позволяватъ на моравцитѣ да купуватъ соль. Прочее българитѣ имали солта като стока за износъ, която не може да произхожда отъ другаде освенъ отъ солницитѣ при Торда. Че българитѣ действително използвали тѣзи солници, показва и фактътъ, че имаме сведения за първитѣ години на XI в., споредъ което се пренасяла соль по р. Марошъ за унгарския кралъ.

А солта по това време била голѣмо богатство и дала силенъ тласкъ на стопанското развитие на българската държава. Когато българитѣ почнали използването на неизчерпаемитѣ солници на Седмиградско, българскиятъ ханъ станалъ притежателъ на едно, и отъ свѣтовно стопанско гледище, огромно богатство. Сольта представлявала голѣма стойностъ, понеже сръдноевропейскитѣ солници не били още открити. Сигурно е, че солта е била и презъ Омуртагово време вече важна стока за износъ, както е била въ края на столѣтието вече дипломатическо сръдство: нѣмцитѣ искали по силата на договора, да лишатъ противницитѣ си отъ възможността да купуватъ соль отъ българитѣ.

Тази солна област представлява голѣма ценностъ, и естествено е, че пжтътъ, който е водилъ отъ центъра на българската държава до тази областъ, е билъ отъ голѣмо значение за Омуртага.

Пренасянето на солта е ставало главно по вода. Превозвали солта по р. Марошъ до устието ѝ при гр. Сегедъ, оттамъ пкъ по р. Тиса до устието ѝ при гр. Тителъ, оттамъ пкъ по р. Дунавъ на изтокъ, северъ и западъ.

До централната частъ на българската държава превозътъ е ставалъ по р. Олтъ до устието ѝ, оттамъ по Дунава, до най-близкия му до Плиска бродъ. Възможно е да сж построили отъ този Дунавски бродъ при Дунава и при

р. Олтъ, после до солна областъ и единъ съ военно и стопанско значение пжтъ. Дунавското пристанище, което е било най-близу до столицата, не е могло да не стане най-важния пунктъ на тази артерия.

На най-важния пунктъ между дветѣ крайни точки на този новъ пжтъ. Омуртагъ издигналъ точно по сръдата една огромна могила, която да се вижда отдалечъ и поставилъ надписъ на могилата.

Както видѣхме по-горе, отъ надписа е ясно, че Омуртагъ, съ издигането на огромната могила, е ималъ за целъ да отбележи точно сръдата на пжтя, която да се вижда отдалече. Тукъ той е създадалъ едно мѣсто, кждето пжтуващитѣ търговци, както и военнитѣ части да знаятъ, че сж стигнали до сръдата на пжтя — мѣсто за спиране, почивка. Всички, които смѣтали, че въ надписа става дума за могила, възприели предложението, споредъ което тя е, издигащата се въ сръдата на 10 моголки 20 м. висока, Мумджиларска могила.

Но това е изключено. Противъ това говори и самиятъ фактъ, че тази могила се намира на 46 клм. отъ Плиска и 41 клм. отъ Каджъбой, т. е. и по въздушна линия получаваме повече отъ 40.000 сажена — и не може да бжде точно посръдата на пжтя между Плиска и Дунава.

За да провѣря произхода на Мумджиларската могила, презъ лѣтото и есенята на 1930 г. съ подкрепата на Русенската постоянна комисия, разкопахъ две могили въ Мумджиларския некрополъ. Намѣренитѣ ценни материали ясно показватъ, че тукъ имаме работа съ погребения отъ IV в. преди Р. Хр. А това вече решително говори противъ предположението, че Мумджиларската могила е направена отъ прабългаритѣ, понеже установихъ, че всичкитѣ могили около с. Мумджиларъ произхождатъ отъ една и сжща епоха.

Разследвахъ околността, като за тази целъ преминахъ и ромънската граница. Въ самото Мумджиларско землище при т. н. Нова махала има друга голѣма група отъ могили, въ чиято сръда има сжщо една огромна могила. А тази група е свързана чрезъ могили съ другата, въ чиято сръда се издига т. н. Мумджиларска могила. Подобни групи се намиратъ и въ околноститѣ на с. с. Балабанларъ, Кеманларъ, Керемлеръ и пр.

Този фактъ вече говори за повърхностността на предположението, че тъкмо „Мумджиларската могила“ е Омуртаговата. Както казахъ, въ тази околностъ се намиратъ нѣколко подобни групи, състоящи се отъ една голѣма, заобиколена съ малки, могили. И така, изборътъ е падналъ безъ сериозни основания тъкмо на едната голѣма могила.

Че тѣзи могили сж отъ една и сжща епоха показва не само фактътъ, че тѣ сж еднакви по форма, но още отъ самата повърхностъ можахъ да установя, че тѣ криятъ въ

себе си също такива погребения, каквито намѣрихъ въ дветѣ разкопани могили; ясно се вижда, че въ известна частъ има погребения съ ломни камъни и керамика, характерна за V—IV в. пр. Р. Хр. Сжщо и намѣренитѣ въ тази околностъ предмети не говорятъ за прабългарско време.

Омуртаговата могила трѣбва да се търси между Дунавската линия Силистра—Тутраканъ и Плиска по срѣдата на 43 клм., т. е. нѣкъде около село Рахманъ Ашикларъ.

За пжтепоказалецъ каквата е била Омуртаговата могила по-късно у българитѣ сж служили колони. До насъ е станала една колона отъ царъ Симеона съ надписъ:

„Отъ сътворението на мира 6412 год., 7 индиктионъ.

Граница между ромеитѣ и българитѣ.

При Симеона отъ Бога поставения владетель на българитѣ.

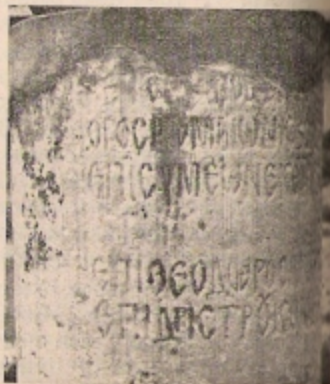
При Теодоръ Олхутраканъ

При Дристрѣ-комитѣ“
Надписътъ е намѣренъ до с. Нарѣшъ—20 клм. отъ Солунъ.

Имаме съобщение за още две подобни колони, едната е намѣрена сжщо при Нарѣшъ, а другата—при с. Вардаровци.

Обр. 78. Симеоновата колона съ надписъ за българо-грѣцка граница при Солунъ

Обр. 79. Надписътъ на Симеоновата колона

Последнитѣ издатели на този надписъ пишатъ, че той е загубенъ, обаче, тази колона намѣрихъ въ двора на Цариградския музей, между други каменни надписи (Обр. 78—79).

Заклучение

Като се замислимъ върху блѣскавитѣ военни успѣхи на прабългаритѣ, като си припомнимъ какъ тѣ сж унищожавали не веднажъ по-многочисленитѣ войски на най-културната и могъща империя на тогавашна Европа, трѣбва да си зададемъ въпроса — кое качество имъ е давало тази възможностъ.

Всеизвестната храбростъ на българитѣ не ни дава достатъчно обяснение. Противъ тѣхъ сж воювали сжщо храбри войници. Високо развитата степенъ на тѣхната стратегия сжщо не може да бжде въ това отношение решителенъ факторъ — както видѣхме, византийцитѣ познавали тази стратегия и се мжчили да я възприематъ и прилагатъ.

Какво прочее притежавали тѣ, което е липсвало у противниците?

Строга и безупрѣчна дисциплина и чувство къмъ организация! Тѣхната стратегия е почивала върху желѣзна дисциплина; напраздно били византийцитѣ храбри, напраздно усвоили тѣхната стратегия, когато е липсвала у тѣхъ предпоставката на такова военно изкуство — дисциплината.

Строга дисциплина и чувство къмъ организираностъ били отличителенъ белегъ на българина, нѣщо, което правѣло толкова силно впечатление въ Византия, че военнитѣ писатели намиратъ за нужно да го споменатъ — и преимущество, което било необходимо, за да могатъ да създадатъ, закрепятъ и запазятъ българската държава.

Попадналъ въ една срѣда въ която, както пишатъ съвременнитѣ извори, византийцитѣ ще се разбунтуватъ, ако пълководецътъ не имъ угоди, франкитѣ и лонгобардитѣ не могатъ и презъ време на война да забравятъ своитѣ караници, а славянитѣ все ще се съветватъ и не могатъ да взематъ общо решение дори и предъ строя на неприятеля— прабългаринътъ излиза победителъ, защото е ималъ строга дисциплина и е изпълнявалъ безупрѣчно всичко, което му е било заповѣдано отъ пълководеца.

Ние трѣбва да се удивляваме на тази дисциплина, за която и самитѣ византийци говорятъ, като отбелязватъ, че българската войска е могла да се въздържи дори и отъ плячкосване — нѣщо, което е, споредъ единъ византийски императоръ, немислимо за византийскитѣ или франкскитѣ войници, понеже българитѣ гонили само крайната целъ: съвър-

шенното унищожаване на противника, преследвае — докато всички врагове бждат избити или пленени. Ние трѣбва да гледаме съ почитъ на организираността на тази войска, която цѣли 15 дни спокойно претърпява мъчителна жега и не се бунтува, а чака заповѣдта на хана — докато противникътъ загуби цѣлото си самообладание.

И трѣбва да смѣтаме за съвсемъ естествени блѣскавитѣ резултати, които този народъ е постигналъ въ организирането на държавата, както и на бойното поле, кждето виждаме, че българитѣ могатъ да се въздържатъ отъ преследването на бѣгащия вече неприятель, понеже ханътъ имъ заповѣдалъ да чакатъ, докато той не разбере, дали не е пригтовена нѣкаква примка.

Следователно, отъ всичко това, което знаемъ за прабългаритѣ, ясно е, че тѣ трѣбвало да иматъ голѣми успѣхи, понеже притежавали качество, което нѣмало у другитѣ народи на тогавашна Европа — *жельзната дисциплина* — нѣщо, което въ онова време, като отличителенъ белегъ на българина, е създадо и издигнало България, и единствено чрезъ него България е могла и щеможе да се сдобие и въ бждеще съ достойно за великото си минало мѣсто.

Бележки

1. Срв. *Gomobocz Zoltán*: Die bulgarisch—türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX (1912). *Németh Gyula*, A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930, 84 и сл. *Фехеръ Геза*, Паметниците на прабългарската култура. Изв. БАН III (1925) 5 и сл.; *Фехеръ Г.*, Културата на прабългаритѣ. София, 1929, 7—8; *Фехеръ Г.*, Езикътъ на прабългаритѣ. Учил. прегл. 1929, 1256 — 1262; *Фехеръ Г.*, Прабългари. София, 1929, 10—15. *Fehér G.*, Les monuments de la culture protobulgare, *Archaeologia Hungarica* (AH) VII. Budapest, 1931, 6—7.

2. Срав. за Пс. Маврикий и императоръ Лъвъ, и въобще за цѣлия въпросъ: *Darkó Jenő*, Bölcs Leó taktikájának hitelessége, 1915. Срв. още *Gyomlay Gyula*, Bölcs Leó taktikája, mint magyar történelmi kutforrás. Budapest, 1902 и *Moravesik Gyula*, A magyar történelmi bizánci forrásai. Budapest, 1934. 80 и сл. и 132 и сл.

3. *Vári Rezső*, Bölcs Leó császárnak a „hadi taktiká” —ról szóló munkája. Budapest. 1898, срв. BZ XV (1906) 71 и сл.

4. Изданието на Тактиката на имп. Лъвъ: *Vári R.* Leonis imperatoris *Tactica*. Budapestini, 1917—1922. Въ него сж издадени I—XIV, 38. Вари издалъ отдѣлно, XVIII глава въ *A magyar honfoglalás kulfői* (обозначено по-нататъкъ съ МНК). Budapest. 1900, 11—89. Пълно издание Migne P. L. 107, 672 — 1120.

Пълно издание на стратегиката на Пс. Маврикий: *Arriani tactica et Mauricii artis militaris libri duodecim*, ed. Schefferus J. Upsaliae, 1664. Непълно издание въ *Vári, Leonis imp. tactica* и частта за аваритѣ и тюркитѣ въ МНК 5—7.

5. Срв. *Darkó* п. т. 70—96.

6. *Leonis imp. Tactica* ed R. Vári II. p. 1—16.

7. *Vári* II. p. 1—16.

8. Срв. за гореказанитѣ: *Darkó*, п. т. 96 — 104. и *Darkó*. *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára*, Budapest, 1934.

9. De Cerim. ed. Bonn. I. p. 139. срв. II. p. 771—876.

10. Краятъ на този пасажъ е преведенъ у Вари (МНК 33) и Дарко (п. т. 98) така, че „той освенъ луксъ и богатъ животъ мисли само да се държи храбро спрямо своитѣ неприятели.” Възъ основа на това Дарко казва, че докато въ

извора четемъ за тюркитѣ, че „многочуденъ и свободенъ (народъ), стои далечъ въ опитностъ и сръчностъ въ други нѣща и въ нищо друго нѣма той упражнение, само да се държи храбро спрямо неприятелитѣ“, императорътъ поправя това, като знае, че маджаритѣ обичатъ и лука и богатия животъ. Прочее, тюркитѣ разбиратъ само отъ война, а маджаритѣ иматъ култура и въ миръ.

Обаче, ние трѣбва да приемемъ мнението на Дйомлаи (Budapesti Szemle, 1901, 247—48), именно, че тукъ имп. Лъвъ казва сжщото, което Пс. Маврикий.

11. *De Groot*, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. I. Berlin u. Leipzig, 1921. 214—216. Срв. *gróf Zichy István*. A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923, 46.

12. *Liudprandi* Antap. II. 3. Liudprandi opera omnia, ed. Dümmler Hannoverae, 1877. p. 28.

13. *Liudprandi* Antap. II. 7, п. т. р. 32.

14. МНК 172.

15. MGH Auct. Ant. VII p. 205.

16. MGH Auct. Ant. XII. p. 239.

17. MGH Auct. Ant. V. p. 63.

18. ed. Scheffer p. 174.

19. МНК 48.

20. ed. Scheffer d. 273.

21. *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903, 205.

22. *Дечевъ Д.* Отговоритѣ на папа Николай I по допитванията на българитѣ. София, 1922, 39.

23. *Дечевъ* п. т. 49.

24. *D. Groot* п. т. 55—59. Срв. *Zichy* п. т. 58.

25. *Дечевъ* п. т. 39.

26. п. т. 39.

27. Ekkehardi Casus S. Galli МНК. 338.

28. Ekkehardi etc. МНК. 339.

29. MGH SS t. IV. p. 67.

30. MGH SS t. IV p. 401.

31. *Lüttich R.* Ungarnzüge in Europa im X. Jh. Berlin, 1910, 35. За гореканитѣ и *Erdélyi*, A magyar katona. Budapest, 1929, 220 и сл.

32. Symeon Magister ed. Bonn p. 612.

33. МНК 337—341.

34. За следващитѣ *Фехеръ Геза*, Мадарскиятъ конникъ. Погребалнитѣ обичаи на прабългаритѣ. Изв. Етн. музей VI (1926) 97—99. *Fehér Géza*, Les monuments de la culture proto-bulgare. 117 и сл.

35. *D. Groot* п. т. 3, 61, Срв. *Zichy* п. т. 59.

36. МНК. 211.

37. *Дечевъ* п. т. 75.

38. *Кацаровъ Г.* Клетвата у езическитѣ българи. Сп. БАН III, 113—114.

39. *Fehér*, Les monuments etc. 73—74.

40. Срв. *Paulsen P.* Wikingerfunde aus Ungarn. A H XII, Budapest, 1933, 35 и сл. *Fettich Nándor*, A honfoglaló magyarság fömművészége. A H XXI, Budapest, 1935, 52 и сл.

41. Ср. за гореканитѣ *Zakharow und Arendt*, Studia Levedica. A H XVI. 48 и сл. *Tóth Zoltán*, Attilas Schwert. Wien — Budapest. 1930.

42. Muratori, Antiq. ital. medii aevi. I, 121.

43. *Cs. Sebestvén K.*, A magyarok ija és nyila. Szeged, 1933.

44. ed. *Vári* I. p. 99—100.

45. *Madara*, T. II. София, 1936, 63—64; Абоба — Плиска. Албомъ LXIII.

46. *Liudpr.* Antap. II. 8., п. т. р. 32.

47. Срв. *Cs. Sebestyén* п. т. 42—58 Срв. и *Gróf Zichy István*, A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai. Turán, 1917, 152—166.

48. *Филовъ Б.* Миниатуритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската Библиотека. София, 1927, табл. XXXV.

49. Срв. за долуказанитѣ *Фехеръ Г.* Изв. Етн. Муз. VI (1926) 91—92; *Фехеръ*, Писмени паметници на прабългаритѣ въ Мадара. Мадара Т. I. 100—102.

50. *Дечевъ*, п. т. 43.

51. MGH SS t. IV. p. 101.

52. *Liudprandi* Antap. II. 31, п. т. п. 40. По вѣроятностъ е, обаче, тукъ да се касае за стрели.

53. ed. *Vári* I. p. 100—101.

54. ed. *Vári* I. p. 101.

55. МНК 157.

56. Срв. *Erdélyi*, п. т. 119.

57. *Шкорпилъ К.* въ Абоба—Плиска 319—20 и Албомъ LXIII. 2. 3.

58. *Hampel* МНК 960.

59. МНК, 165, 171.

60. Срв. *Zichy*, п. т. 58—59.

61. ed. *Vári* I. p. 104—105.

62. ed. *Vári* I. p. 92.

63. *Бешевлиевъ В.* Първобългарски надписи. Годишн. Соф. Унив. Ист. Фил. факултетъ XXXI, 1, (1934) Т. XXII 25—26.

64. Scriptor Incertus ed. Bonn. p. 346.

65. *Недевъ Ст.* Войната България — Византия, 811, София, 1937, 10.

66. *Благоевъ Н.* Князь Крумъ. Годишн. Соф. Унив. Юрид. Фак. XIX (1924) 40—41.

67. *Moravcsik J.* KCSA I. 276—280.

68. Абоба—Плиска, Албомъ LV, 1.

69. *Nicetas Chon.* ed. Bonn p. 124 Тукъ се касае за куманитѣ.

70. De adm. imp. ed. Bonn. p. 238—239.

71. Scriptor Incert. ed. Bonn. p. 347—48.

72. МНК 339.

73. Theoph. ed. de Boor p. 501.
 74. Срв. Erdélyi 175—176.
 75. МНК 151.
 76. ed. Vári I. p. 100—101.
 77. МНК 156.
 78. ed. Váril. p. 108.
 79. Liudpr. Antap. II. 7, п. т. р. 32.
 80. Liudprandi Antap. III. 2, п. т. р. 56.
 81. Срв. Erdélyi п. т. 117, 210—213, MGH SS VII, 428, срв. Liudpr. Antap. III. 2, п. т. р. 56—57.
 82. Срв. Lüttich п. т. 156.
 83. Срв. Erdélyi п. т. 103.
 84. Theoph. п. т. р. 485.
 85. Theoph. п. т. р. 498.
 86. Scriptor Incertus p. 344—345.
 87. п. т. р. 617. Срв. Златарски ИБД I, 1, 415—420.
 88. De Cerim. ed. Bonn I. p. 466.
 89. Lexicon critico-Etymologicum linguae Hungaricae, 981—83.
 90. МНК 211—212.
 91. Дечеви п. т. 18—19.
 92. Срв. Фехеръ Г. Прабългарските паметници при Мадара. Годишн. народ. библ. Пловдивъ за 1927 год. 157 и другаде.
 93. Срв. Фехеръ Г. Нѣколко думи за военното дѣло у прабългаритѣ. Воененъ Журналъ. XXXVI (1929) 125 и сл.
 94. Три реда надъ бел. 94 трѣбва да се изоставятъ.
 95. Хара Даган Йеренджен, Чингис-хан как полководец и его наследие. Белград, 1929, 78.
 96. De Groot п. т. I. 34. Срв. Zichy п. т. 59.
 97. Chavannes, E. Mission arch. en Chine septentr. XIII, 1, 81 — 82, Срв. Takács Zoltán, Huns et Chinois, Turán, 1918, 277. Zichy п. т. 54.
 98. Chavannes, La sculpture sur pierre en Chine pl. 38 Срв. Zichy п. т. 54.
 99. De Groot п. т. I. 3. Срв. Zichy п. т. 54.
 100. Wylie J. A. I. V. 80 Срв. Zichy п. т. 54.
 101. Thomsen W. Inscr. de l'Orchon. MSFOu V. 58. Срв. Zichy п. т. 54.
 102. МНК 239.
 103. ed. Vári I. p. 106.
 104. ed. Vári I. p. 106.
 105. За скарамангионъ Срв. Kondakov, Byzantion I, 7 и сл. Срв. и Кацаровъ Г. Скалниятъ релефъ при Мадара. Мадарскиятъ конникъ. София, 1925, 34.
 106. Suidae Lexicon ed. Bernhardy 1853 I. p. 1016—18.
 107. ed Bonn p. 166—167.
 108. Zichy п. т. 55.
 109. п. т. 55.

110. Златарски Сп. БАН XXII, 68, 76.
 111. ed. Bernhardy цит. мѣсто.
 112. МНК 172.
 113. ed Vári I. p. 101.
 114. Ашмаринъ, Болгары и Чуваши. Казань 1902, 25.
 115. Срв. за цѣлия пасажъ Fehér G. Les monuments de la culture protobulgare 87 и сл.
 116. Дечеви п. т. 66—67.
 117. МНК 211.
 118. Дечеви п. т. 74—75.
 119. МНК 171.
 120. Vámbéry A magyarok eredete, Budapest, 1882, 307.
 121. Фехеръ Г. Изв. Етн. Муз. VI (1926) 93—97. Fehér, Les monuments etc. 96—100.
 122. Györfly István A szilaj pásztorok. Karcag. 1928, 22.
 123. Salamon Ferenc, A magyar hadtörténethez a vezérek korában. Századok, 1876, 791.
 124. Златарски Сп. БАН XXII, 68.
 125. Liudprandi Relatio de legatione Constantinopolitane c. 19: Bulgarorum nuntium, hungarico more tonsum, aenea catena cinctum. ed. Dümmler p. 145. Срв. Ivanoff J. Le costume des anciens bulgares. Recueil Uspenskij II, 325 и сл.
 126. Миковъ В. Последни могили находки. Мадара. Т. I 432, Мавродиновъ Н. Прабългарската художествена индустрия Мадара. Т. II 226—26. Fettich N. Dunapentelei avar sirleletek. AN XVIII. Budapest, 1936, 58—60.
 127. Миятевъ Кр. Старобългарски златенъ накитъ отъ Мадара. Изв. БАН IV (1926—27) 14 и сл. Срв. и Мавродиновъ п. т. 226—230.
 128. ed. Vári I. p. 120.
 129. Moravesik J. Der Name der Bulgaren in einem griechischen Papyrus. K Cs A 1936, 119—128.
 130. Marquart, Sereifzüge. 205.
 131. Fehér, Les monuments 73—74.
 132. Поповъ Р. Материали отъ разкопкитѣ презъ 1934 — 1935. Мадара Т. II 77.
 133. Шкорпилъ К. въ Абоба—Плиска, 313, Албомъ LXIX, 22—23.
 134. Bárczay Oszkár A hadügy fejlődésének története, Budapest, 1895, II. 631—32.
 135. ed Vári I. p. 92: желѣзни подкови съ тѣхнитѣ гвоздеи Срв. и I. p. 105.
 136. Срв. Bárczay п. т. 632—34.
 137. Поповъ п. т. 69—70.
 138. Шкорпилъ п. т. 312.
 139. Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalter in Ungarn. Braunschweig, 1905, I. 252.
 140. ed. Bernhardy цит. мѣсто.
 141. Срв. Zichy п. т. 49.

142. Дечево п. т. 57.
 143. Дечево п. т. 93.
 144. *Sebestyén*, A magyarság ijja és nyila 36.
 145. Попов п. т. 64.
 146. Срв. много важнитъ изучвания на Дарко, цитирани по-горе и още: Turáni hatások a görög-római hadügy fejlődésében. *Hadtörténeti Közlemények* k. XXXV (1934) 3—40. Erdélyi п. т. 176.
 147. Минало I. 319.
 148. *Darkó*, Bölcs Leó etc. 119.
 149. ed. *Vári* I. p. 69—70.
 150. ed. *Vári* I. p. 70—71.
 151. МНК 36.
 152. ed. *Vári* I. p. 56.
 153. п. т. р. 70.
 154. *Darkó Jenő*, Ösmagyar hadművészet. Budapest, 1934, 64—65.
 155. МНК 47—48.
 156. ed. *Vári* I. p. 71—72.
 157. ed. *Vári* I. p. 163—164.
 158. ed. *Vári* II. 1, p. 72.
 159. МНК 77.
 160. МНК 80. Срв. МНК 83.
 161. *Ziliacus Henrik*, Zum Kampf der Weltsprachen im Ost-römischen Reich. Helsingfors, 1935, 145.
 162. *Theoph* Cont. ed. Bonn. p. 407.
 163. ed. *Vári* II. p. 2—7.
 164. *Darkó*, Ösmagyar hadművészet u. *Hadtört.* Közl. XXXV.
 165. *Salamon* въ цитир. статья на разни мѣста.
 166. *Erdélyi* п. т.
 167. МНК 339.
 168. *Liudprandi Antap.* II. 7, ed. Dümmler p. 32.
 169. *Liudprandi Antap.* II. 29, ed. Dümmler p. 39.
 170. *Баласчевъ*, Минало I. 319.
 171. МНК 37.
 172. *Darkó*, Bölcs Leó 114.
 173. МНК 361.
 174. *Liudprandi Antap.* VI. 13, ed. Dümmler p. 33.
 175. *Theoph.* п. т. р. 359, *Niceph.* ed. de Boor p. 35.
 176. *Sym. Magist.* ed. Bonn. p. 617.
 177. *Theoph.* p. 433. *Niceph.* p. 69.
 178. Срв. *Баласчевъ*, Минало I, 205 и сл.
 179. *Theoph.* p. 490—491.
 180. *Theoph.* p. 500—501. *Scriptor Incert.* p. 336—339.
 181. *Liudprandi Antap.* II. с. 9—14. п. т. р. 32—34.
 182. *Sym. magist.* ed. Bonn. p. 725.
 183. МНК 7.
 184. *Darkó*, Ösmagyar hadművészet, 69 и сл.
 185. ed. *Vári* II. p. 2—5.

186. *Theoph.* p. 376, *Niceph.* p. 43.
 187. *Vári* II. p. 8—9.
 188. Срв. *Златарски* ИБД I, 2, 386—87.
 189. *Liudprandi Antap.* II. 4. п. т. р. 39—40.
 190. МНК 10.
 191. МНК 9. Кждето е даденъ лошъ преводъ, срв. *Darkó* п. т. 104.
 192. *Darkó*, Ösmagyar hadművészet, 111—112.
 193. На пр. МНК 51.
 194. Срв. за долуказанитъ особено *Darkó*, *Hadtört. Közl.* XXXV., 3—40.
 195. *Theoph.* p. 357—358, *Niceph.* p. 34.
 196. *Mikkola J.* Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. *ySFOu* XXX 1914) 33.
 197. *Theoph.* p. 358.
 198. *Niceph.* p. 34.
 199. *Theoph.* p. 358.
 200. *Баласчевъ* Г. Укрепителнитъ работи на старобългарската войска. Минало III, 10 (1918) 5—1.
 201. *Uhlig C.* Die Waelle in Bessarabien, besonders die sogenannten Trajanswaelle. *Præhist. Zeitschrift* XIX (1928) 197—199.
 202. п. т. срв. u. *Schuchhardt C.* Waelle und Chausseen im südlichen und östlichen Dazien. *Arch. epigr. Mitteilungen aus Österreich—Ungarn* IX. (1885) 218.
 203. *Uhlig.* п. т. 199.
 204. *Uhlig.* п. т.
 205. *Uhlig.* п. т. 192—193.
 206. Срв. За гореизложенитъ *Fehér G.*, Les monuments etc. 8—12.
 207. *Schuchhardt*, п. т. 216—17.
 208. *Шкорпилъ К.* Изв. Варн. Арх. д-во. VII. Прит. I. 14.
 209. *Златарски* ИБД. I, 1, 154.
 210. *Фехеръ*, Изв. Б. А. Инст. III (1925) 9.
 211. *Шкорпилъ КВ* въ Сборникъ Добруджа 113 и сл.
 212. *Шкорпилъ К.* въ Абоба—Плиска, Изв. РАИ К/ъ X. 518, Добруджа, 111.
 213. *Венедиковъ*, Отечество XXXIX, 12.
 214. *Златарски* п. т. 139.
 215. *Schuchhardt*, *Arch. epigr. Mitt.* IX. (1885) 92, и Die sogenannten Trajanswaelle in der Dobrudscha. *Abh. Preuss. Akad. Wiss. Phil.—hist. Kl.* 1918. Nr. 12. 9.
 216. п. т. 19.
 217. п. т. 21.
 218. п. т. 62.
 219. Срв. за гореизложенитъ, *Fehér*. Les monuments 12—17.

220. Спом. Срп. Акад. III. (1891) 191. *Jirecek*, Sitzungsber. Wiener Ak. 1897. 87.
221. Theoph. p. 358—359, Niceph. p. 34—35.
222. *Шкорпилъ К.* Абоба—Плиска 225 и сл.; *Шкорпилъ*. Изв. Варн. арх. д-во VII. прит. I, 9 и сл.
223. Срв. за долуказанитѣ *Шкорпилъ*, Абоба—Плиска 13 и сл.
224. *Шкорпилъ*, Добруджа, 149—150.
225. Срв. *Шкорпилъ*, Абоба—Плиска 38 и сл.; 504 и сл.
226. *Marquart*, Streifzüge, 204—5.
227. Niceph. p. 35.
228. Theoph. p. 358.
229. Срв. *Златарски* п. т. 256.
230. *Gombocz*, Bulgarisch — türkische Lehnwörter. 161.
231. Theoph. p. 490. Срв. Zonaras ed Dindorf III. 372—73.
232. *Melich J.* A honfoglalás kori Magyarország, Budapest, 1925, 30 и сл. Срв. за цѣлия пасажъ *Фехеръ*. Изв. БАИ III (1925) 17—25. *Fehér*, Les monuments 38, 82, 166.
233. Срв. *Смолин Ф.* По развалинам древнего Булгара. Казань 1926, 13—26; *Смолин Ф.*, Археологически очерк Татарска република. Казань 1925, 52—53, 57.
234. Срв. за долуизложенитѣ *Fehér*, Les monuments 27 и сл.
235. *Баласчевъ*. Укрепителнитѣ работи 25—26.
236. *Sebestyén* п. т. 91, Az avar—székely kapcsolat emlékei: Ethn. X (1899) 5.
237. *Баласчевъ* п. т. 27—28.
238. *Златарски* п. т. 133.
239. *Дечевъ* п. т. 38.
240. Срв. за долуизложенитѣ: *Шкорпилъ К.* Абоба—Плиска 43 и сл., 162 и сл., *Шкорпилъ*, Изв. БАД IV (1914) 124 сл. и Изв. Варн. Арх. д-во VI (1901) 101—146, *Фехеръ*, Изв. БАИ III (1925) 41, *Fehér*, Les monuments 39 сл.; *Господиновъ Ю.* Преславъ, Шуменъ, 1928.
241. Срв. за долуизложенитѣ *Fehér*, Les monuments 75 сл., *Фехеръ*, Могилни находки отъ Мумджиларъ. Изв. БАИ VIII (1934) 106 и сл. *Фехеръ*, Изв. БАИ III (1925) 6 и сл.
242. МСб XV (1894) 36.
243. Абоба—Плиска 551.
244. *Златарски* п. т. 326 и 307.

Съдържание

	Стр.
Уводъ	1
I. Произходъ и култура на прабългаритѣ и извори за военното имъ дѣло	5
II. Българскиятъ воинъ. Храбростъ, дисциплина и снаряжение	23
Оржие	
Сабя	33
Лжкъ	38
Копие	47
Броня	50
Шлемъ	53
Арканъ	53
Мехъ. Преминаване на рѣки	54
Обсада на крепостъ	56
Баня. Чистота	58
Облѣкло	61
Коне	72
III. Тактика и стратегия	79
Влиянието на военното изкуство на прабългаритѣ, маджаритѣ и сроднитѣ тѣмъ народи върху развитието на европейското военное дѣло	109
IV. Укрепително дѣло	115
Заклучение	153
Бележки	155

25. Плаванието въ островъ Корсика отъ М. Гочевъ—Гжлянъ	15 лв
26. Войната на България срещу Балканскитѣ държави 1913 г. отъ А. Христовъ, полковникъ	36 "
*27. Сражението при Марна отъ А. Зайцевъ, превель Т. Радевъ, полковникъ	50 "
*28. Артилерията при Дойранъ отъ П. Пейковъ	50 "
*29. Действия на 1/5 бригада презъ 1912-13 г. отъ Г. Абаджиевъ, генералъ о. з.	35 "
30. Балканската война частъ II — действията на II Армия срещу съюзниците 1913 г. — отъ Н. Ивановъ, генералъ о. з.	60 "
*31. Снабдяването на армията въ време на война отъ Калниъ Г. Найденовъ, генералъ-лейтенантъ о. з.	29 "
32. Исторически прегледъ на Общоевропейската война и участието на България въ нея отъ А. Христовъ, генералъ-майоръ о. з.	120 "
*33. Армията и военното правосъдие отъ К. Георгиевъ, полковникъ	30 "
*34. Разчленение на походнитѣ движения въ зависимостъ отъ действията на въздушнитѣ сили отъ Валдемаръ Пфайферъ, капитанъ на разположение — превель Цв. Поповъ, полковникъ отъ г. щ.	40 "
*35. Упростена наука за пехотна тактика отъ кап. Лиделъ Хартъ — превели П. Дървинговъ, полковникъ о. з. и Л. Бучковъ, капитанъ о. з.	40 "
*36. Стрелба съ картечници отъ Донковъ П.	40 "
37. Съвременната конница отъ генералъ-лейтенантъ Н. Н. Головинъ — превель Ив. Стойчевъ.	40 "
38. Войната въ Добруджа. Извлѣчения отъ „Историята на войната за обединението на Ромъния 1916—1919. г.“ отъ Константинъ Кирицеску — превель отъ ромънски А. Н.	15 "
*39. Морска война отъ К. Скупуновъ	60 "
40. Армейската конница въ маневрената война отъ Б. Шапочниковъ — превель М. Златоустовъ	30 "
*41. Дисциплинарната отговорност отъ научно гледище и споредъ нашето военно право отъ Илия Сливковъ	35 "
42. Тактика на въздушния флотъ отъ Н. Яцукъ	80 "
43. Химическата война отъ Ю. Т. Пъевъ, подполковникъ	40 "
44. Боя при Капорето отъ Юлиушъ Козолубски.	20 "
45. Службата на генералиния Щабъ, частъ I., отъ Т. Радевъ, полковникъ отъ г. щ.	150 "
*46. Походитѣ на Царъ Симеона отъ С. Г. Кашевъ, капит. о. з.	25 "
47. Сражението при р. Пияве, превель Ив. Василевъ—Мисана	20 "
48. Приближаване на отдѣлната армия къмъ полесражението отъ М. Иововъ, полковникъ	20 "
49. Тайнитѣ сили отъ В. Николай, полковникъ о. з. на германската армия. Превель капитанъ Пенчевъ Г.	60 "
50. Парисъ или бждещето на войната отъ Х. К. Лиделъ Хартъ, превель отъ английски полковникъ о. з. П. Дървинговъ	35 "
51. Генералъ Колевъ и действията на I конна дивизия въ Добруджа презъ 1916 г. отъ Кисовъ Ал., генералъ майоръ	85 "
52. Тактика въ задачи и решения, отъ Фоль деръ Лаенъ, превель отъ нѣмски полков. Цв. Поповъ	50 "
53. Моторизацията на армията отъ Хр. Луковъ, полковникъ.	50 "
54. Въздушната война отъ Улиямъ С. Шерманъ, превель отъ английски инж. П. Гергановъ	80 "
55. Бронираниѣ бойни сръдства и борбата съ тяхъ отъ К. Пановъ, полковникъ	25 "
56. Отбранителенъ бой, укрепяване и маскировка отъ А. Ганевъ, подполковникъ	99 "
57. Първиятъ випускъ на Софийското военно училище, по случай 50 год. отъ производството му отъ Юбиларитъ	30 "
58. Военна хигиена отъ Д-ръ Танановъ Ст.	35 "
59. Тактика и командване на пех. единици отъ Р. Атанасовъ	100 "
60. Мисли на единъ войникъ отъ генералъ фонъ Сектъ. Превель отъ нѣмски Лука Малчевъ	40 "
61. Въздушна отбрана на войскитѣ и страната отъ Р. Русевъ	35 "

62. Душата на армията отъ П. Н. Красновъ, превель Несторовъ	40 лв.
63. Съвременното състояние на подводното дѣло отъ Ив. Вариклечковъ	40 "
64. Италианския правилникъ (норми) за тактическата употреба на дивизията, превель * * *	40 "
65. Планинска война отъ Цв. Поповъ	100 "
66. Санитарната служба въ военно време отъ Т. Радевъ	70 "
67. Войната като обществено явление—неизбѣжно зло. Никола Т. Жековъ, генераль-лейтенантъ о. з.	70 "
68. Тактически задачи по снабдяването отъ подполковникъ Василъ Бойдевъ и капитанъ Ничо Георгиевъ	70 "
69. Пехотно наблюдение отъ Янчулевъ	30 "
70. Дивизията въ подвижната война отъ М. Йововъ	90 "
71. Еволюция на гледищата по действията на конницата на бойното поле отъ Филиповъ М.	30 "
72. Организация на огъня въ напад. бой отъ Поповъ Св.	45 "
73. Борба на пехотата съ въздушнитѣ сили на противника отъ Илия Ив. Илиевъ	60 "
74. Балканскитѣ полуостровъ отъ Александъръ Ганчевъ	55 "
75. Френскитѣ пехотенъ правилникъ, втора часть—бой, преводъ отъ официалното издание	90 "
76. Шпионажъ отъ Х. Р. Берндорфъ, превель отъ нѣмски Пенчевъ Г.	60 "
77. Дружината въ боя отъ Янчулевъ Кирилъ	30 "
78. Комбинираниятъ бой на конницата отъ В. Микулинъ. Превель отъ руски П. Желявски.	30 "
*79. Химическа война и медицина отъ д-ръ Донко Донковъ	35 "
80. Газ. война и домашнитѣ животни отъ Д-ръ Петевъ Ст.	15 "
81. Политико-воененъ синтезъ на Свѣт. война 1914—1918 г. отъ полк. Марио Карачиоло, превель отъ италиан. Мисана.	80 "
82. Дознание и предварително дирене по Военно-сѣдебния законъ отъ Петъръ попъ Златевъ, воененъ следователь	55 "
*83. Критически разборъ на германския оперативенъ планъ отъ Св. Поповъ	70 "
84. Войнитѣ на Царь Самуила и неговитѣ приемници отъ С. Г. Кашевъ	30 "
85. Докладъ по измѣненията и допълненията на военнопонаказателния законъ отъ Илия Сливковъ	35 "
86. Тактика на снабдителнитѣ части и техниката въ приложението ѝ отъ Кирилъ Т. Киселички	90 "
87. Фланговъ маньовъръ. Действие за мѣстни предмети отъ Ив. Тодоровъ	90 "
88. Нравствена подготовка отъ Йото Лезгурски	70 "
89. Развитието на оперативното изкуство отъ Св. Поповъ	90 "
90. Стопанство и война отъ Д-ръ С. Г. Кашевъ	90 "
91. Нощна тактика отъ Р. Атанасовъ	120 "
92. Прехранване на войската отъ Стефанъ Бояджиевъ	90 "
93. Съвременната война отъ ген. Сикорски, превель ген. о. з. Сапунаровъ	60 "
94. Италианскитѣ правилникъ за употребата на голѣмитѣ единици, превель о. з. генераль Бакърджиевъ	40 "
95. Артилерията въ боя отъ генераль Т. Даскаловъ	90 "
96. Фронталниятъ маньовъръ отъ генераль Св. Поповъ	120 "
97. Основни начала за употреба на артилерията отъ майоръ Никола Костовъ	50 "

Урежда редакционенъ съветъ
 Главенъ редакторъ майоръ Д. Братановъ
 Редакторъ капитанъ Д. Янковъ

ЦЕНА 60 ЛЕВА

1938—64